

Григорій Григор'єв

ЩО БУЛО
ТЕ БАЧИВ

ГРИГОРІЙ ГРИГОР'ЄВ

ЩО
БУЛО,
ТЕ
БАЧИВ

СПОГАДИ

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ—1966

9(C2)+7(C2)

Г 83

Автор книги пройшов складний життєвий шлях, зустрів багатьох цікавих людей, серед них і відомих діячів літератури й мистецтва. Його спогади відтворюють цікаві сторінки громадського і культурного життя на Україні кінця ХІХ і початку ХХ ст. Книга дає багато пізнавального матеріалу.

7-3-3

134-66 М

ОДЕСЬКА ДРУКОФІСЕТНА ФАБРИКА

Добре усвідомлюючи минуле,
ми розуміємо сучасне, глибше
розкриваємо зміст майбутнього;
дивлячись назад — прямуємо впе-
ред.

О. І. Герцен

У ЗВІЛЬНеноМУ КИЄВІ

Кожний добре знає, яке то велике горе — бачити дорогу тобі людину хворою, немічною. Добре, як хворість не загрозна, є надія на швидке одужання. А ось коли тягнеться довго, стає небезпечною, тоді гнітить почуття власної безпорадності, з боєм упевнюєшся, що не можеш зробити щось рішуче й потрібне, тільки б допомогти хворому.

Таке саме почуття було у мене влітку 1920 року, коли я дивився на мій рідний, з дитинства ніжно коханий Київ. Щойно пішла, вірніше, ганебно втекла армія Пілсудського. За нею петлюрівські недобитки. У безсилій люті ворог мстився всіма можливими засобами. Злетіли вгору мости над Дніпром, пливла на їх місце сіра, на півнеба, курява, горіли будинки в місті, великі склади біля річки... На дим і попіл обернулася важка праця робітників за десятки, сотні років.

Нічого святкового не було в цьому видовищі, за ненажерливими полум'яними спалахами висвічувалась ганебна рука ворога. Пілсудчики, відступаючи,

залишили в підпіллі своїх людей, майстрів диверсії, найпаскудніших справ.

Ще з тиждень у різних кутках Києва лютували пожежі. Мешканці багато днів бігали з відрами на околиці, запасалися водою з колодязів,— водогони майже не діяли. Їх теж не забула мстива рука.

Незабутнє враження залишало вечірнє місто, огорнене п'ятою. І тільки де-не-де освітлення, криваво-яскраве, особливе, незвичне, страшне, било в очі. Ніби навмисне хтось розкидав незграбні вогнища, пожадливі, люті, сп'янілі. Мужньо билася з ними купка пожежників. Та що вони могли вдіяти без води?

А літо стояло чудесне, ласкаве,— справжнє київське життєдайне літо. Його красу мало хто помічав. Вона знітилась, вгасала перед голодом.

Мій хатній сусід Терентій Іванович, кухар відомого ресторану «Континенталь», єдиний, мабуть, з усіх мешканців двору тримався бадьоро, впевнено й гордовито: в нього, звичайно, малися пристойні запаси, він міг згори дивитися на інших, говорити на мою адресу:

— Добре вам, інтелігентним... Узяв книжку, почитав — і їсти перехотілося. А ось нам, простим людям, як жити?

Його масне обличчя й велика лиса голова світилися задоволенням, посмішка здавалася мені особливо гидкою: сміється, а губи непорушно завмерли, виблискують дрібними червоно-сірими складками; заговорить — губи ворущаться, видно білі пощерблені зуби, їх хазяїн, мабуть, багато перепробував на віку солодких страв.

З багатьох вікон на вулицю байдуже виглядали іржаві, закопчені труби від знаменитих «буржуйок»,

що офіційно звалися тимчасовими печами. Така назва швидко набула іронічного змісту. «Буржуйки» з 1919 року добре прижилися на постійне мешкання, народжувались у великій кількості в різноманітному вигляді: круглі, трикутні, чотирикутні, високі, низькі; окремі з них — ускладнені, з хитро прибудованими духовками, спеціальними плитами. Труб вистачало вщерть: ішли в діло дощові, що висіли звичайно на кожному будинку. Від таких димарів стіни навкруги відразу ж робилися чорними, з жовто-бурими плямами.

Деякі громадяни зовні трохи нагадували сажотрусів. Називати цих людей неохайними, сміятися з них ніхто і в гадці не мав. Вода цінилася іноді дорожче за хліб.

А скільки бувало таких днів, коли відро води треба було нести за два-три кілометри, і по вулицях тяглися довгі людські каравани, що сторожко, повільно дибали з дорогоцінною рідиною.

Надходить вечір... Пустельні вулиці. Комендантська година. В місячному сяйві майже гарними виглядають мовчазні рябі, закопчені будинки і стрункі притихлі вулиці й провулки.

Багато пізніше я дивився французький напівфантастичний кінофільм Рене Клера, де було показано Париж, що спить за сигналом вченого, який володіє силою зупиняти всякий рух. Тоді ж згадував про смутне київське літо 1920 року. Але, на відзнаку від мертвих вулиць Парижа, Київ усе ж давав натяк на життя і вночі. Зрідка тихесенько під стінами тяглися з парків і садів запізнілі пари. Деякі довго прощалися біля міцно зачинених воріт. Кохання святкувало перемогу в цілком несприятливих, лихих умовах: ніщо

не лякало — ні голод, ні труднощі, ні заборона ходити.

А в дворах біля воріт чергували мешканці. Загарбники, відступаючи, дуже чутливо, прямо-таки гуманно, поставились до певних категорій населення: випустили з в'язниць усіх злодюг, злочинців, бажаючи їм усіляких успіхів. Я пізніше зустрів одного з них, коли він уже пройшов добру школу виховання в радянських умовах. Він згадав, як петлюрівці, звільняючи «шпану», казали:

— Даємо волю, але пам'ятайте, щоб «працювали» за фахом старанно й добре.

Не швидко нашим молодим органам міліції пощастило прибрати до рук усю цю публіку. Поки що, в перші дні після звільнення Києва від інтервентів, за порядком слідкували нечисленні групи патрулів з комендатури.

Так, моє рідне місто зазнало важкої, затяжної хвороби на кілька років. Потрібно ще було довго-довго лікуватись.

Та ми з матір'ю і сестрами не скаржились на труднощі, а вперто шукали, як вийти з кризи. Сміх завжди царював у нашому колі. Навіть чим гірші були матеріальні умови, тим веселіш ми воювали з ними.

Неодмінним членом нашої родини був ще один веселун — рудий Бобка. Його знала вся Столипінська вулиця. Бобка мав рідкісну для пса вдачу — умів сміятись. Він чудово розумів, що от сьогодні, приміром, скрутний день, — на обід зварять лише якусь теплу водичку, — Бобка тихесенько вилежує собі в кутку. Та ось мати щось принесла. Бобка «на варті», знає, що матиме свою порцію.

Життєрадісність, природний оптимізм часто рятували мене та моїх родичів. Але ж один-єдиний місяць, коли перебували в Києві польські пани, примусив нас, як і переважну більшість незаможних киян, тяжко страждати. Який я не був скромний і непрактичний, все ж наважився, тільки побачив червоних бійців, звернутися до командира. Мене охоче зустріли — і командир, і начгосп полку. Кликали завітати й завтра, й позавтрьому, аж поки хліб з'явиться в продажу. Я ще один раз зайшов, більше не спромігся — було соромно. І відчув це, коли підійшов майже до самих воріт частини.

Довго стояв у важкому роздумі, поки мене хтось не гукнув. Обертаюся — командир. Тут я йому одверто й признався, як неприємно брати хліб даремно, бути жебраком. А мати бідкається — вільних речей нема, все продано. І навряд чи швидко вдасться щось заробити.

Він, дізнавшись, що я з артистичного кола, порадив, як виправити становище. Один його знайомий командир шукає артистів до свого невеликого фронтового колективу. Полк довгий час перебуватиме в Яготині, недалеко від Києва. Пропозиція була надто приваблива. Одно стримувало — жалко було виїздити з Києва. Мені до цього часу якщо й доводилось розлучатися з ним, то на дуже короткий термін. А тепер... «Що ж тепер? Яготин під боком», — так я заспокоював сам себе, не передбачаючи, що з цього часу моє осіле життя в рідному місті закінчилось, почнуться виїзди, короткі й довгі, іноді навіть занадто довгі. Прощався я із старим Києвом, де пройшло дитинство, юність, а зустрівся згодом уже з новим, радянським.

Одним втішався — громадянська війна в Києві закінчилась. Невичерпна народна сила перемогла. Я дивився на бадьорих, святково настроєних червоних бійців, між якими милували око хлопці в матроській формі. Їх швидко стали любовно звати «братішками». Радів: з такими не пропадеш, за їх могутньою спиною ніякий чорт не страшний.

Я не збагнув, що потрапити до Яготина не так просто. Їхати можна тільки харківським поїздом, потрібна віза транспортної надзвичайної комісії. Я і попрямував у цю комісію на Безаківській вулиці, недалеко від вокзалу. Вона містилася в приміщенні маленької крамниці. За масивним столом посеред великої кімнати сидів чоловік середніх років, у шкіряній тужурці, з перев'язаною лівою рукою. Я вмить догадався, що після поранення на фронті він виконував приступну для нього роботу — права рука могла писати.

Запам'яталось його чорне волосся, акуратно зачесане назад. Короткий пронизливий погляд. Скупі слова:

- Куди?
- В Яготин, до полкової трупи.
- Фах?
- Артист.

Погляд чекіста відразу пом'якшав. Спитав, як прізвище, дав перепустку на маленькому аркуші з квитанційної книжки, потиснув руку.

— Бажаю успіху. Театр бійцям завжди потрібний. Та й усім нам.

І хитнув своєю чорною шевелюрою. Від посмішки обличчя враз змінилося, стало принадним, світлим.

«Добрий хлопець, — подумав я про себе, — суворий лише для порядку».

Родичі охоче погодились, щоб я поїхав.

Миттю зібрався в дорогу. Увечері обійшов деяких добрих знайомих, попрощався з ними. Відвідав і Якова Степановича Степового, якого дуже любив за його пісні й романси, за рідкісну людську вдачу.

МАЙСТЕР РІДНОЇ ПІСНІ

«Н а віку — як на довгій ниві»... Мене завжди тішило, що на своїй ниві я зустрічав більше доброго, аніж поганого, і якщо й напорешся було на колючі бур'яни, то їх траплялось не так уже й рясно. Вони не могли затьмарити радість при згадці про ті квіти, про тих чудових людей, що прикрашають життя, дають натхнення працювати, йти разом із своїм народом до загальної високої мети.

Щирим словом хочеться згадати Я. С. Степового, невтомного трударя й чудову скромну людину. Може, занадто скромну, — це, здається, була єдина його «негативна» риса, яка спричинялася іноді до особистих неприємностей. Боляче думати, що він пішов од нас у розквіті творчих сил, на тридцять дев'ятому році життя. Яків Степанович залишився для мене одним з найдорожчих людей, яких я зустрічав замолоду.

Мене завжди вабило до себе музичне й театральне життя. Навіть давня, з дитинства, любов до

книжок часто поступалася перед виставами або концертами. Мені дорогі були звичні приміщення, куди ходив майже щодня у вечірню пору. Не добачав, що в Києві є ще багато чого, крім оперного театру або Троїцького Народного дому.

Якось знайомий студент консерваторії Григорій Щербань доречно мені зауважив:

— Розвиток у вас якийсь однобічний. Треба вкладатись так, щоб і книжку корисну почитати. А коли щось цікавить особливо, намагайтесь вивчити більш докладно. Ну, що б ви хотіли знати досконало?

— Та хоча б музику.

— Добре. Ось ви вважаєте себе аматором музики, а в консерваторії ні разу не були, про її концерти не маєте уяви. Адже там виступають здібні учні, а часом викладачі і навіть професори. Може, прийде охота самому взятись за теорію, сісти за піаніно.

Я погодився, що таки справді неук. Навіть у Музичному провулку, де міститься консерваторія, не бував. Щербань одвів мене якось у суботу до консерваторії, і я вперше побачив цей непоказний, але такий затишний, привабливий будинок.

Зразу відчув, що справді мої музичні знання — «однобічні». Приміром, «Аїду» чи «Пікову даму» знаю від ноти до ноти, а романсів Чайковського ніколи не чув, бо концерти відвідував лише симфонічні. З великою увагою я тепер слухав численні виступи студентів-співаків, виконавців камерної музики. Перед очима пройшло й кілька піаністів. Запам'яталася молода співачка, що виконала твори «Розвійтеся з вітром» і «Утоптала стежечку». Налезали вони викладачеві консерваторії Степовому, — про це оголосили перед виступом співачки. Такого я досі

не чув. А наприкінці першого відділу студент-бас проспівав того ж композитора «Три шляхи» і «Степ». Мені здалося, що міг би ці речі слухати безліч разів.

В антракті веселий, завжди бадьорий Григорій Щербань запитав:

— Ну що, в голові прояснішало?

— Безперечно. Добре, що почув сьогодні романси Степового. Яка чудова народна музика!

— Отож-бо й є. Приємно слухати. Яків Степанович — мій учитель і добрий знайомий. Помітили, як він майстерно акомпанував?

— Коли?

— Як коли? Зараз. Еге... та ви, мабуть, втелюшили очі в співачку, більше нічого й не помітили.

— Бачив, звичайно, тільки не дуже придивлявся. Це той, у військовій формі?

— Він. Як повернувся в сімнадцятому з армії, так і досі не може скинути френча — звук. До речі, ось він іде.

Щербань пішов назустріч, привітався. Я придивився... Ніби десь уже бачив цю людину. Так, так, знаю. Тільки чому Степовий? А бачив його я зовсім недавно, днів зо три тому. Я працював у Держбанку касиром ошадкаси. Він приніс здати три царських п'ятисотки, добре підсмалені. За існуючими правилами банк приймав та обмінював пошкоджені паперові гроші, якщо залишалось дві третини купюри і номер. А тут питання складне, мабуть, гроші обгоріли більш як на третину. Я вагався. Відвідувач дуже чемно стиха попросив:

— Допоможіть, будьте ласкаві. Нещасний випадок. Маю одержати рідкісне піаніно. Збирав гроші..

— Навряд чи від мене візьмуть, — відказую, — пошкодження велике.

Він замовк. Я не дуже приглядався до відвідувачів, яких проходило за день не менш як півсотні. А тут випадок винятковий. Дивлюся і бачу прекрасні очі, наче пройняті світлом, таким, що ллється від самого серця. Я не витримав погляду, — стільки в ньому було суму, німого відчаю.

— Піаніно, кажете? Що ж... Спробую допомогти. Може, пройде. Заповніть картку на ощадну книжку.

Людину наче підмінили. Швидко подав мені бланк, написаний каліграфічним почерком. Прізвище — Якименко. Зіпсовані гроші я прийняв. У вікно ніби раптом пробився з-за хмар сонячний промінь. Так само зник і сум у мого клієнта. Він душевно подякував:

— Спасибі. Врятували від зайвого клопоту.

Тільки-но я це пригадав, як Щербань підвів свого учителя.

— Ось, Якове Степановичу, молодий аматор музики. Він почув сьогодні вас уперше.

— Ми вже трохи знайомі, — всміхнувся. — Дуже радий — Якименко, він же Степовий.

Знову побачив я великі чудові очі. Трохи розгубився від цього погляду. Далі пригадав, що треба назвати себе.

Яків Степанович теж ніяковів:

— Вибачте... Мене цікавить, як закінчилася справа, чи здали попсовані гроші?

— Та якось уладналося.

— От і добре. Я потім карався, що міг підвести вас під велику неприємність.

Тільки згодом я зізнався Степовому, що з півроку ці гроші висіли на моїй шії,— їх не брав головний касир. І тільки як він захворів, я умовив його заступника, мого доброго знайомого, взяти ці кляті папірці.

Після концерту Яків Степанович запросив мене і Щербаня до себе. Жив поруч з консерваторією, на розі Прорізної вулиці. Пройшли на четвертий поверх. Мені сподобалась велика кімната, куди ми зайшли. Гарні портрети Шевченка, Римського-Корсакова, Чайковського і Лисенка відразу впадали в око. Помітивши це, господар сказав:

— Це мої кращі друзі й порадики. Без них і життя втратило б усю свою принаду.

На роялі я побачив багато нот. Тут же запитав:

— Ви згадували, що маєте одержати піаніно. Хіба рояля не досить?

— Бачите, надто вже хороший інструмент. Новенький «Стейнвей». Така скрутна часина, а уряд думає про митців!

А часи справді були важкі. Травень 1919 року. З усіх боків капіталізм натискав на молоду радянську країну. Скрутно було з хлібом і з продуктами взагалі. Часи облоги, голоду. Київські заводи працювали переважно на оборону. Тому-то якомось особливо вражала бадьора атмосфера загального піднесення в усіх царинах життя.

Яків Степанович кипів тоді енергією, захоплювався безмежними планами. Він мріяв, щоб музичне мистецтво, музична освіта стали здобутком усіх трудящих.

Ми пили чай з сахарином, люб'язно запропонованим гостинною хазяйкою. Мені вона при першому

знайомстві сподобалась. Гарна привітна жінка і, мабуть, дбайлива господиня. Та на цей раз вона довго з нами не сиділа, пішла до сусідньої кімнати, кинувши на ходу:

— Не буду вам заважати. Мені ще треба дати синові вечерю.

Григорій спитав Якова Степановича, як той уявляє майбутній Український музично-драматичний театр, про який поширювалися різні чутки. Відчуваюсь, що Степовий, як кажуть, в ударі. Він не міг говорити спокійно про улюблену справу, гарячився.

— Музична драма—це опера, балет з новим змістом, з іншим ставленням до всіх компонентів вистави: правда в усьому, війна штампам—у співах, у виконанні, в декораціях. Не знаю, як вам... А от я не можу байдуже споглядати, що діється нині на київській сцені, те саме мене раніш дратувало в Петрограді, на сцені блаженної пам'яті імператорського театру. Приміром, Онегін веде розмову з Татяною в саду, а сам дивиться майже нерухомо на диригента. Чи можливий такий випадок, коли артист стає спиною до публіки і до того ж диригента? Це заборонялось категорично за дідів-прадівів. Шаляпін, Собінов, ще деякі великі співаки й артисти ламають традиційні штампи, шукають нове... Та, на жаль, таких митців поки що одиниці. Ось і у нас, після того, як поновили «Аїду»,— хор пречудовий, у другій дії є де показати пишну зустріч героїв перемоги. Ну й що?.. Стоїть півсотні, вибачте, бовдурів і вп'ялися в гіпнотизуючу паличку. А де життя, де пристрасті, де люди? І ще одне. Доки опера буде для обраних? Настав час наблизити її до народу—до тих героїв, що кинули на смітник панів, вичища-

ють бруд, який засмічував Росію. Наш театр я собі мислю тільки як загальнодоступний. Почнемо з «Утопленої» Лисенка. На черзі «Тарас Бульба» — герой, який і сьогодні і завше правитиме за взірець того, як захищати нашу велику оселю.

Він рвучко розкрив ноги, тихо і виразно заспівав, акомпануючи собі, «Гей, літа орел». Ми сиділи зачаровані. Пізніше, наодинці, Щербань розповів мені, що Яків Степанович співав у придворній капелі, куди добирали хлопчиків з добрими голосами. І хоч згодом голос підупав, залишилась навичка співака: кожне слово звучало чітко, мелодія линула рівно.

Гей, танцювать як ушкварить,
Аж земля трясеться!
Заспіває — луна піде,
Аж лихо сміється!

І в голосі, і в акомпанементі «земля тряслася». Та ще й як! Жінка визирнула з-за дверей:

— Яшо! Ніч надворі. А ти розгулявся.

— Справді, забув. Добрі люди вже сплять, — осміхнувся наш співак. — Та ні, ні, це не до вас. Посидьте, ще поговоримо. Трохи не забув. Як у вас, Григорію Івановичу, з робітничим хором? Ладнається?

— Ходять на репетиції, як на роботу. Краще не треба!

— Добра справа! Я організував вокальний квартет. До хору ще не дійшов. Чому? Треба якнайшвидше нести пісню в народ, по селах і невеликих містах. А залізниці забито фронтовими поїздами. Як поїдеш з великим колективом? Кілька співаків, я та

адміністратор — саме те, що треба. От на канікулах і вирушимо.

На наше прохання він виконав кілька своїх речей. Звідтоді запам'ятався на все життя прелюд пам'яті Шевченка, в якому невимовна туга сплелася із світлою ніжністю, любов'ю до поета і борця. Твір такий, що коментарів не потребує, — зрозумілий кожному, хто шанує нашого Кобзаря.

Попрощалися як друзі. Мені Степовий крикнув навздогін:

— А з вами, мабуть, завтра побачимось... Грошей треба.

Додому верталися мовчки, — надто сильне враження залишив сьогоднішній вечір і його окраса — життєрадісний, щедро талановитий композитор. Нарешті Щербань порушив мовчанку:

— Я сьогодні не впізнав його. Рідко коли він такий балакучий і веселий. Чудесна людина! Великий талант!

На другий день Степовий прийшов до банку. Просунув у моє віконечко заяву на двісті карбованців. Він і сьогодні виглядав бадьоро, тільки в очах ледь помітний, прихований смуток. Мені здалося, ніби хотів щось попрохати. Та все було зрозуміло. Тоді в ужитку нарівні йшли радянські й царські гроші, хоч «чорна біржа» цінила більше царські. І на базарі їх охоче приймали, брали дешевшу ціну. Я видав йому царськими купюрами.

— Вгадали. Мені незручно було турбувати... Заходьте увечері, якщо є охота. Послухаєте моїх співаків.

Звісно, запрошення прийшлося до серця. Увечері я майже злетів на знайомий четвертий поверх. Яків Степанович представив високого ставного чоловіка середнього віку.

— Знайомтеся. Добрий приятель і співак поважний.

— Микола Дейнар, — почув я.

— Ну що ж, до роботи, Миколо! Готуємо репертуар, — пояснив мені Яків Степанович.

«Зацвіла в долині червона калина», — густим насиченим басом заспівав Дейнар. А далі полилася російська «Дубинушка». Ще так недавно її забороняли як революційну, «крамольну».

Невдовзі завітав ще один гість. Неначе знайоме обличчя.

— Знайомтеся — це Михайло Венедиктович, мій друг і співак неабиякий. А це, — показуючи на мене, вів далі, — аматор музики і людина теж неабияка.

— Що так пильно дивитесь? — здоровкаючись, перехопив мій погляд новоприбулий. — В опері буваєте? Може, бачили колись, — є такий Микиша...

От тобі й маєш! Не впізнав. А скільки я бачив його на сцені, — незрівнянний Герман, Радамес, Каніо. Мені пригадалось ще багато вистав, у яких співав цей український соловейко, як його прозивали глядачі. З розмови почув, що він тепер — директор музично-драматичного театру. Дуже швидко Степовий урвав ділові розмови:

— Поговоримо вдень. Зараз співати, співати. Почнемо з моїх улюблених, неперевершених.

Запалив велику газову лампу. Вона добре освітлювала кімнату. (Електрику в ті часи давали лише для центральних вулиць та державних установ). Микиша

і Дейнар співали класичні дуети Лисенка «Коли розлучаються двоє» і Кропивницького «Де ти будиш, моя доле?». Я знав ці прекрасні мелодії. Але тепер, у зразковому виконанні, кожна нотка сягала глибоко в душу, торкалась найпотаємнішого, викликала почуття, які несила передати.

Співали багато. Запам'яталися дуети в обробці Степового: «Тихо-тихо Дунай воду несе», «Ой важу я, важу».

— Ну що ж, любі гості. Хазяйки нема. Поїхала на дачу. Так що, вибачте, частувати нічим.

— Обійдемося власними силами,— поважно сказав Микиша і взяв свій великий портфель (мабуть, не тільки для нот), якого поклав був у кутку на стілець,— багато не багато, а ось трофей від окупантів, а це від прихильників таланту.

На столі з'явилася велика пляшка з німецькою етикеткою «Рейнвейн» і звичайна, наша, з прозорою рідиною, очевидно, перваком. Суворий, задумливий Дейнар пригладив непокірне біляве волосся, що довгими пасмами розсипалось на голові, і посміхнувся,— вперше за весь вечір.

— Оце доречно. Добре бути директором. У кого багато, до того й пливе. А ми, сіроми...

— Нам втрачати взагалі нема чого,— додав Яків Степанович,— але в даному разі знищимо цих падлючих зміїв.

Він приніс кілька цибулин, великий шматок хліба (суміш борошна з горохом). Я зрадів, що потрапив у рідкісне товариство. Не знав тільки, що п'ю з Яковом Степановичем у перший і останній раз. Розмова точилася жвава, гостра, довга. Тільки я мовчав і старанно прислухався до моїх поважних

знайомих. Під час великої паузи, що настала після чарок, насмілився запитати:

— Давно хотів дізнатися... Скажіть, Якове Степановичу, як це ви спалили гроші?

— Ге, кумедна штука. Спалив не я, а жінка. Вона в мене не дуже практична в господарстві. Поклала гроші на стіл і перекинула на них каструлю з окропом. Потім вирішила підсушити п'ятисотки. А в нас за пічку править «буржуйка» з довгими трубами. От жіночка й поклала дорогі папірці на трубу. Звісно, забула. Як запахло паленим, згадала. Добре, що натрапив на молодого касира і той наважився мене врятувати...

І раптом затяг: «Ой у полі озеречко, там плаває відеречко»...

Старі, знайомі слова, а для мене вони засяяли небаченою красою. Хотілося сказати за гетевським Фаустом: «Хвилино, зупинись! Ти чудова!» На закінчення проспівали веселу пісеньку «Котилася ясна зоря з неба».

— Товариство, — пробасив Микола, — гляньте: вже й на світ благословляється. А скільки гасу змарновано, мабуть, на два прелюди вистачило б, чи ж так, господарю?

І досі спокійно я не можу згадувати про цей вечір у колі таких талановитих людей із славетним композитором на чолі.

Швидко Яків Степанович поїхав зі своїм співочим ансамблем у мандри по Україні. Десь у середині серпня зайшов до мене в ошадкасу. Іде, посміхається, виглядає напрочуд добре:

— А що, підсмажило мене українське степове сонце?

Спішно йшли репетиції перших вистав музично-драматичного театру. Містився він на Меринговській вулиці, у приміщенні колишнього кафешантану «Аполло». Туди, де нещодавно розважалися багатії, кидаючи дурні гроші у ненаситні кишені антрепренерів і легковажних красунь, тепер прийшли у гості до мистецтва справжні глядачі. Йшли з підприємств і установ першої в світі робітничо-селянської держави.

Я побував на прем'єрі «Утопленої». Мене вразила Лисенкова музика, хоч я знав її по виставах театру Садовського. У Садовського в оркестрі грало 22 музиканти, а тут — великий симфонічний оркестр на 60 виконавців. Присутні наче раптом відчули, яка то велика сила революція! Тільки вона дає широкі крила мистецтву. Стара «Утоплена», мабуть, ніколи раніш не знала такого багатства музичного виконання, таких видатних співаків, як Марія Литвиненко-Вольгемут, Василь Лубенцов, Юрій Кипоренко-Даманський. Балетну частину очолював знаменитий балетмейстер Михайло Мордкін. Та лише дві вистави відбулися в щойно народженому театрі. Ще 28 серпня вдруге йшла «Утоплена», а 30-го в театрі стояла пуста.

В місто вдерлися денікінці, притоптали паростки вільного мистецтва, сплюндрували життя. До всього українського, як і до пролетарського, більшовицького, ставлення було одверто вороже. Навдивовижу швидко очунали дворянські недобитки. Повилазили на світ забуті чиновницькі ознаки — формені мундири, кокарди.

Мене увільнили з банку за те, що брав участь у виставах українського театру. Як осиротілі діти,

сходилися актори в приміщення свого недавнього клубу на Пушкінській, гірко міркували, як бути далі. До того ж, треба було якось жити, щось заробляти. Тут і виникла думка влаштувати невеличкі вистави й концерти по навколишніх селах та станціях.

Здається, у вересні 1919 року я зайшов надвечір до Якова Степановича запропонувати свої адміністративні послуги: я наймаю приміщення в Борщагівці, Жулянах, Василькові, і ми організуємо концерти. Він відразу ж погодився. Вирішили закликати кого можна із давніх знайомих. Я подивився у вікно. Йшов сердитий, як і біла влада, дощ. Ледь-ледь блимав на столі малесенький каганець. Яків Степанович сидів над великими нотними аркушами. А в темнім кутку причаїлась мовчазна жіноча постать. Чомусь довго стояла нерухома. Я з чемності запросив сісти, поговорити з нами. Вона байдуже підійшла. Обличчя інертне, рухи механічні, наче в ляльки. Сіла. І знов задерев'яніла.

Я придивився до господаря. І він якийсь пожухлий, неголений, в очах застиглий сум, такий самий, як за першого знайомства в ощадкасі.

— Не дивуйтеся,— проказав він,— сьогодні ще й крихти в роті не було.

— Як же так? Невже нема друзів? А що консерваторія? Адже ви працюєте!

— Еге ж... Там такі ж голодні й самітні, як і я. Мистецтво панам офіцерам ні до чого. Чули, в нашому музично-драматичному театрі знову царює «Аполло» з веселими дівчатками. Он як... Хоч би скоріш минула лиха година.

— Ну добре, сьогодні витримали, а завтра як?

— Підібрав ось клавiри, однесу букiністам, може, продам.

Він показав на кілька великих книг. Я прочитав: «Фауст», «Тангейзер», «Садко».

— Шкода, Якове Степановичу. Треба б щось інше вигадати.

— Що вам шкодувати? Ноти можна буде згодом придбати. Не може бути, щоб це безладдя довго тяглося. Все одно правда переможе, а біла піна пошумує й зникне до біса.

Він говорив із щирим переконанням. І його віра й твердість заспокоювали. А жінка сиділа наче зачарована.

— От що, Якове Степановичу,— сполохав я тишу,— давайте клавiри. Завтра ж збуду й принесу гроші. Скільки б ви забажали?

— Що принесете, буде добре.

— Зараз дев'ята година. Ви ще не швидко лягатимете?

— Де там не швидко... Бачите, як блимає каганець...

— Добре. Принесу гасу. От тільки додому збігаю.

— Щастя вам.

Сказати правду, я з острахом біг пустельними вулицями. На Прорізній ще більш-менш людно, де-не-де перехожого зустрінеш, на Великій Підвальной — пусто, лиш іноді промайне якась постать. А мені додому — на Столипінську. Час від часу десь поблизу чулися постріли,— грабіжники в погонах полювали на свіжу здобич. Нарешті добіг. Дома налив з великого бідона пляшку гасу. Додав ще п'ять великих свічок. Випросив у матері пшона — нещодавно

виміняли на ковдру цілий лантух. Взяв сухарів і шматок сала. Захопив і сіль — гостродефіцитний продукт у ті часи. З такою дорогоцінною ношею побіг назад, до Музичного провулка. Стрілянина не вщухала. Все ж пощастило і на цей раз прошмигнути до заповітних дверей. По всіх вулицях, навіть на центральній, Прорізній, нікого не зустрів.

— Сама радість прийшла до нас, — розчулено сказав Яків Степанович. — Спасибі велике... Не злякались пострілів. А подарунки просто царські.

Додала бадьорості товста свічка, яка замінила сумну гасничку. Навіть господиня ожила. Побігла до своєї кімнати. Син, здається, перебував у знайомих на селі.

— Хоч і з запізненням, та пообідаємо, — усмінувся Яків Степанович. — Треба допомогти куховарці.

Він вийшов. Я розглядав ноти на столі. Прочитав напис: «Рубіни». В тяжкі дні народився цей романс. Нещодавно, уже в наші часи, я прочитав в одній праці про Степового таке критичне зауваження: «Серед романсів післяреволюційного періоду зустрічаються окремі похмури, занепадницькі твори («Дихають тихо акації ніжні», «Рубіни»), які свідчать, що автор відхилився від основного напрямку творчості... Над ним ще тяжіли старі декадентські настрої». З боку дослідницького, здається, зауваження доречне. Та мені стало смішно, коли подумав, що ці, так звані «занепадницькі речі» композитор писав голодний і безпорадний, у дні денікінської сваволі.

Хоч хазяї просили покуштувати «чумацької каші», я категорично відмовився. Додому мене не

пустили. Навкруги гулко бухало. Іноді поміж пострілами лунали п'яні вигуки.

На ранок я збігав до знайомого букініста. Той зустрів мене байдуже.

— Думав, щось купите. А «Фауст», «Тангейзер»... На біса вони тепер кому? Он бачите — «Граф Монте-Крісто», «Маркіз де Сад» — найкращий книжковий крам, і той лежить непорушно. Проблема хліба над усе.

Поміркувавши трохи, я відніс на товкучку зимове пальто, досить ще добре, і вигідно продав якось куркульському синкові. Гроші відніс дорогій мені людині. Минули десятиліття. Крізь усі бурі пройшли клавіри і залишилися в мене і донині. Подивлюся на них — пригадуються неповторні дні і скорботна постать чудового музиканта й рідкісної людини.

Підпільні концерти матеріально рятували і його, й тих, хто був біля нього. Іще один епізод од тих суворих днів залишився в пам'яті. Я зайшов у листопаді 1919 року повідомити про запрошення залізничників дати концерти у Ворзелі та Клавдієво. В кімнаті Якова Степановича було дуже зимно. Та ось відчинилися двері, і на порозі став Михайло Микиша з великою в'язкою дров за плечима. Мовчки привітався, скинув свій вантаж — і вийшов. Хвилину через десять тягне нову.

Він і потім багато разів допомагав. Яків Степанович тільки радів:

— Бачу, добрі люди навколо мене. У гурті не пропадеш.

Про цей епізод я згадав, коли нещодавно зустрівся з Михайлом Венедиктовичем, добре відомим у свій час солістом московського Великого театру, тепер поважним професором консерваторії.

Вщухла денікінська навала. Припинилися нічні постріли. Якось увечері я зайшов до Степового. Обставини змінилися. Горіла електрика. Господиня привітно зустріла і, перебиваючи чоловіка, який хотів мені щось сказати, вигукнула:

— Дивіться на мого композитора. Оперу пише!

Яків Степанович працював над оперою «Наймичка». Над усе його непокоїло, як наблизити мистецтво до народу. Він і тепер їздив часто зі своїм вокальним квартетом, з друзями-співаками. Нарешті я почув і пам'ятні «Рубіни» у чудовому виконанні М. В. Микиші. Добре співала цю річ, а також багато інших улюблена учениця Степового Марія Степанівна Калиновська, що приїхала з провінції і найшла в ньому уважного вчителя. Молода вродлива дівчина, трохи наївна, абсолютно не знайома з закулісним артистичним життям, незабаром попала на київську оперну сцену після суворого конкурсу. Яків Степанович щиро радів.

Ще одна зустріч добре запам'яталася. У червні 1920 року я знову відвідав його. Була неділя. І що ж? На столі побачив багато клавирів опер Римського-Корсакова, Вагнера, симфонічні твори Чайковського, Балакірева. Композитор так занурився в ноти, що на мене спочатку не звернув уваги.

— Якове Степановичу, ви ж давно збиралися на Дніпро чи кудись у ліс.

— Так-так. Забув, просто вискочило з голови. Не дає мені спокою опера. Годі відсиджуватись на романсах та фортепіанних дрібничках. Насмілився йти шляхом учителя — Миколи Андрійовича...

— А Вагнер до чого?

— Про нього мені не раз казав Римський-Корсаков. Вагнер так і лишився для мене загадкою. Адже він ніде не вчився, ніяких консерваторій не знав. А всю складну науку здобув самотужки. Яку віру й силу волі треба було мати, щоб не звернути з наміченого шляху, не обрати якусь грошовиту професію, не піти в крамарі.

Я слухав і думав: а що ж сказати про самого Якова Степановича? Він теж героїчно йшов крізь усі негоди.

Мені довелось виїхати з Києва на культурну роботу до Черкащини, і я довго не бачився з Степовим. Одного разу побачив афішу, що в клубі Смілянського рафінадного заводу відбудеться творчий вечір композитора. Ледве спромігся потрапити туди. Зала була повна.

Почав програму вокальний квартет, далі виступили окремі виконавці. Добре знайомий мені Дейнар виконав нові чудові твори Якова Степановича: «У долині село лежить» на слова Франка, «Гетьте, думи, ви хмари осінні» на слова Лесі Українки. У другому відділі вразили всіх монументальні «Каменярі» і романс на геніальні слова того ж Франка «Земле моя, всеплодющая мати». З насолодою я слухав Калиновську і невідому ще мені прекрасну співачку Віру Гужову.

Після концерту пішов за куліси. Обнялися, як давні друзі. Довго говорили наодинці. Я дивувався

його творчому зльотові, грандіозним планам на майбутнє. Тут і зразковий симфонічний оркестр, і відроджений музично-драматичний театр, і перший український струнний квартет. Композитор мав намір створити низку романсів на слова молодих, повних сили і творчого зростання поетів — Павла Тичини й Максима Рильського.

Умовились восени зустрітися. Не вийшло. Опинився в Києві тільки наприкінці грудня 1921 року і почув таку звістку: Яків Степанович помер від черевного тифу 4 листопада. Похований на Байковому кладовищі. Я кинувся на квартиру небіжчика. Хтось чужий, що тепер тут жив, повідомив, що вдова композитора виїхала невідомо куди.

Нещодавно я в своєму архіві знайшов нотатки про місце поховання композитора. Накреслено стежку, визначено, чиї могили поблизу. Та де саме шукати? Адже стежок на кладовищі безліч. Мені допоміг композитор Л. Ф. Кауфман. Він чув від небіжчиків П. О. Козицького і К. М. Михайлова, що Степового поховано недалеко від церкви, ліворуч. І я пригадав, що саме біля церкви шукав могилу. Звертаю на стежку ліворуч, треба знайти, як у мене зазначено, усипальню Матвеева. Є... З великим хвилюванням простую далі.

Десь поруч мусить бути могила Уварова. Яке щастя! Хоча пам'ятник лежить долі, все ж прізвище «Уваров» чітко видно. Праворуч од нього поховано Я. С. Степового.

Хоч як шкода, але й досі нема ґрунтовної роботи про цього чудового майстра рідної пісні. Невеличкі брошури дають неповне уявлення про нього. Науковий аналіз романсів і пісень зроблено в дисер-

тації Т. М. Михайлової, та, на жаль, це дослідження досі не видано і доступне тільки фахівцям. Одно лише радує. Справжнє визнання дістав Степовий тільки в радянський час. Твори його прикрашають сьогодні концертні програми і передаються часто по радіо.

Чарівну пісню людини, яка в часи тяжких випробувань так любила свій народ, жила його думами, прагненнями, вірою, не заглушив час. Вона дзвенить і сьогодні.

В ЯГОТИНІ. ШЕВЧЕНКОВА ХАТА

У так званий пасажирський поїзд, складений з товарних вагонів, я попав без особливих зусиль; дивувався, що кондуктор не питав перепусток. У Борисполі до вагона зайшло двоє охоронників. Подивились на пасажирів, у декого запитали перепустки. Їх не було. «Зайців» висадили й одвели.

У теплий серпневий вечір, перед самим заходом сонця, я попав у Яготин. Командир, дізнавшись, що прибув «артист з Києва», влаштував найгостиннішу зустріч. Вечеря мені здалася дуже смачною. Я, звичайно, міркував попасти в добре кваліфікований колектив і приготувався грати другі ролі. Дізнаюсь — у «трупі» аж чотири душі! Кожному з артистів від сили можна було дати двадцять років. Їх керівник, поважна бабуся, виявилася моторною і балакучою, відразу ж назвала себе:

- Неволіна-Поморська.
- Наш режисер, — додав хтось із акторів.
- Який там режисер? Просто маю більше до-

свіду... Ось у артистів наших добре вже те, що всі закохані в театр. А грають, як хто зможе.

Тут же дізнався, що артисти відкололися від якоїсь провінційної трупи, грають російські водевілі, де не більш як чотири дійові особи. Отже, дуже швидко впевнився, що я в цьому колі, як визначили мої артисти, «найдосвідченіший», «велика птиця». Несподівано для себе став режисером, зайняв становище, про яке навіть мріяти не міг.

Командир, дізнавшись, що я робив в українському театрі, забажав, щоб ми грали й українські п'єси. Я привіз незмінного супутника, улюбленого «Шельменка-денщика» Квітки-Основ'яненка.

Я приємно здивувався, коли побачив, що мої актори досить добре володіють українською мовою, хоча грали раніш тільки на російській сцені. Дуже швидко підготували кілька вистав, кожна з трьох водевілів — українських і російських. Грали в клубі Яготинської цукроварні.

Вперше я зазнав, яка то велика радість — театральний успіх, безмежний, приголомшуючий. Такого гомеричного сміху я й потім не чув. Та хіба можна було байдуже дивитись на те, як герой «Жартівниці» Альбіковського, придуркуватий Оверко, передягався в сукню панночки і розмовляв з прибулим до неї женихом. Той замість приємної, симпатичної дівчини побачив «страшне опудало». А «панночка» — передягнений Оверко — з охотою розповідала, як вона любить пити чай з оселедцем.

Після вистави я говорив з командиром Серебровським, людиною високої культури, чудовим оратором. До речі, на початку вечора відбувся мітинг, на якому командир розповів про міжнародне становище

і навів стільки цікавих фактів та дотепних зауважень, що запитань посипалось безліч. На відповіді довелося витратити чимало часу. Були б ще запитання, та Серебровський попередив, що треба починати виставу. Я дуже цікавився взяти його думку щодо п'єс і виконавців — гадав, навряд чи досвідчений глядач скаже добре слово про наші вправи.

— Що ж, дорогий мій режисере, безглуздо, але смішно. А це вже великий плюс. Наші бійці надто багато лихого бачили, смерті у вічі дивилися. Треба їм тепер пореготати. Грали ви всі жваво, по-молодому, і на тім спасибі. Коли зможете щось підготувати серйозніше, давайте.

Такої ж думки був і комісар Рафаїл. Сказав, що його просять дати кілька вистав у сусідньому селі Лісняки. Незабаром ми грали й там. У Лісняках було дуже добре на ті часи приміщення, місць на триста, з хорошою сценою. Я і мої товариші впивалися успіхом.

Добре пройшов невмирущий «Шельменко-денщик». І тут першим героєм був сміх, але сміх якісно інший, не той, що його викликали жарти Альбиковського. Простий солдат Шельменко, людина з народу, значно розумніший від своїх панів, сприймався сільською аудиторією з щирою радістю. Комедія Квітки, грана-переграна за сотню років сценічного життя, завжди має вдячного глядача і тепер частенько йде в багатьох театрах нашої країни.

Щось років через п'ятнадцять, в інших умовах, я розшукав у Ленінграді давнього знайомого Серебровського. Він став тепер досвідченим господарником. Довго нерозуміюче дивився на мене, потім пригадав:

— Оверко з оселедцем?

Від нього я дізнався, що Рафаїл тепер відповідальний робітник Держвидаву. Ми всі троє зустрілись і згадали незабутній 1920 рік, яготинські дні.

— Чудові були часи,— сказав Серебровський.— Переможна хода пролетарської революції... Народний ентузіазм... Вічний вогонь у серці. Здорово!.. Яготин запам'ятався назавжди. Білополяків вигнали, хотілося відпочити після боїв... Як приємно було після кривавої негоди прийти до нашого театрику, посміятися здоровим сміхом.

Рафаїл казав:

— Вашого Оверка і зараз пам'ятаю. Насмішили ви бійців — далі нікуди. Так, часи були прекрасні...

На репетиції ми витрачали дві-три години. У мене залишалось багато вільного часу. До цього мені не доводилось жити в сільських умовах. Якщо і був у деяких селах поблизу Києва, то не більше одного-двох днів. Отож з охотою блукав тепер по розкішному парку катерининських часів. Дізнався від місцевих селян, що до революції сюди заборонялося ходити простому народові.

В Яготині знайшов дорогоцінну бібліотеку, де вабила очі російська поезія— від Державіна й Сумарокова до Бальмонта і Блока. Виявилось, що молодий бібліотекар мав нахил до поезії і забрав собі деякі книжки з бібліотеки власника заводу, який втік після перемоги Жовтня.

Дізнався також, що є в Яготині сила-силенна інших книжок у великому палаці князів Репніних, де колись бував Шевченко.

Я розгубився перед такою силою томів на французькій і російській мовах. Більше вабили сучасні поети — в цьому я погодився з моїм новим знайомим, веселим сміхуном бібліотекарем.

Мені показали флігель, де зупинявся в 1843 році Т. Г. Шевченко. Зустрів я й вісімдесятирічного діда Микиту, живого свідка далекого минулого. Його батько служив у Репніних, бачив великого Тараса, одвів його вперше до флігеля. Дід Микита народився 1838 року і добре відчув на собі, що таке кріпацтво. Він порадив добре придивитися до воріт. Ліворуч і праворуч од них було по комірчині, куди садовили кріпаків, які чимось не догодили панам або управителю.

— Бував не раз і батько в цих кімнатках, — вів далі дід, — посидів і я. Ви ж тільки поміркуйте, чи міг байдуже дивитись на таке неподобство молодий Тарас Григорович?

Трохи моторошно стало, як побачив старовинний флігель. Це ж була Шевченкова хата, закинута, забута, як і бібліотека палацу. Колись її було вкрито дерев'яною покрівлею, та за багато років від часу й негоди на покрівлі скупчилося чимало землі... Буйно росла трава, така чиста, як чудові вірші великого Кобзаря...

Мої роздуми припинив дід Микита. Незважаючи на похилий вік, він тримався міцно, розмахував руками, говорив переконливо, в голосі жодної старечої нотки. На голові — величезний солом'яний бриль, мабуть, ще прадідівської роботи...

— Ви тільки подумайте... Величезний палац, десятки кімнат. А от Тараса Григоровича не закликали туди жити... Мужик — хай спить у флігелі.

— Ну й що,— сказав я,— хіба це ображало нашого Кобзаря?

— Звісно, ні. Батько казав, що молодий Тарас навіть був радий, що живе у простій кімнаті, без панських витребеньок, дихає чистим повітрям. А баришня Варвара любила його, чув я від багатьох людей. Мабуть, якби охота, міг би Тарас на ній оженитись. Та, бач, ні, не пішов на князівське добро, не змінив козацьку волю на золоті кайдани.

Мені приємно було, коли Серебровський, почувши моє оповідання про Шевченків будинок, зразу ж наказав кільком бійцям впорядкувати його. За два-три дні в кімнатах стало чисто. Дівчата з Лісняків насамперед роздобули портрет поета, почепили на стіні невеличкої кімнати з вікном, біля якого, за переказами, Тарас писав свої вірші. Покрівлю було звільнено від землі. Пізніше її відремонтували сільські теслярі.

Безмежний жаль гнітить, коли згадаєш, що злочинна фашистська рука знищила цю дорогу для нашого народу реліквію.

Любий Яготин! Які чудові його річки — Ржавиця поблизу цукрозаводу і Супій у старовинному парку. Ніколи не забуду три тижні, які провів тут у радощах, спокої й дружбі з щедрою природою, з прекрасними книжками й багатьма новими для мене людьми. Вражали їх своєрідні привабливі вдачі, поведінка, розмови, робота. Відвідували наші веселі вистави червоноармійці й селяни. Я бачив і добре знав солдатів царської армії, з їх обмеженим світоглядом, дрібними інтересами, байдужим ставленням до справ, що не торкаються служби. Казарма, тупа муштра робили з багатьох покірливо-мовчазних

служак, що пристосовувались до своїх гірких умов, або ж упертих, приховано-розлючених людей, що змушені були нести всі випробування, проте не здавались. Останніх було небагато. Мені не раз здавалось, що й селяни дуже схожі на солдатів. Тяжка праця давала себе взнаки. І тільки сільська молодь, що б там не було, відшукувала час, аби поспівати, потанцювати, розважити милих серцю, пошуткувати й пореготати. Та молоді роки швидко минали. Чого варті були передчасні одруження, викликані не так коханням, як господарчими міркуваннями, вічні турботи, важкі, неминучі. Все це відбивалося на обличчях, радість надто рідко гостювала в бідняцьких родинах.

В Яготині я близько й уважно придивлявся до своїх нових глядачів. Не помітив жодного байдужого обличчя. Революція п'янила, вабили нові перспективи вільного життя, — і це єдало всіх тих, кого окрилив, підніс угору могутній Жовтень.

Ще не закінчилася громадянська війна. Довелося мені попрощатися з друзями, першими більшовиками, яких побачив зблизька. Полк одержав наказ вирушати. Я попрощався з Серебровським і Рафаїлом. Брати з собою акторів вони не наважились, не знали, куди саме кине доля, в яких умовах доведеться жити. Бійці йшли охоче, грізні фронтові будні їх не лякали. Помітно було навіть якусь нетерплячку — бажання швидше покінчити з війною, знищити капіталізм раз і назавжди. Я бачив колись, як царські офіцери відправляли, краще сказати, гнали на фронт, наче худобу, людей у сірих шинелях. Про це я згадував, коли дивився, як ішла в похід частина Серебровського. Енергія, міць, свідомість відповідаль-

ності — все промовляло само за себе, було написане на обличчях бійців. Вони знали, що мають захищати свої власні інтереси, свою владу.

— Ми сміливі й дужі, тому що з нами Ленін, — казав Рафаїл. — Він дбає про одно: щоб прості люди були щасливі, будували життя радісне для всього народу. Іншого завдання у Леніна й партії більшовиків нема.

На Яготинському заводі я познайомився з товаришем Дубравським, членом київського губвідділу спілки цукровиків. Це був бравий козарлюга з величезними вусами. Він порадив мені зайти до культвідділу спілки і поговорити про свою подальшу роботу. Дуже й дуже, за його словами, потрібні були артисти — керівники гуртків на заводах. Так я потрапив у спілку цукровиків. Сказати, що Дубравський являв собою якусь надзвичайну людину, було б невірнo. І все ж він залишив у мене незабутнє враження. Чоловік уже немолодий, та йому властива була енергія, експансивність, вічне поривання до кращого, схильність захоплюватись усім гарним... Він чудово знав українську мову, вмів говорити просто, дохідливо й міцно — «з перцем». Мені подобалось уже те, що він не знав якихось шаблонів, штапованих думок, відповідей, вирішень, — завжди у нього щось було нове, оригінальне, несподіване.

В Яготині він цікавився тим, чи всі робітники є членами спілки. Дізнався, що слюсар заводу, кваліфікований робітник, відмовляється вступати. Я слухав, як Дубравський говорив з ним. Слюсар, дядько

років під п'ятдесят, дуже флегматичний, похмурий, такий собі байдужий до всього скептик, сухо відповідав на питання.

— Давайте знайомитись, Степане Степановичу, здається так?

— Так.

— Дубравський Сава Григорович, член губкому цукровиків.

Степан Степанович мовчки потис простягнену руку.

— Посидимо трохи, поговоримо.

— Можна.

— Як працюєтеся? Готуєтесь добре до виробництва?

— Ремонтую.

— Ну й як, успішно? До сезону встигнете?

— Встигну.

— А давно ви, Степане Степановичу, тут працюєте?

— Років із двадцять.

— Ого! І, звичайно, член профспілки?

— Ні.

— Що? Старий кадровик... Я розумію — сезонник... Одробив кілька місяців і пішов хазяйнувати. Але багато й сезонників вступило до спілки. А вам, як то кажуть, і сам бог велів. Ось, напишіть заяву...

— Підожду.

— Он як! Ну добре. Ви одружені?

— Еге.

— Жінка відвідує церкву?

— Рідко.

— А ви?

- Теж.
- Все ж часом буваєте? Раз на тиждень чи на місяць?
- На різдво й на паску.
- А як у вас тут церковна організація, громада є?
- Є.
- Ви у ній, сподіваюсь, перебуваєте?
- Ні.
- Як це ні? Чого ж тоді ви до церкви ходите? Який з вас віруючий?
- А так...
- Скільки вам років?
- П'ятдесят.
- А мені п'ятдесят один. Ну то от, Стьопо. Ми з тобою рівні, обоє цукровики. Я тебе честю прошу. Піди в неділю до церкви, а після служби попрохай, щоб тебе прийняли до церковної громади.
- Навіщо вона мені?
- Як навіщо? — Сава Григорович скочив з місця, розстібнув піджак, підійшов упритул до слюсаря і прямо йому над вухом вичитував:
- Зрозумій ти, друже, сьогодні людина без організації — ніщо. Не хочеш до цукровиків, іди до церковників. Ти скажи, як ти вважаєш, наш народ розумний чи дурний?
- Розумний.
- А що він каже? «Гурт — добре діло, громада — великий чоловік». Чи не так?
- Еге.
- Що «еге»? Чув же, мабуть, сам не раз?
- «Гуртом і батька добре бить».
- Отож-бо й є! Прошу тебе, зроби для мене,

вибери яку хоч спілку, та тільки не будь дикуном, залишайся людиною, як усі.

— Подумаю.

— Може, гроші жалієш, не хочеш внески платити?

— Може.

— Добре. Я заплачу за тебе за рік уперед.

Згода?

— Подумаю.

— Так і знай, не поїду звідси, поки ти кудись не пристанеш.

— Чому ж не поїдеш?

— Ти — гарний чоловік. І я хочу, щоб був такий, як усі, — в громаді.

Кінець кінцем слюсар подав заяву до спілки.

Завдяки Саві Григоровичу і я на багато років зв'язав свою долю з цукровиками.

ДО КИЄВА — В ГОСТІ

Дома мене зустріли з пошаною: я привіз лантук боршна, сало, цукор, сіль. На руках охоронна грамота: все зароблено чесною працею.

Мати розповіла, що про мене питав мій приятель Ваня Сябро. Він тепер керує гуртком у клубі трамвайників. Я давно знав цього дивовижного хлопця. Працюючи рахівником в Арсеналі, він завжди тягнувся до театру. Швидко здобув визнання як талановитий артист-аматор. Незрівнянний комік, він мав до того ще дужий, приємного тембру голос.

Після перемоги Жовтня він організував добрий аматорський гурток у Лук'янівському Народному домі. Поблизу містився трамвайний парк. Отже, не дивно, що серед учасників з'явилися робітники трамвая. В ті часи поважні театральні діячі з іронією згадували про гурток Вані Сябра. А сьогодні цей гурток гідний того, щоб до нього ставилися з повагою, — це ж був перший у Києві після революції робітничий колектив художньої самодіяльності.

І колектив чималий. Він наочно довів, які невичерпні скарби народних талантів відкрила світові революція.

Багато гуртківців згодом стали кваліфікованими професійними акторами. Репертуар складався із кращих п'єс української класики. І хоч виконавці в перші роки не могли рівнятися до тих зразків, які створив на сцені театр Миколи Садовського, все ж вистави трамвайників справляли великий вплив на робітничу аудиторію. Гуртківці вражали молодим натхненням, поетичним захопленням, темпераментністю виконання. Вічні пошуки кращого, суворі дисципліна — ось ті риси, які свідчили про життєздатність і безмежні можливості робітників-артистів.

Як не згадати Микиту Ільченка, простого робітника, щиросердну людину і прекрасного майстра героїчних образів на сцені? Його Степан у «Невольнику», Сава Чалий у п'єсі тієї ж назви, Тарас у «Бондарівні» й багато інших ролей свідчили про великий талант цього самородка. Знають його добре і в Запоріжжі, і в Дніпропетровську. У відомому фільмі І. Савченка «Богдан Хмельницький» його бачили в ролі Максима Кривоноса.

Успіх Ільченка у великій мірі поділяв Григорій Чайка, теж робітник, теж ентузіаст рідного театру. Актор різноманітного діапазону, він майстерно виконував характерні ролі, типово резонерські й комічні. Григорій Павлович вражав мене особливою, притаманною йому, рисою — до сцени, до всього, що пов'язано з театром, він ставився як до справи громадської, вважав сценічні підмостки могутньою трибуною, що несе людям слово правди, любові до свободи, кличе до кращого, змістовного життя, яке відкриває наша революція. Ось його слова:

— Для мене театр — найсвятіше місце в світі. Тут я переборюю в собі дрібні почуття, непотрібні навички, вирощую в собі і в тих, хто на мене дивиться, кращі людські якості. Так я розумію шлях кожного, хто йде на сцену, щоб служити народові.

Чайка багато років працював на харківських сценах і заслужив загальну повагу.

Добрих три десятки років віддав професійній сцені і Іван Дмитрович Сябро. Він створив велику галерею комічних образів.

Ільченко якось по-дружньому сказав:

— З тобою грати небезпечно. Ти такий сукин син, що, коли береш участь у п'єсі, забиваєш усіх.

До певної міри в цих жартівливих словах була добра жменя правди. Іде, приміром, «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці». Склад виконавців дуже добрий. Маруся — Карпова, Гриць — Ільченко. Сябро виконує роль простого сільського парубка Дмитра. Він порушує важку атмосферу життєвої драми героїв, дає перепочити глядачам від суму, що викликає сувора доля молодих людей. Дмитро — завзятий танцюрист, чудовий співак, носій сміху, веселощів, загальний улюбленець на селі, хоча й бідний, що далі нікуди.

Закінчується п'єса, йдуть розмови про бачене. І тут можна тільки дивуватись... Щойно відбулась трагічна подія, а глядачі чомусь згадують насамперед «отого навіженого Дмитра». І так бувало не раз.

У найскрутніші для гуртка часи Іван Дмитрович ніколи не падав духом. Денікінці, приміром, заборонили давати українські вистави. Сябро запрошує друзів-виконавців до себе додому, влаштовує репетиції, твердить:

— Будемо готуватись. Все одно офіцерня довго не виживе. На них суне залізна мітла.

Він був дуже радий, коли його прогноз здійснився. Після вигнання денікінців, коли ще в місті не світили ліхтарі і з дев'ятої години вечора починався комендантський час, у Лук'янівському театрі йшла добре підготовлена «Суєта». Почалася вистава о 5-й годині дня. Сцену освітлювали великі гасові лампи. Глядачів набилося більше, ніж звичайно.

З жіночого складу мене завжди вражала Олена Завистовська. Жінка робітника-залізничника, немолода вже, вона радувала очі своїм зовнішнім виглядом. Мені здавалось, що в давні часи саме такі були боярині, поважні, суворі та вродливі. А от коли вона грала Палажку в п'єсі «Ніч під Івана Купала», я бачив чудову сільську красуню середнього віку, удову, від якої тріпотіло не одне хлоп'яче серце.

Одного разу я наважився сказати їй про те, що вона і в житті така ж приваблива, як на сцені. Вона, сміючись, відповіла:

— Ви перебільшуєте, юначе. Я проста собі хатня господарка, баба на порі, а ви щось вигадуєте.

До речі, пригадується, як сценічний герой, закоханий у Палажку, таки насправді закохався в неї...

Великим театральним хистом, зовнішньою і внутрішньою красою вражала і Анастасія Карпова. Для мене вона залишилась незабутньою Бондарівною і Марусею Богуславкою.

І Карпова, і Завистовська ніякої театральної школи не проходили. Багата інтуїція, прекрасна дикція, життєвий досвід і насамперед щире серце замінили їм шкільну науку. Хто їх бачив, і досі згадує з теплим почуттям.

Не можу не згадати своїх двох друзів, які замолоду пішли з життя.

Ще з дитинства я дружив з Вячеславом Загорським, сином видатної артистки Любові Павлівни Ліницької. Її чоловік Іван Загорський теж був артистом, та помер молодим.

Я разом із Славою милувався виставами в театрі Садовського, бігав по крутих дніпровських схилах. У ньому завжди жила чиста віра в людей, у здатність їх на великі діла, віра в силу народну, яка зламає всесвітнє зло, збудує чудовий палац щастя—майбутнє суспільство.

Слава у вісімнадцять років був уже артистом. На Лук'янівці він грав молодих парубків, або, як він казав, «сам себе». Та раптом захворів на тиф і за три дні згорів. Гірко плакала його мати, з великим сумом проводжали в передчасну могилу улюбленого Славу його друзі-артисти. Ця смерть вкоротила життя і Ліницькій, що передчасно вмерла з великої нудьги за сином.

Такою ж внутрішньою красою, як і Слава, приваблював мене і Віктор Іванович Кривусів-Борецький. Деякий час він працював на Лук'янівці хормейстером. Здібний композитор, талановитий піаніст, недавній випускник консерваторії, він, за його словами, тільки після революції «вбився в колодочки». Пам'ятаю його романси і хори, видані в 1920 році у видавництві «Дніпросоюз». В Лук'янівському театрі він організував чудовий хор, з яким потім деякий час працював видатний хормейстер і композитор Василь Верховинець.

У ГОРОДИЩЕНСЬКИХ ЦУКРОВИКІВ

Погостювавши в Києві, я разом з адміністратором Миколою Димніковим поїхав у Городище. Перше враження, кажуть, вирішальне. Я був зачарований і Городищем, і заводом, і поетичним ставком, і людьми заводу. Ніяк не чекав зустріти тут серед робітників і технічного персоналу ентузіастів-культурників, тонких цінувальників мистецтва, людей з великими інтересами й запитами.

Порадував і колектив виконавців, дружній, досить кваліфікований, хоч і невеликий. Для першого виступу я грав Шмагу в п'єсі Островського «Без вини виноватые». Вона пройшла на різних цукроварнях десятки разів. Нас, акторів, було дванадцять душ. Режисером працював молодий Сергій Кабузан, відомий у Києві своєю винахідливістю, вмінням з нічого робити щось помітне.

Величезним успіхом користувалась інсценіровка роману Ф. М. Достоевського «Преступление и наказание» з талановитим Доморадським у ролі Расколь-

нікова. Як відомо, ця п'єса постійно була в репертуарі славнозвісного артиста П. Орленєва. І коли хтось із режисерів ставив «Преступление и наказание», то здебільшого користувався досвідом Орленєва, повторюючи його постановку. У Кабузана все було своє. Дуже шкода, що важка хвороба рано звела в могилу цього талановитого самородка.

Мені добре запам'ятався Яготинський завод з його чудовою річкою. Та я бачив його тільки ззовні, влітку, коли ще тільки готувалися до сезону цукроваріння. У Городищі я вперше побачив виробництво...

І зараз мене дивує, як наші письменники залишили без уваги таку вдячну тему, як робота й люди цукрових заводів. Адже це окремий світ, особливо принадний, з величною поезією праці. Я першого ж дня закохався у це виробництво, іншого слова не підберу, саме закохався — раз і назавжди. Відвідини інших заводів тільки підсилили це почуття. Не можу висловити, яка урочиста буває хвилина, коли настає перший осінній день — день початку цукроваріння. На заводі чистота, аж ніяк не гірша, ніж, наприклад, в операційній хірурга. Дифузори, вакуум-апарати... Ці слова завжди мене бентежать... Майже всі процеси відбуваються в закритих апаратах, — жодного сміття або якогось неприємного запаху. А як урочисто виглядає яскраво освітлений просторий виробничий зал! І, звичайно, ніхто не забуде, хто хоч раз побачить, справжнє море цукрового піску, теплого, ласкавого, що нагадує ворухливі дюни...

Я не бачив жодного робітника, байдужого до своїх обов'язків. Вони, ці чудодії, примусили мене низько вклонятися їм. Я зрозумів тоді в Городищі, що незручно, зовсім неприпустимо не знати, як виробляється продукт, такий укоханий і дітьми, і дорослими, одна назва якого завжди викликає найприємніші спогади.

На Городищенському заводі був і рафінадний відділ. Тут я побачив більш сувору картину. Мені одразу ж стало важкувато, як зайшов у приміщення з дуже високою температурою. Не забуду той момент, коли із сушилок витягали форми з готовим рафінадом. Від голів цукру пашить такою жарою, що інакше, як пекельною, її назвати не можна. Я ледве витримав кілька хвилин і більше туди не заходив. Для мене завжди робітники рафінадних заводів залишались справжніми героями, якимись казковими багатирями. А ще більше здивувався, коли повів з ними розмову про їхню важку працю. Вони тільки всміхалися, називали мене «відсталим елементом», бо для них рафінад далеко миліший за пісок.

Милювали і чудові краєвиди навкруги заводу. Краса осінніх вечорів, з їхнею тишею, глибокою задумливістю, викликала мрії, почуття близькості з природою.

Ніяк не вірилось, що в Городищенському районі ще зовсім недавно діяли страшні бандитські зграї. Вони вдиралися на територію заводу, намагаючись захопити цукор у склепах, та робітники й службовці, озброєні чим попало — рушницями, косами, саморобними списами, — відбивали напади. Бандитів розбили регулярні військові частини, але рештки

недобитків мстилися на тих, кого вважали близькими до влади, грабували всіх без винятку на шляхах. А Мліїв ще довгий час мав славу бандитського притулку.

Залишилось у пам'яті одно незабутнє враження, пов'язане з Городищем. Якось тут зупинився броньовик, що ним командував герой громадянської війни Дибенко. Побував на заводі, влаштував короткий мітинг. З ним прибула відома більшовичка О. М. Колонтай. Прекрасне ораторське обдаровання було поєднано в ній з напрочуд вродливою зовнішністю. Ходили чутки, що вона й Дибенко — закохана пара. Я не знав, чи так воно, чи ні, але й зараз бачу перед очима гарного велетня — славетного матроса — і чудову жінку. Її сині очі ніби світились, коли вона говорила про невтомну роботу партії, про народного улюбленця — Леніна.

— Не думайте, що перемога пролетаріату випадкова, стихійна, непередбачений збіг сприятливих умов... Ні... І до революції, і в 1917 році діяла наукова теорія, створена Леніним. Сказав він — брати владу треба тільки 25 жовтня — так і вийшло. Твердить зараз, що робітники й селяни переможуть усіх ворогів, так і буде.

Кінчився мітинг. Але довго ще точилася розмова з дорогими гостями, від яких, здавалось, так і пахло порохом куль і снарядів. Десь у 1934 році мені пощастило вдруге зустрітися з Колонтай у Ленінграді, в моєї доброї знайомої Т. Л. Щепкіної-Куперник. Я нагадав Олександрі Михайлівні про її перебування в Городищі. Вона, хоч і не зразу, а пригадала, — адже таких мітингів на її шляху відбувалося безліч.

— Воронцово-Городище? Завод над ставком? Пригадую, я перед від'їздом купалася в тому розкішному ставку. Милі, незабутні роки! Одчайдушне захоплення, боротьба, таке жадання перемоги, що навіть забувала про їжу і сон.

Я зачаровано слухав і дивився на легендарну більшовичку, що і в свої шістдесят два роки здавалася мені прекрасною.

Швидко проминули для мене городищенські два тижні. Наш адміністратор Микола Димніков їздив у Смілу, де містився райком спілки цукровиків, і домовився, що ми переїдемо туди й будемо грати в театрі на цукровому заводі.

Городищенці влаштували нам сердечні проводи. Я йшов на станцію і все оглядався на милий ставок, високу заводську трубу, дим з якої нагадував, що справжні хазяї працюють на себе, на користь своїй молодій державі та її героїчному народові.

ЧУДОВИЙ СМІЛЯНСЬКИЙ КРАЙ

Про Смілу я вперше дізнався, коли читав Шевченкового «Кобзаря». Тут відбувалися колись жорстокі бої за щастя й волю українського народу. Близько — Корсунь, Черкаси, знаменитий Холодний яр і славнозвісна оселя Богдана Хмельницького — Чигирин. Багато крові поглинула тутешня земля. Яких тільки загарбників вона не бачила!

Якщо в Городищі мене полонила краса цукрового виробництва, то в Смілі мої очі ще більше розбіглися, коли я побачив велетенський завод. Незадовго до революції його було реконструйовано за останнім словом техніки. На зміну паровій машині прийшли електромотори, парові турбіни. Коли я почув про першу радянську гідроелектростанцію на Волхові, а потім про могутній Дніпрельстан, перед очима встала низка електромоторів, бачених у Смілі, — рідкісний потік світла, що осявав заводські зали.

Вистави наші користувались незмінним успіхом. Іноді відбувались вони вдень і ввечері, щоб усі зміни

робітників побачили. Ентузіазм праці впливав на всіх. Це відчувалося скрізь у великому містечку. Біля рафінадного заводу на воротах була величезна об'ява-гасло: «Товариші цукровики, пам'ятайте—весь вироблений вами цукор іде на Донбас. Країна потребує вугілля. Дамо цукор героїчним шахтарям!» На роботу йшли як на свято. Якби не треба було здавати зміну, багато охочих працювали б далеко більше.

З приємністю я дізнався, що директором обох заводів був інженер Назар Іванович Тобілевич, син відомого українського драматурга. Я бачив Назара Івановича раніш у Києві, бо він, наїжджаючи туди в службових справах, неодмінно бував у театрі Садовського, свого рідного дядька. Я був радий ближче познайомитися з нащадком славетного актора. Звичайно, я не втримався, щоб не спитати, чому він не пішов на сцену. Адже він теж, можливо, міг би стати окрасою рідного театру.

— Може б, воно так і було. Та от біс поплутав, та не який-небудь, а цукровий біс... Потрапив якоесь у юнацькі роки на станцію Знам'янка, побачив цукроварню і, як то кажуть, язика проковтнув. Таким привабливим було виробництво, що вирішив вивчати його.

Він трохи не збив мене з пуття. Захотілось і собі змінити сцену на шелест центрифуг і шепіт вакуум-апаратів. Назар Іванович співчутливо посміювався й схвалював мої раптові бажання.

Отож я щоночі, після вистав, біг до урочисто освітлених залів, дивився на вже добре знайомі процеси і все дивувався, як цукор-пісок народжувався на світ, як малоприваблива маса, схожа на глину, згодом казково перетворювалась на сніжно-білий

вихор. Практично я швидко засвоїв основні процеси. Може, за рік-два зміг би стати молодшим хіміком. Навіть старанно простудіював «Основи хімії» Менделєєва. Та швидко второпав, що ця справа вимагає від людини віддати їй усю себе, до того ж, я міцно вгруз у театральний світ з його кулісами й повітрям, якого ніде нема, крім театру.

Назар Іванович допоміг мені стати своєю людиною в чудовій бібліотеці заводу, що належала раніш колишньому директорові Донату. Я вперше ознайомився з чудовими виданнями світових класиків. Шекспір, Байрон, Шіллер — геніальні знавці людських душ — полонили, мабуть, дужче, ніж цукрова епопея. Я знав раніш лише окремі їх твори. В Смілі докладно вивчав усе, що потрапляло до рук. Дивився вночі на панораму моторів, прислухався до їхнього гуркоту, а перед очима бовваніли Річард III — жорстокосерда потвора, бідолашний самодур король Лір, привабливий, ніжний, не у всьому зрозумілий тоді Гамлет. Люди сильної вдачі, бунтарі Шіллера та Байрона вабили до себе з великою силою. Після такого студіювання я помітив, що деякі знайомі мені люди, коли добре придивишся до них, не такі вже звичайні та прозаїчні.

У напруженій роботі на репетиціях і виставах, у царстві світових геніїв, під ласкавим світлом улюблених виробничих залів я відчув незрозумілий самому сум. Проте лиш через деякий час зрозумів, що мене гнітило.

У листопаді 1920 року, вже коли пішов щедрий сніг, до Сміли завітало кілька оперних співаків з Києва, серед них і відомий мені баритон Загуменний. Я зустрівся з ними, тільки побачив афішу. На один

вечір ми віддали театр для концерту приїжджих артистів. Я слухав арії Бориса в прекрасному виконанні Загуменного, виступи інших співаків, заключну сцену з «Демона» А. Рубінштейна. Таємниця мого суму раптом відкрилася: я, вихований в любові до музики, засумував, надовго відійшовши від неї. Потягло додому, до звичної мистецької сфери. Розповів про свою нудьгу товаришам, вони вважали мене диваком і не дозволили й думати про від'їзд.

Довго міркував, як бути... І от ніби вже я в дорозі, сам дивуюсь, як швидко мчить поїзд, а ще кажуть «товарний». Нарешті я в опері. Любий Садко! Гріє душу знайома пісня «Гей ты, темная дубравушка»... З захопленням дивлюсь, котрий раз, як славетний гусяр йде на дно, в казкове царство небачених тварин, русалок, морської красуні, закоханої в співця. Де ж він? Очі мої плутаються в морських глибинах. Я сам плутаюсь у водоростях, заглиблююсь в пісок, що міцно затягує, несе смерть. Скрикую і прокидаюсь... У вікні близькі вогні рафінадного заводу, а навколо гупа ніч. В голові ніяких тобі думок... Рухи мої автоматичні, збираю речі, одягаюсь... Прямую на станцію Бобринську, за три кілометри. Темрява, пустельна колія залізниці аж ніяк не лякають, ноги самі несуть мене. От і станція. Дізнаюсь — третя година ночі. Не встиг присісти у холодному залі чекання, як під'їхав якийсь поїзд. Це військовий ешелон. Іду до чергового. Він, напівсонний, дивиться на мене з похмурим здивуванням. Потім стає привітнішим, — він бував у нас на виставах і упізнав мене.

— Не раджу. Вчора на шляху до Цвіткова була сильна аварія, напали бандити. Сьогодні лише над-

вечір очищено шлях. Це перший поїзд. Хто його зна, як воно буде...

Останні слова почув якийсь військовий, що заїшов до чергового.

— Од смерті не втечеш,— зауважив він.— Та й навряд чи вона мене так швидко вхопить. Шлях вільний?

Черговий подзвонив кудись і за хвилину дав ствердну відповідь. Я спитав військового, куди йде ешелон.

— Прямо до Києва.

— Якщо можна, візьміть мене з собою.

— А ви хто такий?

— Артист.

— Прошу, прошу до мого вагона. Місця вистачить.

І справді, бачу — у вагоні вільно, їхали лише командир (той, що я з ним розмовляв) та його заступник.

Я швидко заснув у теплому напівтемному вагоні. Мій недавній сон справдився, поїзд ішов дуже швидко, без пригод, аж до Бучі. Там зупинила страшна звістка: хтось підпалив міст. Командир наказав їхати до мосту, — там буде видно. Під'їхали, він вийшов, обдивився й повернувся назад, — горіло поки що по боках, шпали та рейки були цілі. Наказав їхати. Поїзд тихенько посунув уперед. Почувши тверду землю, паровоз дав повний хід.

— Вивезла доля! — гукнув командир. Тут я вперше побачив його чисто виголене обличчя, новенький кожух, наган збоку. Вночі через короткозорість я не дуже роздивився. Він голосно сміявся від задоволення:

— Он як, артист, не падай духом! А де ж твоє добро?

У дерев'яному чемодані я віз дещо з білизни і торбину борошна. Командир дав мені буханець хліба:

— На, та згадуй Петра Слинька, тобто мене. Я б тебе ніколи не взяв — заборонено, та, бач, сам артист. Сабініна трупу чув?

— Аякже!

— От від нього й пішов на фронт. Одвоєю, повернуся.

— Чого ж ви мовчали всю ніч? Могли б розповісти про себе, все одно не спали.

— Ех ти, наївна душа! Їхали ми весь час під загрозою аварії. Бандити скрізь діють. Бачив міст? Можна сказати, з вогню вискочили.

Київ мене зустрів буряним холодним днем. Саме була неділя. Всю свою рідню я застав удома. У нас було дві кімнати: одна маленька, друга — більша. Родичі отаборились у маленькій. Серед хати стояла величезна залізна пічка. Трохи димила. Здалося, мати й сестри обрали собі професію сажотрусів. Я не помилився: води сьогодні не вистачило навіть умитися, а сажу таки трусили. Та це не відбилося на загальному настрої. З реготом розповідали про різні кумедні новини з побуту знайомих та сусідів. Тут же щирив зуби, посміхаючись, наш знаменитий Бобка. Він теж активно діяв. Зранку бігав по всіх прилеглих вулицях, шукаючи, що б попоїсти. Нещодавно припер велику курку, яку їли гуртом цілих три дні.

Не треба доводити, з якою нетерплячкою побіг я ввечері до оперного театру. На вулицях було

темно. Як казковий оазис у пустелі, сяяв вогнями театр. Він мав свою електростанцію і не залежав від міської. Багато відвідувачів приходили сюди не тільки послухати музику, співаків, подивитись чудові декорації, а й погрітись в теплому затишному залі.

Щодня тепер бував тут і я. Недивлячись на важкі часи, вистави відзначались, як і колись, високим художнім рівнем. Душею колективу став відомий майстер оперної сцени Михайло Іванович Донець. Звичайно, було досить виконавців, що скаржилися на свої важкі умови. Донець не займав тоді ніякої офіційної посади. Але за своєю охотою багато допоміг адміністрації, щоб усі незадоволені не впливали на роботу колективу, на його загальний настрій. Михайло Іванович виявився чудовим агітатором. Його виступи, логічно переконуючі, нічого спільного не мали з демагогією. Я чув, як після репетиції він звертався до виконавців:

— Тут наша шановна Абеліт погрожувала, що не буде співати, якщо не пообідає з м'ясом. Що ж, дорогі товариші, давайте поміркуємо серйозно. Ми з вами живемо далеко краще за багатьох інших трудящих. Умови скрутні, що й казати. Ворогів безліч, банди гасають. Проте пайок у нас досить високий, уряд шанує акторів, по змозі дає кращі шматки. Трудящі тягнуться до нашого мистецтва. Ось учора я розмовляв з робітником заводу «Більшовик». Каже: «Мало чого розумію в опері. А тягне. Висловитись як слід не можу, проте відчуваю — краса... Був днями на виставі «Євгеній Онегін». Тепер дістав книжку Пушкіна. Почитав, подумав, скільки доброго на світі, про що навіть не відав ніколи».

Донець помовчав. А потім з душею говорив далі, все підвишуючи голос, на останніх словах його могутній бас аж гримів.

— Так що, може, ми з вами ухвалимо позбавити цього трудящого краси, до якої він тягнеться? Не знаю, як хто. А я зі свого посту не зйду. Я своїм співом теж підтримую державу робітників і селян. І якщо в мене не буде м'яса тиждень, місяць, — працю не покину.

Він сів на стілець. Усі мовчали. Потім підвівся й запитав:

— Може, щось не так сказав? Прошу виправити.

— Усе правильно, — почувлися голоси.

Ще кілька присутніх виступило. Всі вони підтримали загального улюбленця Мишу Донця (поміж себе його звали «наш Миша»).

У ці дні я залюбки дивився урочисту виставу «Аїди». Слухана-переслухана безліч разів, на цей раз опера Верді звучала для мене зовсім по-новому. Треба нагадати, що всі вистави давалися безкоштовно. Квитки розподілялись по підприємствах. Я сидів у колі робітників того самого заводу «Більшовик», про який згадував Донець. Вони вперше дивилися виставу. Не було жодної арії, яка б не викликала гучних оплесків. Поважний диригент І. Паліцин, що не любив аплодисментів під час дії, очевидно, зважив, які сьогодні слухачі. Він терпляче дожидався, поки стане тихо, і спокійно диригував далі. Робітнича аудиторія глибоко відчула силу геніального твору. Правду казав великий Чайковський, що опера найдемократичніше мистецтво.

Я вже згадував про електростанцію театру. Вона виходила на Театральну вулицю, мала двір, куди

завозили вугілля та дрова (зараз на тому місці зроблено прибудову службових приміщень театру). Палива не завжди вистачало. Я одного разу спостерігав цікаву картину: відвідувачі вистави несли в руках по великому чи малому поліну дров. У дворі електростанції набралось багато таких полін. Чи можна було в ті часи краще виявити свою пошану та любов до мистецтва?

Недовго на цей раз довелося мені побути в Києві, трохи більше тижня. Приїхав із Сміли наш актор Федір Надзуга і розказав, що мене ждуть на роботі. Я одразу поїхав. Шлях тепер став безпечніший. По дорогах курсували спеціальні поїзди, які швидко ліквідували пошкодження. На особливо небезпечних місцях вартували бронепоїзди. Зустрічі з ними банди уникали.

Приїхали на Бобринську пізно вночі. На станції робітники транспортного ЧК робили перевірку документів. Кілька чоловік затримали. В тому числі й мене. Привели в окрему кімнату. Мене викликали першого. Той, що допитував, дивився надто суворо й підозріло.

— Ви — Григор'єв?

— Так.

— Ім'я, по батькові?

— Григорій Прокопович.

Він довго передивлявся велику конторську книжку з алфавітом. Врятувало мене те, що в кімнату зайшов начальник станції, який часто бував у нас на виставах. Радо зустрів. Коли дізнався про мій арешт, посвідчив, що знає мене як артиста місцевого театру. Мене відпустили. Начальник, сміючись, проказав:

— З вас могорич. Могли потрапити в буцегарню.

— Чому це?

— А тому, що ви — Григор'єв. Розумієте?

— Ніяк.

— Є знаменита банда Григор'єва. Діє тепер у Смілянському районі. ЧК має відомості про його родичів. От і перевіряли, чи ви, бува, не один з них.

Справжню ціну такої перевірки я зрозумів, коли за кілька днів знову побачив начальника станції. Він пояснив деякі подробиці:

— Я запитував про вас нашого чекіста. Уявіть собі, він знайшов у списках Григор'єва Григорія Петровича.

Я злякано питаю:

— А що ж було б, якби там був записаний не Петрович, а Прокопович?

— Хто його знає...

Товариші зустріли мене, ніби нічого й не трапилось. Тільки згодом хтось посміхнувся:

— Ну що, збив оскомину, наївся музики?

Скоро мене призначили керівником гуртка на Райгородський цукровий завод, недалеко від Сміли. Почалася нова сторінка мого театрального життя.

У РАЙГОРОДІ. ПРИЇЗД ТЕАТРУ ІМЕНІ ФРАНКА

Я прибув у Райгород за кілька тижнів до нового, 1921 року. Заходжу до контори. Головний зустрів недобррозичливо.

— А ви хто будете? — відразу питає мене.

— Керівник драмгуртка.

— Такої посади в мене нема. Гуртка теж нема.

Хто надіслав?

— Райком цукровиків.

— Ага... Це стосується завкому. Он у кутку.

Він показав на людину середніх років, голову завкому Дерезенка.

— Грошей у завкомі нема. Зарплату має давати заводоуправління.

Добре, що Сміла близько. Я прямо з контори подався на поїзд. Завідуючого культвідділом Торгоненка застав на місці. Вислухав мене, підвівся на весь свій могутній зріст, поклав мені руку на плече.

— Нічого. Голодувати не будеш.

У своєму блокноті з друкарським штампом написав записку і віддав мені. Я прочитав: «Головбуху.

Годувати Григор'єва в рахунок зарплати. Інакше зніmemo з роботи. Про виконання негайно доповісти».

Великою подією для нашого гуртка та й взагалі для всього Райгорода був приїзд артистів щойно заснованого театру імені Франка. Правда, відвідала нас лише невелика труппа. Але ж її очолював славнозвісний фундатор театру Гнат Петрович Юра. Я, як голова культкомісії, зустрічав дорогих гостей, увесь час був з ними. Тут уперше познайомився з видатним артистом Олексієм Михайловичем Ватулею, який назавжди пов'язав свою долю з театром імені Франка. Він мені розповів трохи історію театру.

Народився театр у зовсім несприятливих умовах у Вінниці, коли поблизу від міста гасали петлюрівські банди та білополяки. Проте навіть у такий час Радянська влада виділила франківцям найкраще приміщення нинішнього театру імені Леніна. Тут 28 січня 1920 року відбулась перша вистава.

Коли зважити на те, що в роки запеклої класової боротьби лютували тиф, голод і холод, сміливо можна твердити, що праця театру і його колективу була справді героїчною. Актори виявили полум'яну енергію і в найтяжчих умовах шукали своїх шляхів у мистецтві, нового змісту і форми, які відповідали б потребам часу.

За кілька місяців петлюрівці захопили Вінницю. За ними слідом прийшли «ясновельможні пани». Нові владарі сподівались використати франківців для націоналістичної агітації. Та з таких сподівань вишов «пшик», вони прорахувалися. Мала йти вистава

«Весілля Фігаро». В передніх рядах набилося багато штабних офіцерів та їх посіпак. Режисер театру Гнат Петрович Юра оголосив зі сцени, що в тих умовах, які нова влада створила в місті і в театрі, артистам неможливо працювати, і вони відмовляються давати виставу. В театрі зчинився страшенний галас. Офіцери вигукували:

— Що? Більшовики? Труп Леніна? Заарештувати їх!

А молодь із задніх рядів підбадьорювала артистів:

— Браво, Юра! Браво, франківці!

Залишатися в місті далі не можна було, загрозували арешти, і взагалі не було умов для роботи. Артисти вирушили грати по селах Поділля. Трималися дружно в ці важкі часи, твердо були переконані, що розгардіяш швидко скінчиться і до Вінниці повернеться Радянська влада. Так воно й сталося. Театр знову включився до громадської роботи. По селах тоді йшла продрозкладка. Куркулі вороже ставились до неї. Франківці їздили разом з продовольчими загонами, давали вистави, іноді в дуже несприятливих умовах — десь у клуні чи прямо на подвір'ї.

Актори довго згадували село Михайлівку, де в клуні йшла «Суєта» Карпенка-Карого. Враження у глядачів залишилось надзвичайне. Вистава так сподобалася, що михайлівці ухвалили збудувати власний театр і з доброї волі привезли до сільради 150 пудів хліба, тільки б швидше взятися за будівлю.

Надзвичайно важким для театру був 1921 рік, коли лютувала страшена посуха, а тиф ще з більшою силою правив перемогу. Частина артистів не

витримала труднощів, залишилась по селах, де відбувалися вистави. Одні подалися в конторники, інші вчителювали... Але кістяк з провідних акторів міцно тримав знамено театру. Натхненником і самовідданим організатором був невтомний Гнат Петрович Юра. Свій запал і любов до рідного театру він зуміє прищепити всьому колективу.

Гнат Юра здивував членів завкому, коли одмовився від окремого приміщення для акторів.

— Нащо нам десь тинятися? Дайте соломи, на сцені й заночуємо.

Я умовляв його та Ватулю піти на ночівку до мене.

— Ні, не виходить. Кидати колектив не може.

Так гуртом і спали дві ночі на сцені.

Вистава франківців вразила членів гуртка не лише виконанням. Здавалося б, п'єса, грана десятки разів по інших цукроварнях, не потребує додаткової обробки. Все ж відбувалася репетиція перед кожною виставою. На моє здивування Гнат Петрович відповів:

— Нове місце, невідома сценічна площадка. Без репетиції не можна.

Франківці дали добрий урок моїм артистам-початківцям. У декого з них не вистачало охоти затримуватись надовго на складних місцях тої чи іншої п'єси. Пройде дві-три репетиції, вже вимагають давати виставу і починати репетицію іншої п'єси. Франківці навчили, як треба вимогливо ставитись до себе.

Пригадую, як пізніше я зустрів франківців у Смілі. Вони увесь час грали по околишніх цукроварнях.

Іноді йшли пішки вночі за багато кілометрів на станцію, щоб їхати далі. Бували ситі дні, а часом доводилось грати і надголодь. Цікаво розповідав мені О. М. Ватуля про виставу в Кременчуці. Червоноармійці запросили до себе в клуб. Забажали побачити п'єсу «Пан» Ван-Лерберга, що з успіхом йшла в міському театрі. За п'єсою на сцені потрібне було живе порося.

Про це сказали хазяям клубу; ті запевнили, що буде. Перед початком вистави помічник режисера запитує:

— А де ж порося?

— У дворі.

— Давайте сюди.

— Не хоче йти, дуже вперте. І навряд чи його вмістить наша куца сцена.

Виявилось, що червоноармійці вирішили віддячити артистам і роздобули величезну свиню.

Про згаданий епізод франківці, сміючись, потім казали: «Це був той рідкісний випадок, коли нам «підкладали свиню», а ми раділи з цього».

Отак в скрутних умовах 1921—1922 років, подорожуючи по селах, театр ентузіастів набув свій репертуар і виріс у дуже талановитий колектив. Величезний успіх припав на долю франківців під час довгої подорожі по Донеччині. Артисти з честю тримали прапор високого мистецтва і несли його донецьким шахтарям, більшість з яких ще не зовсім чітко уявляла собі, що таке театр.

Шлях від Вінниці та Михайлівки до кращого столичного театру франківці пройшли з незламною вірою в своє покликання, з жадобою віддати всі сили рідному народові.

Гурток мій стояв тепер на міцному ґрунті. У мене вже були асистенти — енергійні хлопці й здібні виконавці — Василь Геранін і Петро Тимохін. Приємно було дивитись, як вони жадібно тяглися до театру, який виявили природний естетичний смак. Я мав тепер змогу поїхати до Києва, дізнатись, як він живе.

Приїхав увечері. Йшов дощ. Ліхтарів обмаль, ледве світять. Невже моє рідне місто й досі на становищі тяжкохворого? Це враження підсилилось, коли я, не заставши нікого з родичів, зайшов до хазяїв будинку.

Вони неохоче мене привітали. Скаржились на труднощі. Та коли прийшли мої сестри й мати, я зрозумів, у чому річ. Вони були в театрі. Хвалили виставу «Чіо-Чіо-Сан». Настрій у всіх бойовий, бадьорий.

Дуже радо зустрів мене Бобка, схудлий і все ж веселий. Жили тепер легше, ніж у минулому, 1920 році. Коли я розповів про зустріч з власниками будинку, мати зауважила:

— Вони завжди плачуть, усе нове їм не подобається.

Вранці я з задоволенням констатував: місто живе спокійним трудовим життям. На вулицях чисто. Хрещатик виглядає не гірше, як до революції. В центрі з'явилося багато нових вивісок — назв радянських установ. На розі вулиць багато афіш — театральне життя вирує.

Увечері відвідав оперний театр. Ще раз послухав давно улюблену «Аїду». Виставу давали на замовлення заводу «Більшовик». Я зустрів колишнього товариша по школі Федю Ткаченка, тепер токаря на

«Більшовику». Були часи, він сміявся з моїх оперних захоплень. Тепер виявив зовсім інший настрій:

— Хоч мало розбираюсь, а тягне до героїчної музики. «Аїду» відвідую сьогодні втретє. Скільки радощів дарує Радянська влада!

— Вірно, Федю. А от скажи мені, як завод працює, як тобі живеться? Важенько, мабуть?

— Не важче, ніж усім. На роботу йду з такою ж охотою, як і в театр. Сам собі господар.

Отже, я даремно турбувався за своє місто.

У ПОЛТАВІ. СМЕРТЬ В. Г. КОРОЛЕНКА

Б агато часу я віддав владареві своїх думок, Володимирові Галактіоновичу Короленку. В книзі «У старому Києві» я вже згадував про перші зустрічі з письменником. Він для мене був втіленням усієї славетної російської літератури, гідним сучасником Толстого, Чехова і Горького.

В постаті Короленка мене насамперед вражав його демократизм. У Полтаві всі добре знали, що двері його будинку завжди відчинені, і, правду кажучи, зловживали цим. Хто тільки і в яких справах не приходив до Короленка... Нікому він не сказав жодного докірливого слова, намагався допомогти, чим міг.

Кілька разів після відвідин Києва я їздив до Полтави. І зараз огортає сум, коли згадую останні зустрічі з Володимиром Галактіоновичем. З біографій багатьох видатних людей ми знаємо, скільки неприємностей і горя іноді завдавали їм близькі люди. Найяскравіші приклади — Пушкін і Наталя Микола-

ївна, Толстой і Софія Андріївна. Об'єктивно так вийшло, що ці жінки, хоч і не бажаючи того, вкоротили віку своїм чоловікам. Не повезло і Короленкові. У нього був зять — Костянтин Іванович Ляхович, що його він любив, як рідного сина. Він вважав себе меншовиком, справжнім, за його словами, соціал-демократом. Але в ньому дивно поєднувались різні симпатії: він любив вчення Льва Толстого і революціонерів народницького гатунку, за царату побував на засланні в Сибіру, познайомився і з в'язницею Керенського. Люто ненавиділи цього меншовика, схожого на християнського анархіста, і петлюрівці, що теж гостинно відчинили йому тюремні двері. Зазнав такої ласки і від денікінців. Лихо не виправило цю неспокійну людину. Востаннє він побував у полтавській тюрмі в 1921 році, правда, недовго, — Володимир Галактіонович добився його звільнення. Та жив недовго. Своєму кореспондентові А. Є. Кауфману, редактору журналу «Вестник літератури», Короленко писав у травні 1921 року: «В мене велике горе: вмер мій зять Костянтин Іванович Ляхович. Був заарештований як меншовик, в тюрмі заразився тифом і вмер у мене на квартирі...»

Ця смерть вкоротила віку й Короленкові.

Листопад і грудень я прожив у Полтаві. Щодня блукав біля будинку письменника. Та бачив його рідко — родичі не пускали. Якось підійшов до вікна, Володимир Галактіонович побачив мене, наказав покликати. Він уже не міг говорити. Показав мені щойно одержаний «оказією» номер журналу «Голос минулого». Книга мені дуже сподобалась. Я попросив допомогти й мені одержати примірник. Короленко, лежачи, написав записку на ім'я редактора

Мельгунова. За два тижні книга прибула. Коли він передав її мені, я був такий розчулений, що пригорнув до серця. Йому це, мабуть, сподобалось. Показав на своє горло, хитнув головою... Потім зробив знак, щоб я дав журнал, узяв червоний олівець і написав: «Юному другу Г. П. Григор'єву». Я так зрадив, що насмілювався попросити й олівець, яким було зроблено напис. Ніби відчував, що це моя остання зустріч.

Двадцять п'яте грудня 1921 року залишилось помітною датою на моєму тодішньому короткому життєвому шляху. Вмер Короленко, «чистий духом», як його звали, невтомний шукач правди. Я знав, що він за всі післяжовтневі роки багато чув порад і пропозицій виїхати за кордон, як це зробили деякі його знайомі.

— Без вітчизни я нічого не вартий,— ці слова добре мені запам'яталися.

Навколо смерті Короленка виникло багато пліток і пересудів... Деякі ворожі новому ладу літературознавці намагались зробити його своїм спільником, «внутрішнім емігрантом» (цей термін народився в той час). На думку таких «дослідників», виходило, що тільки через хворобу Короленко не міг виїхати з Полтави. Це злісна вигадка. Короленко вмер вірним патріотом своєї вітчизни, твердо переконаний, що її чекає велике майбутнє. А старий дворянський світ, з його поміщиками, генералами й жандармами, він ненавидів. Недаремно ж ця, м'яка за вдачею, людина суворо ставилась до денікінців з їх намаганням повернути ненависні царські порядки.

ПРОЩАННЯ З РАЙГОРОДОМ. СПОГАД ПРО КАМ'ЯНКУ

З Райгородом у мене пов'язане ще одне незабутнє враження. Наш драмгурток став відомим далеко навкруги. Ми одержали запрошення дати виставу на сусідньому Кам'янському цукрозаводі. З охотою поїхали «на гастролі».

Більш як півроку я прожив недалеко від славетного містечка, пов'язаного з декабристами, Пушкіним і Чайковським, але оце вперше побачив Кам'янку.

Ось і скеля, яка нагадувала Пушкіну про Кавказ. Довго сидів біля гроту декабристів і старовинного вітряка.

В будинку Давидових усе нагадувало про велетня рідної музики Чайковського. Я ніби бачив його живого, ходив поруч з ним, розмовляв із людьми, слухав лірників, кобзарів.

Мені прийшло в голову, що не так вже й багато років минуло після смерті композитора, певно, є ще

живі свідки, які бачили і знали його. Так, свідок був — його небіж Юрій Давидов. На жаль, я його в Кам'янці не знайшов, він жив тоді в Києві. Все ж мені пощастило поговорити з шістдесятирічним Лавріном Масюрою, бадьорим, кремезним чоловіком, який робив кучером в економії.

Коли я запитав, чи пам'ятає він Чайковського, той відповів:

— Ще й як... Я був собі бідолашним хлопчиною-сиротою. Зріс у наймах. Довго бився, щоб вийти в люди. А діло, знаєте, молоде. Закохався в одну дівчину. Мати її якось побачила нас удвох та як закричить: «Чого це жебрак пнеться сюди? Геть під три чорти, замети за собою дорогу». Отак нас і розлучили під свято. Прийшла паска, всі радіють, тільки я один сиджу біля річки, нема кому й слова сказати. Аж плакати хочеться. Не помітив, як підійшов Петро Ілліч... Його в нас усі знали... Тиха, добра людина. Питає: «Чого, хлопче, зажурився?» Я йому й розказав самісіньку правду. Розпитав і про дівку та її батьків і пішов до них зі мною. Буду, каже, твоїм сватом. Спочатку говорив з ними сам, потім кличе мене. «От що, хлопче, батьки згодні віддати за тебе Марійку. Я вже буду твоїм весільним батьком». Кидаюсь в ноги, дякую. Підіймає: «Тільки без цього. Дивись краще, щоб мене не підвів». Ех, більше б таких людей на світі. Допоміг і грошима. Був на весіллі. Слухав пісні, милувався танцями. На другий рік зайшов до мене в нову хату. Хоч і пан, а простий, добрячий.

Ми дали першу виставу в суботу. А в неділю обставини збіглися для мене так, що й кращого бажати

не міг. Той самий Лаврін порадив відвідати весілля в Кам'янці.

— Вас цікавлять пісні? Підіть. Почуєте наших старих музик. Грають, як і за часів Петра Ілліча.

Я пішов на весілля, слухав, придивлявся. Особливо сподобався один танець: я добре відчув інтонації знайомого гопака з опери «Черевички». З народного зерна композитор створив чудовий твір.

НА ШЕВЧЕНКОВІЙ ЗЕМЛІ

Подорож до Вільхівця принесла багато світлої радості. Знайоме Городище, за ним — дорогі шевченківські місця. Ось і Вільшана. Далі: Матусів, Шпола, славнозвісна Кирилівка, — тут карбувався талант великого Кобзаря. Суворий лютневий день не зміг приглушити почуття краси од цих місць, — вони ж пов'язані з людиною, що міцно увійшла в серця багатьох народів світу. А ці темні, похмурі зараз, шляхи міряв він не один раз.

Вільхівець зустрів приємно й турботливо. Мені сподобалось, що тут багато аматорів сцени — робітників і службовців. Не відпочивши з дороги, я з охотою пішов увечері на збори гуртка, де говорили дуже мало, а швидко почали пробну репетицію «Наталки Полтавки». На заводі був прекрасний духовий оркестр, яким керував досвідчений диригент Коновальчик.

Вражав контраст між Райгородським і Вільхівецьким заводом. Перший завжди нагонив сум. Не можна

було без болю дивитися на скалічені апарати, розібрані машини, обшарпані стіни. Вільхivecь жив і дихав на повні легені. Щоправда, виробничий сезон зайняв усього два тижні, дався взнаки неврожай 1921 року, та майже відразу почався ремонт і підготовка до нового сезону.

За щоденними репетиціями я й не помітив, як прийшла весна, мрійна, лагідна, сонячна. Такої краси, як у Вільхівці, я ще досі не зустрічав. Поміж горами внизу, біля річки, розташувався завод. А навкруги по горах — пишний великий ліс, що тягнеться далеко від заводу. І тільки західна сторона — степова. Веде вона до міста Звенигородки.

Більш як сорок років минуло з того часу, але й досі з радістю лечу думкою в чудовий Вільхivecь, де вперше поринув у мрійну красу рідної природи, тієї ласкавої матері, за якою так тужило в далекому засланні Шевченкове серце.

Мабуть, і в 1922 році шевченківські місця мало що змінилися через шістдесят років після смерті Кобзаря: ті ж дороги, хати, стежки, що відокремлюють клапти селянської землі один від одного. От тільки люди помітно не ті... Молоде радянське життя надихнуло в них бадьорості, спокійної впевненості в рухах, надало очам блиску і жвавості. Люди відчули свою потрібність, захопились можливостями, які відкрилися перед ними.

Мені якось доручили допомогти щойно організованим селбудам. Якою подією були перші портрети Леніна, його книжки, що з'явилися по селах десь у 1922 році. Ленін і поруч Шевченко — ці портрети, прикрашені гарними рушниками, я побачив і в Кирилівці, і в Городищі, і у Вільшані. Тільки

пролетарська революція віддала належну шану поетові, співцю волі й братерства народів.

Я набув звичку — куди б не приїхав — шукати бувалих людей, старезних дідів, свідків далекої минувшини.

І на цей раз мені пощастило побачити вісімдесятип'ятирічного діда Микиту. Він за юнацьких років знав Тараса Григоровича, коли той у 1859 році побував на батьківщині. Я, звичайно, стояв вражений і запам'ятовував кожне дідове слово.

— Питаєте, як виглядав Тарас? Трохи стареньким, життя понівечило його. Усе розпитував, як живемо, казав, що часи зміняться й швидко прийде воля. І старі й малі бігли за ним, наче горобці, — хапали його слова про волю, які були для нас мов святий хліб.

Я ладен був розпитувати його без кінця про все, що стосується Шевченка, але його молода родичка тихо попередила:

— Не запитуйте, бо зовсім мовчатиме. Нехай говорить, що сам схоче.

Отже, я тільки слухав. Дід пригадав, як Шевченко обходив своїх старих знайомих, запитував про одну жінку, давню подругу. Почувши, що вмерла, засумував, замовчав. З очей виглянула сльозинка...

— А вірші читав? — наважився я спитати.

— Аякже! Усе про волю, про сокиру та панів.

Згодом я побачив, якої могутньої сили набуло Тарасове слово. Мені здавалось, що земляки Кобзаря справляли враження більш свідомих, певних своєї мети, аніж по селах, не зв'язаних з пам'яттю про Шевченка. І це, мабуть, так. Бо коли в Млієві, поблизу Городища, з'явилася банда, проти неї на

допомогу загонам Червоної Армії охоче пішло багато добровольців з навколишніх сіл.

Завітав я потім до діда ще раз. Я не пожалкував, бо дізнався, що дід Микита був свідком того, як ховали Кобзаря. Почувши про похорон в Каневі, подався туди з багатьма людьми. Два дні носив разом з іншими землю у відрах. Щоб видно було Тарасову могилу! Звідси пливе тепер по всіх усюдах його голос. А були й такі, що бачили, як він уночі сходить з гори, кличе: «Гуртуйтеся, ходім бити панів та царевих вишкварків!» Ото, мабуть, радіє тепер. Царі виздыхали, а слава нашого батька квітне, як стиглий соняшник.

Між іншим, я не раз чув у Шьолі, Бужанці і ще не пригадаю, в яких селах, цікаву народну легенду про Шевченка. Він не міг, як проста людина, померти. Бо, коли людям стає важко, він гуртує всіх на боротьбу. Коли ж їм добре, здалеку придивляється посміхаючись і п'є за здоров'я усіх трударів. Недаремно ж дід Микита твердив, що в день похорону народного співця щороку сходились на його могилу селяни, прикрашали квітами й виливали по чарці горілки коло хреста, аби йому вистачило пити за здоров'я всіх тих, хто його згадував.

Від інших людей я чув, що багато дівчат-невдах ходять на Тарасову могилу поскаржитися другові й заступнику всіх скривджених...

Великою подією на культурному фронті було перше видання творів В. І. Леніна, що розпочалося ще за його життя. Про Леніна всі чули, знали деякі його промови, статті, але читати всі його твори

дістали змогу лише тепер. Ленінська простота, мудрість, точність формулювань приваблювали. А от важкі для розуміння твори й місця спонукали вчитись.

З великими труднощами вдавалося діставати перші радянські п'єси та інсценіровки. Були серед них і мало придатні для постановки в любительському театрі. Я пробував робити їх сценічними. Так з'явилися перед глядачем сцени з п'єси Артема Веселого «Ми». З того часу ім'я цього автора стало мені близьким. Слідкував за кожним його новим твором, а потім довелось і близько пізнати цю незрівнянну людину.

У клубі зберігся чудовий концертний рояль. Здебільшого він стояв зачинений. Я випадково дізнався, що в Звенигородці дає концерти приїжджий піаніст. Закликав його до Вільхівця. Спочатку він мене дуже здивував, — я побачив простого матроса, з усіма ознаками типового на ті часи «братішки». Дізнався, що він довго робив у політвідділі дивізії, яка складалася переважно з одеських матросів. Революція зробила їх піхотинцями. Михайло Бережний, колишній студент консерваторії, звик до матроської форми, згодом набув і вигляду, і звичок «морського вовка». Практично йому довелося не лише грати на роялі, а й у гарячу пору брати в руки рушницю, воювати поруч із своїми слухачами за перемогу революції.

Два його концерти привабили багато заводських слухачів. Грав складні рапсодії Ліста, мазурки й вальси Шопена, сонати Бетховена. А коли насіли аматори танців, він у суботу після доброї вечери до пізньої ночі виконував найрізноманітніші танці — від

ніжного вальса та грайливої польки до бучного гопака.

Мені, як організатору, приємно було, коли молодий слюсар Олефіренко сказав:

— Уперше почув такий концерт. Музика — велика сила.

Михайло-матрос грав з душею. Це, мабуть, і спричинилось до того, що твори класиків привабили таку велику аудиторію.

Ще більшою подією для Вільхівця був приїзд знаменитої тоді хорової капели «Думка». Прибуло щось із шістдесят душ. Напочатку виконали Шевченків «Заповіт», потім хорові твори Лисенка і Леонтовича, які глибоко розкрили неповторну красу рідної пісні.

На велике прохання трудящих відбулося ще два концерти. Вдень співаки з охотою блукали в сусідньому лісі, охочі ловили рибу, їздили на човнах. Наші гості, так само як у Райгороді франківці, попросили соломи і залюбки спали у великому клубному залі та на сцені. Я довго не міг про це забути: як побачу де купу соломи, так і згадую «Думку», Гната Юру, Ватулю та їх товаришів.

На прощання завком улаштував гучну вечерю, що тяглася до ранку. Вранці проводжали дорогих гостей на сусідню цукроварню всім заводом — старі й малі.

Давно помічено, що, згадуючи минуле, люди насамперед з охотою запам'ятовують світлі сторінки життя. Затишний, обгорнутий лісом, прихований в улоговині від зимової завірюхи й дужих вітрів, Вільхівець здався мені наймилішим закутком. Але й

тут нагадувала про себе велика хуга, що пройшла над світом. Зловісна війна, інтервенція залишили по собі тяжкі хвороби.

В ті часи я пильно придивлявся до заводських лікарень та амбулаторій і став шанувати лікарів. Вони вважалися мені титанами, людьми залізної волі, такими ж, як і герої громадянської війни.

Якось я замінив учителя, що захворів, — дав кілька уроків з мови й літератури. Так захопився цією роботою, що відтоді не поривав зв'язку з викладанням, де б не працював. Скрізь до освіти потяглися не окремі одиниці, а багато робітників і селян. Життя народило кілька гуртків ліквідації неписьменності. Було радісно дивитись і відчувати, яка могутня сила освіта, її небувалий розмах.

Восени 1923 року мене призначили в Малу Виску. Я з охотою поїхав. Вабила можливість побувати на найбільшому заводі, побачити людей, запозичити корисний досвід.

ЦУКРОВИЙ ГІГАНТ

З даля побачив величезне підприємство й багато затишних будинків навкруги. Двір — ціла площа. Скрізь відчувається розмах, як і личить гігантові. Завод у той час давав виробіток двох-трьох звичайних заводів.

Всі мої старі знайомі — Городище, Вільшана, Матусів, Вільхивець, навіть Сміла, зблідли перед мало-висківським богатирем.

На той час завод являв собою високо механізоване підприємство. Набагато полегшувала працю робітників підвісна дорога з вагонетками.

Я знову опинився у звичній атмосфері. Можливості були необмежені. З півроку тут виступав професійний колектив під керуванням відомого режисера Гайдамаки.

Я працював з величезним піднесенням. Як ніколи, відчував спрагу життя, його красу.

На заводі працював і мій знайомий по київській опері бас Шишонков. Напрочуд життєрадісна людина й добрий співець, він, за його словами, вирішив

стати «ближче до природи». Одна з учительок, досвідчена піаністка, акомпанувала йому, і він давав змістовні концерти.

Здружився я і з директором заводу Павлом Семеновичем Вировим. Знавець свого фаху, він чимось нагадував мені чеховського інтелігента. Такий же розумний, поміркований, незамінний на роботі, проте слабохарактерний в житті і в побуті.

Знавець мистецтва, він з охотою зустрічався з нами. За його порадою я почав вивчати естетику й філософію.

У КИЄВІ ТА МОСКВІ. ПОХОРОН В. І. ЛЕНІНА

Майже рік я не був у рідному місті. Тепер побачив, як відстав, які великі зміни сталися тут. Насамперед скрізь чисто, жодного сліду громадянської війни. Прибране, добре освітлене ввечері місто нічого спільного, здавалось, не мало з Києвом, що його я бачив три роки тому.

І все ж спільне було — це люди, ті самі кияни, які відстоювали місто в боях, а тепер героїчно билися на господарчому фронті, запалювались чудовими ленінськими гаслами.

Але настрої у мене підупав, коли добре придивився до київських буднів. На Думській площі існувала відома всім Біржа праці, де збирались у пошуках роботи численні безробітні. Підприємств у Києві було мало. Вільно почували себе приватні власники крамниць та дрібних майстерень, так звані «непмани». Нова економічна політика прийшлася їм до смаку, гадали, що потихеньку знову повернуться старі часи, знов оживуть купці першої й другої гільдій, великі капіталісти...

Я влаштувався в бібліотеці Деміївського рафінадного заводу. Книжок вистачало. Залишилось багато нерозібраних, звалених в купу. Їх одержали за рознарядкою в 1920 році з буржуйських бібліотек, хазяї яких повтікали за кордон. Щомісяця надходили з Москви нові видання.

Я приємно здивувався, коли в 1924 році влаштували першу в Києві виставку книжок українських видавництв. Побачив багато різноманітної літератури, серед якої помітні праці з мистецтвознавства, Шевченкові збірки, книжки молодих українських письменників.

Робочий день спливав весело і непомітно. Я забував про все на світі, перебираючи книжки, щоб довести до пуття дорогоцінний скарб.

Одного разу, коли ремонтував старі книжки, прийшла страшна звістка: Ленін помер...

Тяжке горе всіх приголомшило. Люди ходили пришиклі, голосно ніхто не розмовляв. У трамваї, коли їхав додому, це особливо вражало. Пообідав мовчки, і якась внутрішня сила потягла мене на вокзал. Бачу — московський поїзд оточила величезна юрба. Наче блискавка, майнуло в голові: «А я що?»

Побіг і собі. У вагон, думаю, не попадеш, а от на буферах обов'язково влаштуєшся, — не вперше. Станційна охорона ніби нічого й не помічала. Якийсь із залізничників по-доброму мені зауважив:

— Замерзнеш, юначе, краще злізь.

— Та вже якось витримаю, не вперше.

Мороз у цей день, 21 січня, давав себе знати. Ще до відходу поїзда я хапав дрижаки. Коло мене приростився такий, як і я, притулилися один до одного. Зрештою поїзд рушив. Надвечір, у Ніжині, хтось із

станційного начальства підійшов до мене і мого товариша. Вигляд у нас, мабуть, був не дуже бадьорий.

— Носи побіліли. Трять мерщій. Куди їдете?

— Леніна ховати,— відповідаю, клацаючи зубами.

Він мовчки постояв, далі звернувся до провідника, що стежив у дверях:

— Нехай трохи обігріються.

— Та нема де.

— А ти через нема...

— Спасибі,— тільки й міг я проказати, ледве пересуваючи ноги.

Мій супутник мовчки тер носа і через силу тюпав за мною. Отак ми «через нема» опинились у вагоні, швидко зігрілися, і мій приятель хвалькувато відказав:

— Наша взяла.

Добре, що в мене випадково були з собою гроші, я про них не думав, коли йшов з дому. Тепер пригодилися. Той хлопчак виявився учнем старшого класу, але поїхав більш-менш організовано: попросився у батьків, одержав на дорогу кілька карбованців. Отже, ми були тепер на ногах.

Москва в жалобі справила на нас величезне враження. Важка подія згуртувала людей,— скрізь належний порядок, всі уважні одне до одного. Незнайомі розмовляли з вами так, наче зустріли когось рідного. Нам треба було десь зупинитись. Хтось тут же, на Брянському вокзалі, порадив їхати до Селянського будинку, здається, на Трубну площу. Там ми і знайшли собі притулок.

Другого дня блукали по Москві. Коли дізналися, що тіло вождя перенесено в Колонний зал Будинку спілок, зайняли своє місце в довжелізній черзі.

Я дивувався — суворий мороз не злякав нікого. Тільки численні багаття нагадували про низьку температуру. Та ось ми з Павлом наблизились до Будинку спілок. Нарешті з вулиці перейшли в коридор. І раптом мене, ніби струмом, ударили звуки траурного маршу Вагнера. З того часу я ніколи не можу байдуже слухати цю геніальну річ. Вона ніби виразно промовляє: невимовне горе спіткало нас, вмер герой. Не б'ється вже його неспокійне гаряче серце. Але живе й житиме у віках його справа... Смерть вождя тільки збільшила велич того, що він зробив. Спи, герою! Ти відкрив шлях до щастя всім людям. Спи, рідний!

Незабутніми залишилися і кілька наступних днів. Ми не змогли потрапити на площу, коли ховали Володимира Ілліча. Проте не поспішали вертатись. Ще один день ходили по Москві, — адже все тут нагадувало живого Ілліча. Він бачив ці вулиці, їздив, ходив по них. Вже не пам'ятаю, на скількох заводах ми побували, тільки один міцно засів у голові — завод Міхельсона. Мене, як профспілкового робітника, охоче пустили. Я побачив тих, що чули виступ Леніна в той день, коли біля заводу пролунав страшний постріл. Старий робітник, показуючи, де саме Ленін упав, промовив голосно:

— Навіки прокляте нехай буде ім'я есерки Каплан. Вона стріляла в нас, в усіх тих, хто йшов під прапором Леніна.

По всіх клубах відбувалися траурні вечори. На одному й ми побували. То був концерт улюблених музичних творів Леніна. Пам'ятаю сонату Бетховена «Апасіонату». Грав її піаніст Романовський. Мені здалося, кращого виконання не чув і, мабуть, ніколи

не почую, бо Романовського слухав не раз В. І. Ленін. Чудово звучали мрійні п'єси з циклу «Пори року» Чайковського. Лилися мелодії, я думав про те, як Ілліч сидів і уважно слухав, у полоні краси, в чарівному світі музичних образів.

Коли треба було вирушати додому, не вдалося так легко влаштуватись на поїзд, як це пощастило раніш. Таких, як ми, на вокзалі скупчились тисячі. Пройшла доба. З квитками сіли у вагон і спокійно повернулися в Київ.

РІДКІСНІ ЗУСТРІЧІ

ДРУЖИНА ПИСЬМЕННИКА

Ше в дитинстві, коли я вперше відчув, яку незрівнянну насолоду дає класична музика, я всією душею полюбив творчість Чайковського і Вагнера. Це ніби дві половини моєї душі — мрійний лірик Чайковський і нестримний бунтівник Вагнер.

«Євгенія Онегіна» і «Тангейзера», «Мазепу» і «Лонґріна» я міг слухати без кінця, з однаковою насолодою.

На початку січня 1916 року прочитав у театральному журналі, що в Маріїнському театрі йтимуть всі чотири опери Вагнера.

Нестримно забажалось побачити всі ці вистави. Я працював тоді рахівником в Управлінні Південно-Західної залізниці. Вигадав якусь причину, здається, що в Петрограді помирає близький родич, одержав відпустку на десять днів. Зібрався з блискавичною швидкістю. Вдома мати тільки руками розвела й проказала: «Дурний тебе піп хрестив...»

Не зоглянувся, як приїхав до колишнього Петербурга, що з 1914 року став зватися Петроградом. Знайшов відомого артиста Петра Захаровича Андрєєва, і він допоміг одержати мені перепустки. У вільні дні побував і в опері Народного дому, де йшли «Мейстер-зінгери» того ж Вагнера. Пощастило подивитись і «Фауста» з великим Шаляпіним-Мефістофелем.

Швидко проминули чудових десять днів. Треба повертатись додому.

Заходжу в купе. Нема нікого. Але хвилин за десять до відходу туди завітала й попутниця, стара жінка з чемоданом і кумедною чи то корзинкою, чи сумкою. Чемодан приніс носильник. Сумку, незграбну й велику, несла сама старенька. Довго влаштуувалась. Поїзд рушив, а вона все щось переглядала, переставляла, відкрила для чогось чемодан, подивилась, знову закрила. Потім якийсь час сиділа мовчки.

Спати ще рано, робити нічого. Ми розговорилися. Вона їде до Москви. Колись жила в Петербурзі з чоловіком. Оце була на його могилі. Я розповів про свою пристрасть до Вагнера. Вона здивувалась: їхати до Петрограда, щоб побачити вистави...

Я придивлявся до сусідки і розумів, що помилився. Не така вона вже «божа старенька», як мені спершу здалося. Говорили про музику. Вона мене, можна сказати, «вбила», коли з посмішкою зауважила:

— Надто ви вже ідеалізуєте свого божка. Бачила його якось за кордоном, — пихатий дідок, та й усе.

Вона бачила Вагнера... Якось у голові не вкладалося: він же помер тридцять три роки тому.

— Не можу погодитись, вибачте мені, Генія ніякі роки не затьмарять.

— Вірно, хто його бачив хоч раз, не забуде. Але він на старості, кажучи по-простому, дуже задирав носа. Це я, між іншим, чула від свого чоловіка. Старість і слава нівечать людей.

Тепер я придивлявся уважніше до цієї «молодої старенької».

Завели мову про Л. М. Толстого.

— Теж суперечлива людина. Завжди був чимось невдоволений. Капризний, хоч і добрий. А що дісталося бідній Софії Андріївні...

— Он як. Ви, мабуть, про це десь читали.

— Ні, не доводилось. Сама бачила.

Я знову ні в сих ні в тих.

— Знайомі були з ними?

— Еге ж. Вони знали добре і мене, й мого чоловіка.

— Якщо не секрет, де робив ваш чоловік?

— Ніде не робив. Дивуєтесь? Теж був письменник.

— Коли вже сказали, то, прошу, назвіть прізвище.

— Для чого?

— Може, я щось читав?

— А от і не скажу. Догадайтесь самі. Щоб вам стало легше, допоможу: прізвище закінчується на «ський».

Я замислився: Златовратський, Крестовський, Омудевський... І знову те саме «ні».

— Невже Островський?

— Ідіть далі.

— Мельников-Печерський, Писемський... Може, Успенський?

— Ви думайте, а я, мабуть, піду спати.

Думати більше не хотілося. Перебрав усіх. Роблю висновок: може, якийсь журнальний писака.

Так і заснув, нічого не надумавши.

Коли прокинувся, вона вже поралася зі своєю корзиною.

— А я думала, проспите Москву, не допоможете знести чемодан.

Я взяв чемодан, пішов до дверей і виніс на платформу. Мороз добрячий, аж сніг рипить під ногами. Ось вийшла й вона.

— Дуже вдячна, мій юний аматоре музики. Бажаю вам всього кращого.

— Скажіть же, прошу, як все-таки прізвище вашого чоловіка?

— Дала вам нитку, а ви й не дотягли. Достоевського забули?

— Достоевський? Так він же помер у 1881 році, 35 років тому.

— Вірно. От я й приїхала, щоб відслужити панахиду. А тепер побуду трохи в Москві. Він же тут народився.

— Де ж ви тепер живете?

— В Сочі.

Підійшов носильник. Вона показала на чемодан. Я ніяк не міг дати собі ради, стояв розгублений. Тут дали третій дзвінок. Анна Григорівна привітно помахала рукою.

Десь наприкінці квітня 1918 року мені запропонували поїхати до Криму з театром мініатюр. Коли прибули до Ялти, зупинилися в готелі «Франція». Тут я випадково дізнався, що хвора вдова Ф. М. Достоевського мешкає в ньому. Нікого до себе не пускає, робить виняток лише для друзів.

Саме тоді в Ялті був Максиміліан Волошин, який теж зупинився у «Франції». Дай, думаю, звернуся до нього.

Стукаю. Дивиться підозріло. Розповідаю про зустріч у вагоні. Подивився якось здивовано:

— Гаразд. Піду на розвідку.

За півгодини повернувся.

— Ідіть за мною.

Підвів десь у кінці коридора до дверей.

— Бажаю доброї зустрічі. А ви — оригінал. У такий бурхливий час цікавитесь старою хворою жінкою.

В напівтемній кімнаті спочатку нічого не розгледів. І от чую:

— Вітаю вас, юначе, пригадую, як ви їздили до Петрограда на побачення з Вагнером. Ну, а тепер що вас зацікавило? Невже стара хвора бабуся?

Розпитую, як вона опинилася в Криму.

— Що вам казати... Приїхала, думала жити у власному будинку, та злякалася. Не можу сама залишатись. Тут хоч на людях... А що там у Києві?

— Нічого особливого. Панують німці. Хоча й тут їх досить.

Вона підвелася на ліжку, в голосі задзвеніли палкі нотки:

— Приймаю все — революцію, більшовиків, навіть голод. А от що ворог на рідній землі, не можу мовчати. Хай будуть прокляті їуди, які йому служать. Нема на них Достоевського, хай би увічний їхнє паскудство! Та наша земля переживе цю страшну пошесть. Я вірю в дужу, справедливу, найкращу в світі країну, мою рідну Росію. Такою любив її Федір Михайлович і так мені заповідав!..

ДИВОВИЖНИЙ СЛОВОТВОРЕЦЬ

Випадково, на короткий час, доля зіткнула мене з Велемиром Хлебніковим. Зустрілись, поговорили і розійшлися, щоб ніколи більше не побачитись.

У грудні 1916 року мене було забрано до царської армії. За станом здоров'я і короткозорістю я ніяк не підходив до категорії новобранців. Та на це в приймальній комісії не звернули уваги: «Годен!» — і ніяких розмов. У середині січня прибув з ешелоном у Саратов. Пішки посунули за місто, де на високій горі перебували 90-й і 91-й піхотні запасні полки.

Надвечір нас вишикували на високій площадці 90-го полка. Перерахували, оголосили, що, поки нам готують місця в казармах, будемо обідати тут, на повітрі. І ось на морозі градусів у п'ятнадцять ми з'їли перші солдатські щі й гречану кашу. Лютувала завірюха, сніг падав у котелки, мерзли руки, що тримали ложку-годувальницю. Ночували покотом на підлозі в одному з бараків.

Уранці розподілили по ротах і взводах. Я потрапив у перший взвод сьомої роти.

Кілька днів приглядався до свого сусіда по нарах. Той назвався місцевим «старожилом». Знав усі порядки. Отже, став ніби моїм порадником і вихователем. Звали його Володя.

З першої ж зустрічі заговорив так, ніби знав мене багато років. Питав, як жилося в Києві, що робив, де вчився, що читав.

Я запитав у нього, що він робив на волі.

— Так, ніби нічого... Папір псував.

— А як ваше прізвище? — Мені незручно було звати такого поважного приятеля на «ти».

— Хлебніков. Підписувавсь Велемир Хлебніков. Чув? Це тут охрестили Володею.

— Не чув ніколи.

— Свята темнота. Бурлюка знаєш, Маяковського?

— Знаю. Приїздили до Києва.

— Я з тієї ж компанії. Ти їх читав?

— Не довелось.

Він замислився. Мабуть, дивувався, що є на світі молоді люди, байдужі до нової поезії.

— Чудовий хлопець Бурлюк... Чорнороб у поезії... Підготував фундамент... Маяковський гарячий, молодий, весь у майбутньому.

Я все придивлявся до сусіда. Непримітний якийсь, хоч і високий. Обличчя з тих, що не запам'ятаєш з першого погляду. А розмовляє—відразу стає не той: виблискують очі, не може всидіти на місці, розмахує руками. Я попрохав, щоб прочитав щось своє. Він декламував напам'ять багато рядків. Настає довгий казармений вечір. Ми залазимо на свою «верхотуру», і тоді починаються години словотворчості... Вони мені дуже полюбилися.

— Бичок... Биця... Бичечок... Бичуся... Бичик... От які безмежні можливості приховані в мові.

Я додав:

— Бичуня... Бичушка...— більше нічого вигадати не міг.

Велемир вів далі:

— Ні, твоя «бичушка» не підходить. Схожа на «чушку». А от бичуха... Бичина... Бичище... Це інше діло.

Після довгої мовчанки запитує:

— Як звуть твоїх сестер?

— Женя, Аня, Валя.

Він починає:

— Женья... Жека... Жеха... Жешка... Друга — Аня? Тут усе ясно: Анка, Анчка, Анюня, Нюня, Нюся, Нюшка, Нюшенька... Третя — Валя? Вака... Ака... Ашка... Вашка...

Після паузи запитує:

— А хто ще є в тебе?

— Песик.

— Як звуть?

— Бобка.

І починалося знову: Бобка... Бобик... Боб... Бубчик... Буб... Буба... Бушка... Бубук...

А скільки разів бувало — казарма спить глибоким сном, а ми вперто відшукуємо нові слова.

Одного разу він мені пояснив, звідки походить моє ім'я:

— Григорій, Григор... Ігор... Розумієш, спочатку був Ігор.

Сліди Велемирової науки залишились і тепер, — моїх сестер так і зву — Жека, Жешка, Анка, Анчка.

Якось удень я побачив мого «чудодія» з невідомого для мене боку. Ми з ним прибирали казарму. Він сповістив, що начальство наше перелякане: дожидають генерал-губернатора Казанського військового округу Сандецького. Йому були підлеглі й саратовські частини. Жоден приїзд не обходився без суворої кари тим, що не догодили йому.

Він, наприклад, дав наказ, щоб солдати перебували лише на території свого полку. Тоді й поставили дротяну огорожу між 90-м і 91-м полками. На території останнього містилася вбиральня. Нею завжди користувались солдати обох полків. Тепер з нашого боку без перепустки не можна було туди

пройти. Перепустки виписував спеціально призначений для цього писар.

— Ось це, брате мій, найстрашніше в наших умовах: такий горлопан, балбес, дубина, дубчак керує долею десятків тисяч людей. Для таких бовдурів потрібне тільки одне слово, яке не потребує жодних похідних, — р е в о л ю ц і я.

Приїзд Сандецького ми відразу ж відчули на собі. Наші тихі начальники перетворилися на скажених тиранів. Нескінченні уборки, перевірка солдатської форми, підсилені заняття «словесністю», марширування — все це стомлювало й мордувало так, що спали мертвим сном, іноді навіть не вистачало сили, щоб повечеряти.

Велемира на стройові заняття не гнали. Він за списком був призначений в учбову команду, де готували прапорщиків. Проте й для нього вистачало роботи.

Надходив вечір, а з ним і радість зустрічі з солдатським ліжком.

— Очманів, Гришук, — скаржився він, прихиливши голову до набитої соломою подушки, — справді балда... Треба було влаштуватись десь писарем.

Напівсонний, він твердив:

— Балда... Балалда... Лабада... Лаладба...

Пристрасть до словотворчості не могла заглушити ніяка втома.

Уранці, коли я мерз від однієї думки, що знову доведеться марширувати по площі, я казав своєму другові:

— Як я заздрю вам. Ваша гвинтівка залишається незайманою.

— Я, брате, заклявся, що в руки не візьму її.

За віщо воювати? За цей дріт, що поділяє два полки, за грубородного Сандецького, за дурдурана царя Микола?

Епітети мені сподобались. От тільки відразу не збагнув, що це за «грубородний». На моє запитання Хлебніков пояснив:

— Дуже просто: є люди благородні і грубородні

Чудовим днем для нас була неділя. Відпочинок, зайвий котелок каші, можливість розмовляти весь день — ось він, дорогоцінний подарунок раз на тиждень.

Рано-вранці до табору приходило багато перекупок з пирогами, молоком, млинцями й іншою смачною їжею. Я, великий прихильник пирогів, відразу ж ішов на цей базар і кликав з собою Велемира. Пам'ятаю, якось потрібна була дрібна монета, щоб розрахуватись з перекупкою. Він витяг купу грошей, дає мені. Я кажу — стільки не треба. Він дивиться, нічого не розуміючи, машинально бере назад, ховає в кишеню...

Очі його були прикуті до якоїсь молодичі в яскраво-жовтій хустці. Виглянуло сонце, бадьоре, морозяне... Хустка стає ще яскравіша... Велемир, не моргаючи очима, дивиться на неї. Кличу їсти пироги — не чує. Важко сказати, скільки б він простояв, якби жінка залишалась на місці. Та вона швидко розпродала крам, глянула одверто на Велемира, блиснула посмішкою і пішла за ворота...

Ми повернулись у казарму. Він усе мовчав і тільки здивувався, коли почав їсти пироги з морквою. Говорити не мав охоти. Я почав читати якусь книжку з Велемирової скриньки, — здається, вірші Божи-дара. А мій мовчазний сусід ліг і забубонів:

— Червонощока, хусткоока... Жовтохустка... Жовтоока...

Він творив. А я важко тинявся по нетрях Божидарової премудрості. Довго не витримав. Витяг із свого чемоданчика книжку Льва Толстого, з якої випала театральна програма. Незадовго до призову я побував у київській опері на двох гастролях відомої балерини Кшесинської. Програму її виступів знайшов тепер у книзі. Всю першу сторінку займав добре виконаний портрет красуні. Його закримітив Хлебніков:

— Ти був на її виступах? Цікаво. Колишня коханка його величності.

Я згадував:

— В той день у театрі була сама місцева знать. Танцювала Кшесинська чудово. Мені сподобалась її грація, зовнішня краса, закоханість у своє місцецтво. Недаремно замолоду цар втратив серце і спокій.

— Кажуть, після нього мала ще багатьох вельможних залицяльників.

— Невже? Зовсім не знав. Можете собі уявити, який я був вражений, коли почув з розмови сусідів по кріслах, що їй років п'ятдесят... В антракті помчав за куліси, хоч не так легко було туди пробратися. Шукаю її вбиральню. Двері відчинені. В середині — юрба прихильників. Вона дарувала кожному свою картку, дякувала за відвідини.

— Ну, а ти як? Дістав?

— Майже останнім. Стою, не можу й слова витягти з себе. Тільки чую: «Який молоденький!» Дає картку, тисне руку. Добре, хоч наважився поцілувати.

На жаль, спав я поруч з Велемиром лише місяць. Його таки взяли в учбову команду. Тепер ми зустрічалися рідше.

Та ось прийшла несподівана звістка: в Росії революція. Та сама революція, яка, на думку Велемира, не потребувала похідних слів.

З якою насолодою ми разом з іншими хлопцями зруйнували оту огорожу між нашим і сусіднім полком. Увечері йшли до міста, дихали волею. В Саратов приїхав колектив оперних артистів з мого рідного Києва. Слухали «Євгенія Онегіна», «Демона», «Дубровського». Щоправда, Велемир якось сказав:

— Театри мене особливо не цікавлять. Але як приємно дихати свіжим повітрям після нашої казарми-тюряги.

Та недовго тривали такі дні: їх отруїла похмура дійсність. Готували чергові роти до відправки на фронт. Мене стали вчити стріляти бойовими патронами. Перший же постріл ледве не став трагічним: куля звернула далеко вбік, мало не зачепивши ротного командира. Він вирвав у мене гвинтівку, хотів дати ляпаса, та якось втримався, — не той був час. Одіслав у казарму, погрожував віддати під суд. Мене призначили на лікарську комісію, щоб перевірити зір. Довелося чекати її більше місяця. Тепер дали спокій — гвинтівку відібрали.

Прийшла весна, рання, ласкава, саме така, що відповідала революційному піднесенню, коли все навкруги шумувало. Велемир винайшов спосіб бувати зі мною частіш. В учбовій команді, мабуть, упевнились, що офіцера з нього не вийде. Чого вартий хіба такий випадок? Одного разу, коли Велемир збирався їсти французьку булку, в приміщення

команди зайшов офіцер. Наш «воїн» віддав йому честь тією булкою.

Він дуже любив соснові бруньки, зривав їх, тер у руці, прикладав до носа. Ми лягали на теплім піску в голих кущах, довго розглядали прохолодно-блакитне небо. Ось тоді саме я почув від нього рядки, які мені полюбилися:

Мне мало надо!
Краюшку хлеба
И каплю молока,
Да это небо,
Да эти облака!

Гарні були ті весняні хмари. Коли вони закрили сонце, стало холодніш, і ми пішли по казармах.

Я якось зробив Велемирові зауваження, що його вірші химерні, вигадливі, багато в чому незрозумілі. Невже він не може написати якийсь сердечний вірш простою, зрозумілою мовою? Він зразу ж написав, а потім прочитав мені:

Свобода приходит нагая,
Бросая на сердце цветы...

Яких тільки словотворів не почув я від свого цікавого приятеля. Сам багато розповідав йому про український театр. Його приваблювало мелодійне звучання української мови. Він з насолодою вимовляв такі слова, як «запаска», «очіпок», «халява», «цуцик» та інші, які здавалися йому «екзотично смачними».

Я помічав, що Велемир у наших розмовах ніколи не говорив про жінок, і, коли я намагався зачепити цю тему, він швидко переводив розмову на інше. Та ось один з киян, поляк Ковальський, якось заявив,

що хоче відвідати Петінку. Ми запитливо подивились на нього. Він іронічно хитнув головою:

— Ех ви, відсталі... Місце публічних будинків. Ось так, як у Воронежі Мільйонна. Була і в Києві колись Тверська-Ямська, потім закрили. Губернатор відвідав будиночок і ноги витяг. Ну, а я ось не витягну, пся крев! Поки ще не на фронті, розважайтесь. Підемо ввечері, добже?..

Експансивний киянин примусив нас міцно замислитись. У Києві, я знав, багато було нелегальних публічних будинків. За дитячих років я навіть читав книжки й вірші дівчатам, які перебували там,— адже моя родина жила колись на території такого будинку. А от як підріс, почав уникати таких знайомств. Незручно навіть було говорити про «відомих осіб». Тому я так нічого й не відповів. Мовчав і Велемир. Надвечір раптово звернувся до мене:

— Це, мабуть, цікаво. Знаєш, Гришук, я ніколи ще не бував... Підемо, га?

— Підем.

Ковальський, дуже задоволений нашим приміром, узяв візника. Уважно роздивлялись ми червоні ліхтарі — ознака, що будинки мають певне призначення. Ковальський обрав один, «середній» щодо ціни.

Опинились ми на другому поверсі у великій залі. Побачили десятка з півтора дівчат. Нас зустріли з посмішками.

— От добре. Солдатики... Та ще й молоді.

Ми мовчки розглядали дівчат, а більш за все мій старший супутник... Ковальський недовго думав,— обрав собі пару й пішов, вітаючи нас помахом руки.

— Знай наших, пся крив!

До нас підійшла «божа старенька» й зауважила:

— Чого замислились, молодці? Обирай, яку хоч...

Хлебніков стрепенувся:

— Добре.

Нас виручили двоє дівчат, що підсіли ближче. Почалася розмова. Велемир ожив, попрохав розповісти про їхнє життя-буття. Вони щось таке відповідали. Тоді він питає:

— Скажіть, дівчатка, що вас примусило? Такі красуні...

У ньому в ці хвилини було щось ніжне, подитячому ласкаве. Дівчата замислились. Одна кволо мовила:

— Бідність... Сирітство кляте... Чого ж ще?

— І що ж? Терпите всяку погань?

— Наше діло — терпи і мучся.

Знову перед очима невтомна стара:

— Щось ви, хлопчики, заговорились. Досить прохолоджуватись. Вам як — на час або на ніч?

— Що означає «на час»? — наївно запитує Хлебніков.

— Одна година означа п'ять карбованців, а ніч — двадцять п'ять.

Ми переглянулися, адже одну дрібницю забули — прийшли без грошей. Догадалася про це й старенька. Вона, як у казці, перевернулася на бабу-ягу:

— А коли пусті, чого вдерлися в благородний дім? Геть у кінець вулиці. Там — солдатські.

Така кінцівка припала нам до душі. А дівчата співчутливо посміхались і гукали навздогін:

— Нічого, хлоп'ята, заходьте ще. Завтра. Чуєте? Завтра вдень, тоді й поговоримо.

Я зрадив:

— Слава богу, видерлись... Ледве не згорів од сорому.

— Старуха-старезнуха — гидке сотворіння! А дівчат жалко. Примітив, та в чорному? Хороша... Дуже хороша.

Незабаром я попав на комісію. Фахівець-лікар відразу ж написав мені звільнення: виявив короткозорість. Ротний тепер не міг віддати мене під суд. На radoщах я пішов до Велемира.

Але свого друга я не знайшов. Хтось з жалем пояснив:

— Володя схибився. Відправили до лікарні.

Так закінчилися мої зустрічі з дивовижним словотворцем. Настали важкі часи. Народ на фронтах творив свою історію, пробивав шлях до соціалізму. Тільки в 1924 році почув я, що він помер, а потім дізнався від В. В. Каменського, як Велемир прикинувся божевільним і дістав звільнення від військової служби. Незабаром прийшла і справжня хвороба.

Багато років пройшло з того часу. Мені пощастило прочитати майже все написане ним та про нього. Переді мною виросла могутня постать справжнього художника. В моїй пам'яті навіки залишилась похмуро-ласкава, непрактична в житті, велика людина, примхлива й мила в своїй наївності, безмежно закохана в рідне слово, завжди неспокойна й віддана своїм пошукам.

ДОБРІ ВЧИТЕЛІ І ДРУЗІ

В молодому Києві вирувало змістовне культурне життя. Я гарячково збирав усі цікаві для мене книжки, комплекти перших радянських журналів — «Красная новь», «Печать и революция», «Червоний шлях». Читав газети, завжди цікаві й змістовні. Не вистачало часу передивитися усі вистави, якими був такий багатий Київ.

Постало питання про те, що треба оперний театр зробити українським. Першою спробою була опера Чайковського «Черевички» в перекладі Л. М. Старицької-Черняхівської. Для театру, де панувала російська мова, це завдання стало нелегким. Не обійшлося й без курйозів.

У третій дії хор співає колядку з таким текстом:

Тихая нічка, даруй людям радощі,
Всім недужим здоров'ячко,
Старим теплу хатоньку,
На святі ікони — чистий рушник!

Хормейстером був тоді відомий оперний діяч і диригент І. Труффі, італієць за походженням. Він

і російську мову знав не дуже добре. Тому не дивно, що керівник, а за ним і хор тлумачили останній рядок колядки по-своєму:

На святіі коні — чистий рушник.

Все ж спроба була — і то добре. За нею пішла «Аїда», теж у перекладі Старицької-Черняхівської.

Помітною подією був концерт, де вперше виконувалась симфонічна картина М. І. Вериківського «Веснянки». Вона мала успіх. Автор сам диригував, помітно хвилювався, але з честю справився із своїм завданням.

Чималою культурною подією були концерти-лекції відомого піаніста професора Г. М. Беклемішева. Для мене Беклемішев залишився не лише талановитим музикантом, але й простою, щирою людиною. Концерти відбувалися в приміщенні театрального інституту, де він міститься і зараз. Професор зустрічав кожного відвідувача, цікавився, хто, окрім студентів, буває на цих вечорах. Познайомився й зі мною. З розмови зробив висновок, що я непоганий знавець симфонічної й оперної музики. Він був упевнений, що я знаю основи теорії, граю на фортепіано. Та я пояснив, що, завдяки батькам, які працювали в театрі, вивчив на слух увесь оперний репертуар, а до піаніно й не торкався. Григорій Миколайович запропонував прийти до нього. Дав кілька початкових уроків. Потім доручив одній із своїх учениць займатися зі мною. Він мріяв щонайбільше притягти охочих до музики.

— У нас так мало і знавців, і любителів серйозної музики. Я хочу збільшити їх число. Адже музика

прикрашає людину, розкриває перед нею неосяжні обрії, дає натхнення.

Я часто згадую цю світлу людину. Якби серед викладачів і знавців музики більше було таких ентузіастів, ми мали б велику кількість любителів музики, здатних передати свій досвід усім тим, хто його потребує.

Не менш, ніж музика, вабила мене робкорівська діяльність. Численні замітки, статті й фейлетони друкував у газеті «Пролетарська правда», в журналах «Профессиональная жизнь», «Голос сахарника», «Цукровик».

«Пролетарська правда» вміла турбуватись про своїх робкорів. Часто зустрічалися на семінарах. Тут я вперше почув виступи гарного оратора і відомого критика Якова Григоровича Савченка. Він докладно знайомив робкорів з тим, що діється на літературному фронті. Говорив з таким піднесенням і поетичним запалом (сам був раніш поетом), що ми, робкори, того ж таки дня тяглися до книжок, про які згадував доповідач. Він відкрив нам нову, незнану країну, поетичну й прозову, що звалася українською радянською літературою.

Восени того ж 1924 року відбулася зустріч робкорів з відомими російськими письменниками Леонідом Леоновим, Всеволодом Івановим, Володимиром Лідіним. Добре відомі країні автори переживали свою першу пору, весну свого розквіту, вражали закоханістю в літературу, темпераментністю, з якою говорили про неї. Всі три письменники пройшли добру життєву школу в рядах Червоної Армії, зі зброєю в руках боронили Вітчизну. Їх скупі розповіді про себе віяли романтикою боротьби й перемоги.

Всі вони читали уривки з своїх творів. Але найдорожчими для мене були години, коли письменники вели з нами, робкорами-початківцями, просту, товариську бесіду. Всеволод Іванов з дружньою по-смішкою давав такі настанови:

— Хочете навчитись писати — робіть це, як учні в школі, — пишіть щодня. Що б не було, а дві-три години сидіть за робочим столом. Без практики нічого не вийде.

Л. Леонов додав:

— А там, хто його знає, може, серед вас знайдуться і майбутні письменники. Ось тут можете запозичити досвід нашого шановного Всеволода Вячеславовича. Перш ніж стати письменником, він переписав сотні сторінок із свого улюбленого Льва Толстого, між іншим, увесь роман «Воскресение».

— Так-так, — продовжував розмову В. Іванов, — переписав, це правда, тільки не раз, а три рази. Зупинявся на кожному реченні й слові. Це найкраща письменницька школа.

Лідін познайомив нас із творчою лабораторією Горького і радив побільше придивлятися до життя, читати Леніна.

А незабаром іще одна зустріч. Вона наче огнем обпекла наші серця і розум. Приїхав Маяковський.

Ми добре пам'ятали поради Леонова, Іванова, Лідіна, згадували зустріч з ними. Побачивши ж Маяковського, відчували щось нове в собі. Вже перше звернення до нас викликало величезне захоплення:

— Вітаю вас, друзі по перу. Всі ми робимо одну справу — служимо рідній країні.

Ні разу не підкреслив він своєї переваги і так підбадьорив нас, що кожному здалося: а може, й

справді, коли візьмуся за роботу, наздожену Маяковського.

А він підігривав:

— Наша доба — сама як поезія. Вона дала людей, що створили новий світ, викликала до життя народні сили. Поетів будемо мати сотні й тисячі, пом'янить моє слово. Зараз — це перші весняні квіти, а літні пишні і чарівні, прийдуть у майбутньому, коли кожна людина стане поетом.

Розмову закінчено. Дехто пішов додому, а купка неспокійних ішла слідом за Маяковським. Він запропонував піти на Володимирську гірку, яку особливо вподобав з минулих відвідин. Я сказав, що чув перший його виступ у Києві.

— То ми, виходить, старі знайомі.

Довго милувався панорамою Дніпра й мерехтінням електричних вогнів, що надавали святкового вигляду Подолу.

Наостанку запропонував піти кудись повечеряти. Нам було трохи ніяково, адже нас зібралось душ десять, та все таких, що в кишенях «віють вітри». Він це передбачив:

— Ходімо, я ж трохи багатший за вас. Колись, може, й ви будете мене частувати. Куди ж піти в такий пізній час? Може, в ресторан?

Питання для нас виявилось складним. З ресторанами знайомства не мали. Усвідомлювали, що туди потрібні тугі кишені й дурні гроші.

— Куди ви здебільшого вчащаєте, мій старий знайомий? — звернувся він до мене.

— Для мене й таких, як я, існують «забігайлівки». Йому сподобалось це слово.

— Здорово! За-бі-гай-лів-ка... Смачно звучить...

Вряди-годи я навідував свого доброго вчителя Панааса Карповича Саксаганського. Він був такий же бадьорий, як і колись, проте дещо й псувало йому настрій. Певні кола театральних діячів оголосили справжній «похід» на побутовий репертуар. З'явилося зневажливе визначення «етнографічний театр». У пресі такий театр вважали за музейний, віджилий. Та все ж новатори, а з них найпомітніший Лесь Курбас, не здавалися.

Саксаганський твердо відстоював свої позиції проти деяких «Курбасових вибриків», та коли подивився інсценізацію «Гайдамаків» Шевченка, здійснену Курбасом, сказав:

— Майстерна робота! Добре, чортяка, зробив. А от «Джیمмі Хіггінса» знівечив.

В образотворчому мистецтві в той час, як відомо, було багато різних течій. Здається, саме тоді я побачив у Києві «Лебедине озеро» з химерними декораціями, в яких і натяку не було на реалізм. Тоді ж чи, може, трохи пізніше з'явилися декорації А. Петрицького до «Князя Ігоря» з дивовижними костюмами і геометричними конструкціями замість декорацій. Було навіть видано альбом ескізів, що правив за нове, «прогресивне» слово в мистецтві.

Саксаганський, розглянувши альбом, сказав:

— Не знаю, чи я такий дурний, чи загубили розум і хист наші новатори.

ПОЛТАВСЬКІ РОКИ. ЗУСТРІЧІ З А. В. ЛУНАЧАРСЬКИМ

Т а скоро мене призначили на роботу до Полтави. Якими бідними після київського асфальту здалися вулиці з дерев'яними тротуарами, отими славнозвісними «пішоходами», які існували ще за часів Котляревського. Поламані в багатьох місцях дошки безпорадно лізли в грязюку, справжню, полтавську, чорноземну.

Візник привіз мене до Будинку спілок, де містився райком цукровиків. Тут же, у дворі, жив і мій старий товариш, який радо мене зустрів.

Непомітно пролетіло місяців зо три... Я добре прижився в Будинку спілок, набув нових друзів серед членів райкому. Часто наїжджали профспілкові робітники з цукроварень. Іноді і я їздив до них. Надто швидко звик до нового оточення і безмежно закохався в Полтаву.

Одна зустріч у Полтаві дуже вплинула на мене. Я бачив у ній щось світле, потрібне, те, що прикрашує все твоє життя.

Незабутні полтавські літні вечори! Я любив їх задумливу тишу, любив слухати ледь чутний шелест дерев, які прикрашали замиські схили й долину. З охотою сидів на лаві за старим собором, дивився на могутній зоряний світ.

Коли чую збоку:

— О! То я не один. Є ще такий у Полтаві, що милується величчю всесвіту.

Я не помітив, що на протилежному кінці лави сидить дід, без капелюха, у темному вбранні, досить кременезний, промовляє по-старечому хрипко й ласкаво.

— Ви прийшли такий задумливий, що мене навряд чи й запримітили.

Так, я його не побачив, і пройшла добра година, поки він заговорив до мене. Знов спало на думку: треба завести окуляри, бо вже підводить короткозорість.

Він пригадав, як описував зоряну ніч Лев Толстой. Мені сподобалось, що мій співрозмовник так вільно цитує рядки великого письменника.

— Скоро п'ятнадцять років, як залишив нас великий учитель, та слово його щодня, щогодини набуває нової сили. І поки що кращого ніхто не сказав.

— Звичайно, художник неперевершений,— погодився я.

— І художник, і вчитель, і пророк.

— Мені здається, нове слово сказала наша революція.

Він промовчав. Потім з упертою переконаністю прочитав мені цілу лекцію. Війни, революції були і будуть, поки люди не сприймуть заповіт Льва Толстого, не зрозуміють, що «царство боже в нас

самих». І знову напам'ять цитує уривки. Я не втримався й кажу:

— Мене дивує ваша пам'ять, а ще більше така завзятість і переконаність... Як прийшли до своїх висновків?

Він усміхнувся:

— Довго говорити. Може, ще зустрінемось. А тепер, як у пісні співається, «час до дому, час».

Ми пішли разом. Пройшли майже всю головну вулицю. Він, прощаючись, назвав себе, показав будинок, у якому живе, запросив відвідати, хоч і завтра. Я з охотою погодився.

Вдома, вечеряючи, я розповів своїй господині, Юлії Йосипівні, про знайомство.

— Як же його прізвище?

— Дудченко Тихон Семенович.

— Ага! Дудкин... Знаю.

— Чому Дудкин?

— Так його кличуть по-вуличному. Це наш відомий толстовець. Примітили — і бороду носить під Толстого.

— Ви його знаєте?

— А хто ж не знає? Чудакуватий дід. М'яса не їсть і всім наказує так робити. Проте персона.

— Чому саме?

— Особисто знав Толстого, листувався з ним.

Моя цікавість до діда набагато збільшилась.

Я нетерпляче дожидав закінчення робочого дня, а там побіг до нового знайомого. Він зустрів мене з одвертою приязню. На стіні добре виконаний портрет Толстого, прикрашений чудовим українським рушником. Навпроти — так само прикрашений портрет Шевченка. Ікон в хаті не було.

Тепер я добре придивлявся до свого знайомого. Справді, його довга сива борода трохи нагадувала відомі мені фотографії Толстого. Навіть зодягнений Дудченко був у простору білу сорочку, підперезану темно-синім шнурком.

Щось у ньому, мені здалося, було трохи фальшиве, як ото в гарній мелодії зрідка проривається один-другий звук і помітно ріже вухо. Щось нагадувало попа і над усе — «елейний» тон, що особливо був властивий йому, коли Дудченко згадував непротивлення злу, про яке багато писав Толстой. Та ці фальшиві нотки забувалися, коли я слухав розмови живого свідка про великого письменника.

Десь біля року я відвідував Тихона Семеновича. Чув багато розмов про ідеї Толстого, які він тлумачив по-своєму.

Рік близькості з Дудченком підніс мою цікавість до творчості письменника. Я прочитав багато ще невідомих мені матеріалів, повернувся до відомих ранише, сприйняв їх глибше.

І от несподівано надійшла розв'язка, як у п'єсі досвідченого драматурга.

Здається, в червні 1926 року в Полтаві з'явилася велика афіша, яка сповіщала про лекцію на тему «Толстой і Маркс» наркома освіти РРФСР А. В. Луначарського.

Ця новина справила певне враження й на Дудченка. Він навіть побадьорішав:

— Виступлю неодмінно. Дуже зручний випадок сказати щире слово про великого вчителя. Треба виступити і вам, друже. Давайте розподілимо

обов'язки. Я казатиму про велич Толстого як учителя людства, а ви зупиніться на вченні Маркса.

На лекцію в міський театр ми прийшли завчасно. Нас охоче записали як опонентів.

Я й раніше чув про Луначарського. Та зараз остовпів,— такого блискучого оратора ніколи не чув. Як ото великі співаки вражають своїм рідкісним тембром, так і Анатолій Васильович говорив напрочуд гарно, переконливо і, я сказав би, навіть музично. Найскладніші поняття вкладалися ним в прості, зрозумілі слова, та ще й сказані виразно, натхненно, з прихованим, але досить відчутним внутрішнім темпераментом. А коли оратор робив висновок, дикція ставала особливо чіткою, голос поступово набирив сили, дивував логікою й музикальністю.

Дудченко сидів за столом президії. Його, як основного опонента й поважну людину, Луначарський зустрів привітно і запросив на сцену.

Тільки коли наблизився час мого виступу, я зрозумів, у яке жахливе становище попав. Що я скажу після такого промовця? Адже Толстого він знає вдесятеро краще за мене, бо силе цитатами, не заглядаючи в конспект. Он як вихваляє його художню силу та як дотепно висміює убожество його філософії.

Іноді я поглядав на Дудченка. Та він, здавалося, й не слухав, був десь далеко і тільки зрідка переглядав свої папірці. Він нагадував мені якогось жалюгідного чудодія, схожого на старого ченця-сектанта з малюнків Нестерова та інших російських художників.

Лектор замовк. Тривалі оплески довго не вщухали. Аплодував і я... Дудченко не пішов на трибуну, говорив прямо за столом. Попівські нотки,

неприємні для мене, тут брали верх. Я зовсім забув про свій виступ, та мені нагадали, викликали на трибуну.

Починаю з того, що згоден з основними тезами лектора, тільки... А далі замовк...

Луначарський підказує:

— Ну-ну, далі. Ви кажете «тільки». З чим же ви не згодні?

Гарячково думаю, що б відповісти. Нарешті кажу:

— Не можна так принижувати Толстого. Він по-своєму теж великий, як і Маркс.

Знову мовчу.

— Доведіть.

Тепер уже не пам'ятаю, як я «доводив», бо дуже швидко в залі на мене зашикали, почулись вигуки: «Досить!». Під загальний сміх пішов зі сцени, став мовчки біля куліси.

Більше охочих виступати не знайшлося.

Луначарський дуже тактовно й розумно дав відповідь Дудченкові, анітрохи не змінивши своїх думок. Наприкінці зауважив на мою адресу:

— Про виступ молодого чоловіка нічого сказати не можу, бо не зрозумів, чого він хотів. А що Толстой «по-своєму теж великий», про це всі добре знають.

Знову тривалі оплески, а я стою наче побитий. Устроїв очі в підлогу, ще глибше зайшов за куліси. Думаю, піду останнім, щоб ніхто не бачив.

Аж мене хтось кличе. Обертаюсь — Луначарський.

— От що, юначе... Я розумію, тут виступав Дудченко. Стара людина. Давній прихильник Толстого. А от ви чого полізли?.. Де ви працюєте?

— В райкомі спілки цукровиків.
— Давно?
— З півтора року. Але бував тут і раніше.
— Коли саме?
— В 1920 і 1921 роках, як ще живий був Короленко.

— Може, знали його?
— Навмисне приїздив, щоб побачитись.
— Тоді от що. Завітайте післязавтра до мене. Я приїхав у відпустку до родичів. Може, чули, Полтава — моє рідне місто. Запишіть адресу...

Від багатьох несподіваних вражень я наче сп'янів і ледве плентався додому.

Тільки вранці, коли треба було йти на роботу, згадав, що лекцію відвідало багато профпрацівників, можливо, були й наші. З якими очима я прийду в Будинок спілок? Тому пішов завчасно, щоб нікого не зустріти у вестибюлі і в коридорах. Мої побоювання були даремні. Коли зійшлися члени райкому, Дубравський з реготом викликав мене:

— А йди-но сюди! Розкажи всім, як ти крив Луначарського. Наплів такого, що й сам лектор не розібрав. Ще, чого доброго, повернеться до Москви та розповість у Кремлі, як змагався з полтавчанами...

Хвилина в хвилину я був біля воріт будинку, де жив Анатолій Васильович. Тільки-но стукнув, як двері відчинилися і він привітав мене:

— Оце добре. Хвалю за точність.

Він був у полотняному білому костюмі і тому здавався мені зовсім простим, щиросердним хазяїном. Тільки з-за окулярів з цікавістю дивилися на мене з ледь помітною посмішкою пронизливі, з вогником очі.

Ніби загіпнотизований, сидів я і слідував за кожним рухом господаря. Важко й тепер розповісти про свої почуття: одно лише добре розумів — таких знайомих у мене ще не було.

На його побажання розповів трохи про себе.

Анатолій Васильович уважно слухав, може, навіть занадто уважно. Мені здалося, що він мене екзамує.

Коли я розповів про зустріч з Короленком, помітно змінився.

— Так, кажете, навмисне приїздили до Полтави, щоб побачитись з ним? Усе це цікаво, тільки мені не подобається ваша розповідь. Може, не розповідь, а тон. Знаєте стару приказку: «Тон робить музику». Говорите про таку видатну людину надто конспективно і спокійно.

Він ходив по кімнаті, окремі слова підкреслював помахом руки. Я ще на лекції запитав, що він не любить стояти на місці, бо непорушність сковує його думку.

— Я поважаю Короленка за те, що в тяжкі години голоду й громадянської війни він не пішов за білими, лишився в своїй країні, поділяв з народом усі незгоди, вірив у краще майбутнє. Я певний, що і Толстой нікуди б не подався і не жалів би за царями та міністрами. Це, між іншим, приклад того, як теорія Толстого була відмінна від його практики. А скажіть, ви читали статті Леніна про Толстого?

— Ні.

— От і зле. Зразу ж прочітайте. Якщо до вас не дійде істина, тоді йдіть к бісу до свого Дудченка, — дожидайтеся царства небесного, а народу воно ні до чого.

— Анатолію Васильовичу, розкажіть, як ви вчилися?

Він зупинився, розвів руки, потім стиснув їх, заговорив із справжнім поетичним піднесенням:

— Жадібно. Отак, як хижий звір накидається на м'ясо, так і я хапав книжки, вигризав з них усе, що можна. Мене змалку нестримно тягло до розумних людей. Любив студентів. Найшов таких, що підтримали книжками, порадами. Як почув, що наука Маркса відкриває людині очі на світ, зразу ж узявся за його твори. Кажали, найскладніший — це «Капітал». Взявся за «Капітал». Кілька місяців витратив...

Тут я не втерпів, перебив його:

— Я хочу позичити у вас цю програму.

— Застаріла трохи, а втім... можна доповнити. Ось папір, ручка. Записуйте, коли охота.

Не знаю, скільки я писав — годину, дві, може, й більше.

Мене здивувало, коли він назвав серед інших книжок і біблію. Він пояснив:

— Марксисту обійти цю штуку не можна. Хочеш знати ворога — вивчай його зброю. Це, так би мовити, теза для пропагандиста. До речі, майже всі відомі марксистки добре знають біблію, а особливо Степанов-Скворцов, Ярославський...

— Мені цікаво ще почути про ваших вчителів та порадників, що, як то кажуть, «вивели вас у люди».

Він замислився. Обличчя посерйознішало і посмутилося.

— Я завжди дякуватиму долі, що подарувала мені найкращого в світі вчителя. Ви розумієте, про кого йде мова? Перша моя революційна практика пройшла під доглядом Володимира Ілліча. Він учив

мене, як громити меншовиків, як відстоювати марксистську теорію. В жадобі пізнати щонайповніше світ, у своїй всеядності, я зацікавився філософськими догматами ідеалізму, шукав бога в людині, бодай марксистського, але божка. І Ленін мене суворо, подружньому витяг з багна, показав вірний шлях...

Я кілька разів поривався йти, та він задавав якесь питання, і розмова набирала ще більшого запалу.

Він щиро сміявся, коли я розповідав про київські театри мініатюр та їхніх акторів. Ставили, приміром, «Анну Кареніну» на шість осіб або «Гамлета» на сім. Можна було побачити й принца Гамлета, «хлопчину» років під п'ятдесят. А в сцені на кладовищі зробили навіть яму. Заліз у неї могильник, а вилізи не зміг — товстий дуже.

Анатолій Васильович пригадав, як, перебуваючи в Парижі, теж натрапив на дещо, подібне до київських мініатюр.

Тільки пізно ввечері я нарешті пішов.

Цю зустріч довго не міг забути. Здавалось, якби моя воля, то завжди йшов би за цією людиною, прислухався до кожного її слова, вчився у неї великого мистецтва бути людиною. В особі Луначарського я бачив одного з кращих творців нашого суспільства, прообраз високоосвіченої людини епохи комунізму.

Через рік мені знову пощастило зустрітися з ним у Полтаві, а в 1930 році, в Московському кіноінституті, слухав його лекцію.

Поради Луначарського я намагався здійснити якнайшвидше. Дізнався, що в Полтаві працює історичне наукове товариство. Там я познайомився з

професорами Щепотьєвим і Клепацьким. Їхні книжки про українських дореволюційних письменників я знав уже давно. Володимир Олександрович Щепотьєв відразу ж мені сподобався своїм безмежним оптимізмом, м'якою вдачею і великою ерудицією. В 1927 році, коли країна відзначала десятиріччя Жовтня, він перед святковим концертом у музичному училищі виголосив промову «Жовтень у музиці», яка свідчила про його обізнаність з музичним життям Радянського Союзу. Клепацький, немолода вже людина, старанно вивчав твори Маркса і Леніна, слідкував за всіма видатними працями з марксизму-ленінізму. Він допоміг мені розібратися в складних проблемах філософської праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Життя моє набрало глибокого змісту. Купував усі нові цікаві книжки, відвідував театр.

В музичному училищі часто відбувалися симфонічні концерти, виступи інструменталістів. Директор училища Єрофєєв був хорошим диригентом, потім довгий час очолював оперний театр у Горькому.

Велике враження справив виступ молодого ще Івана Семеновича Козловського. Його добре знали й любили полтавчани. Він прибув як соліст Великого театру СРСР. Мені відразу ж здалося, що чую незабутнього Собінова. І справді, у тембрі, в манері виконання, в різноманітній індивідуальності оперних героїв Козловський був прямим спадкоємцем Собінова. На жаль, грамзаписи арій у виконанні Собінова зовсім недосконалі і не передають ні сили, ні краси голосу Леоніда Віталійовича. Я був на одному з останніх його концертів, незадовго до раптової смерті артиста.

Козловський продовжив собіновські традиції, вклав свою щедру пайку в музичну культуру радянського часу.

Подобались мені і концерти молодого піаніста М. Я. Хальфіна. Дев'ятнадцятирічний музикант вправно виконав другу сонату Шопена, яку рідко ставили до програми навіть відомі піаністи. В 1933 році Хальфін став лауреатом I Всесоюзного конкурсу музик-виконавців, а зараз працює професором Ленінградської консерваторії.

Дружину Єрофеева, оперну співачку Старости-нецьку, я добре знав по Києву,— вона зо два роки співала в театрі Миколи Садовського, потім перейшла на оперну сцену. Стара знайома допомогла мені ближче стати до музичного життя Полтави.

Подобались мені і вистави українського театру імені Шевченка. Вперше я побачив інсценіровку «Овода», «Розлом» Лавреньова, ще деякі п'єси нового репертуару. Тут я побачив декого з друзів і вихованців Садовського. Радісною була зустріч із Федором Васильовичем Левицьким. Він тут ніби прив'яв... Грав, правда, частенько, та все ж розвернутись не було де. Тільки, коли відзначали сорокаріччя його сценічної діяльності, поставили «Сорочинський ярмарок». Незрівнянний Солопій Черевик примусив глядачів визнати мистецьку вартість старої п'єси Старицького і нестаріючий талант корифея рідної сцени.

В театрі працював режисер Кліщеєв, який тягнувся за «новаторськими» спробами і здебільшого провалювався.

Мені було дуже радісно, коли почув про першу виставу улюбленої «Наталки Полтавки». Оркестр

прекрасно виконав увертюру, я з насолодою слухав добре знайомі мелодії. Та ось здійсмається вгору завіса — і я вжахнувся... Декорація — звичайнісінький лубок. Наталка в костюмі незграбної ляльки з підкреслено червоними щоками, лупатими очима, в широченній запасці до самої підлоги... Не кращі були й Возний і Виборний. Возний — увесь квітчастий, справжнісінький персонаж із ярмаркової «петрушки», а Виборний у штанях, що займали добру третину сцени. В перерві я запитав режисера, як розуміти цю виставу. Він хвалькувато сказав:

— Хочу, щоб твір звучав і сьогодні.

— Це ж карикатура.

— Отож-бо й є. Карикатура на минуле, здоровий сміх із сьогоднішніх позицій.

Контраст між прекрасною музикою Лисенка і чудернацьким оформленням був величезний. Якщо в першій дії приголомшені глядачі довго не могли розібратись, що воно таке, то в другій вибухнуло обурення.

Дружний свист і галас привітав «новаторську» декорацію — фантастично викривлені стіни, довжелезний стіл з покоробленими дошками, а за ним на якомусь сідалі Терпелиха, схожа на величезний футбольний м'яч.

Ніхто не дивувався, що це «досягнення» більше не побачило світу. Друга вистава не відбулася, бо охочих знайшлося тільки чотири на всю Полтаву.

У Полтаві заслужену славу мала чудесна хорова капела під керуванням талановитого майстра Попадича. Слухаючи полтавчан, я схильний був думати, що вони, може, тільки в деяких дрібницях поступаються перед «Думкою», а щодо репертуару перевершу-

ють її. У програмах часто зустрічалися Козицький, Верьовка й молоді харківські композитори.

З великим піднесенням хорово капела Попадича відзначила 22 березня 1927 року 85-ті роковини з дня народження Миколи Лисенка. Такого грандіозного концерту я ще ніколи не чув. Почався концерт о восьмій, а закінчився десь біля першої години.

І ще одна подія прикрасила моє життя, — я почав брати уроки гри на фортепіано. Моя вчителька Антоніна Йосипівна Силенчук закінчила Московську консерваторію по класу видатного піаніста й професора О. Б. Гольденвейзера, гру якого так любив Л. Толстой.

Від своєї вчительки я дізнався про місцевий гурток аматорів музики. На Полтавській вулиці жили два брати Худолії, один — агроном, другий — музикант-віолончеліст. У них збиралися любителі і виконували камерну музику. У двох невеличких кімнатах братів набивалося повно народу, ходили і старі, і молоді. Мені подобались ці милі відвідувачі, адже вони ніякої користі не шукали, їх притягала сюди лише любов до музики, і люди світлішали, ставали кращими, набирали сил для своєї щоденної роботи.

Цікавою людиною був Олександр Миколайович Худолій. Типовий інтелігент, старий петербуржець, він прекрасно знав французьку мову і охоче давав уроки всім, хто забажає. Заробляв дуже мало, хоч нікому не признавався. Гордість колишнього чиновника не дозволяла йому скаржитись на своє життя. На тихій нараді гості ухвалили знайти йому кілька учнів. Коли знайшлися охочі, він з радістю погодився, тільки без усякої платні. Його вмовили лише тим,

що це багаті люди і коли він не візьме грошей, можуть відмовитись та ще й образитись.

В свій час; вивчаючи біографію О. С. Пушкіна, я добре запам'ятав, як він, збираючи матеріали про Пугачова, відшукав стару селянку, котра бачила знаменитого народного героя, пережила всіх царів. Забажалося і мені познайомитись із полтавськими старожилами. Худолій порадив відвідати діда Івановського, що має років 93 чи 94.

— Не думайте, що це звичайний собі дід. Він був козачком у Гоголя.

Зустріч відбулася наступного дня. Я зворушено дивився на сухенького, жвавого й привітного дідка. Він щось майстрував, здається, сидів із чоботом у руках. Посміхнувся до мене:

— Мабуть, з газети? Тут уже кілька приходило.

— Ні, не з газети.

— А звідки?

— Просто — від себе.

— Он що... А чим можу прислужитись?

— Розкажіть, діду, про себе.

Ми сиділи у дворі на лаві. Вийшла молодиця, мабуть, якась родичка, й гукнула:

— Діду, а йдіть-но сюди!..

Він пішов, а молодиця підбігла до мене:

— Я його навмисне покликала... Будьте ласкаві, про Гоголя не дуже розпитуйте, бо дід не може спокійно говорити...

Івановський повернувся. Я став питати про те, як він тепер живе, чи давно кинув роботу.

Він розповідав поволі. Говорить-говорить і зупиниться. Мовчить, наче про щось своє думає. Усе ж я довідався, що він багато років жив у сестри

«панича» (так він величав Гоголя) Ольги Василівни, «допомагав по хазяйству». Коли вона вмерла, переїхав до Полтави. Радянська влада дала йому добру пенсію. Він довго хвалив Ольгу Василівну. Кілька разів повторив:

— Глухенька була під старість, та все ж — добра душа.

Мені, звичайно, цікаво було послухати про Гоголя. Я почав здалеку:

— Глухенька, кажете? А брата згадувала?

— Панича?

— Еге ж.

— Згадувала. Дуже часто. Покличе мене: «Ну, Семене, то як же ти ходив за ним, коли він хворів?» А я: «Ходив, як за царем».

Знову пауза. Молодиця виглянула, побачила, що розмова йде спокійно, пішла до хати. Я тоді швидко питаю:

— А чого захворів панич?

— Писав дуже багато. А потім стане на коліна в кутку під іконами, молиться, плаче, одне слово — замолює гріхи. Нічого не їв... Я прошу: з'їжте щось... Мовчить. А там наказав розтопити камін. Довго дивився на вогонь і кинув туди жмут папірців...

Дід Семен заплакав:

— Довго кидав. Коли догоріло, поклав голову на руки: «Навіщо я спалив геть усе?...»

Вийшла молодиця. Закликала нас до хати. По дорозі сказала:

— Тільки згадає про те, як панич знищив папери, так і плаче.

Молодиця пригостила сніданком. Від неї я дізнався, що старий довго зберігав червону жилетку й

галстук Гоголя. Потім його умовили передати їх до Полтавського музею. Він іноді ходить туди подивитись на пам'ятні речі. Залишив у себе два папірці на згадку про Миколу Васильовича. Я зрозумів, що це аркуші з рукопису «Мертвих душ». Пізніше чув, що перед смертю Івановський теж віддав їх до музею.

Не хотілося мені розлучатись з ним. Прощаючись, не втримався і ще запитав:

— Ви дуже любили панича?

— А як же мені було його не любити? Ніколи й слова поганого не сказав. А перед смертю не забув про мене, заповів дати вольну...

Численні обов'язки, інтереси, відвідування концертів, вистав, кінотеатрів, читання газет, журналів, самонавчання — все це вимагало багато часу. Скориставшись порадою Луначарського, я став складати щотижневі плани і твердо їх додержувався. А в житті країни відбувалися великі зміни. Ламалися старі звички, життєві норми, вона готувалася до індустріалізації, до рішучих перебудов.

Байдужих я не бачив навкруги себе. Заворушились і найзапекліші обивателі. Різко збільшився попит на газети. Мабуть, уперше тоді з'явилося звичайне явище: у парках і садах можна було побачити відпочиваючих з газетами. До 1927 року, здається, такого не було.

Культурне життя теж докорінно змінилося. Зміцніли клуби, бібліотеки. Кожна пошта приносила багато книжок і наочної агітації. Для мене найважливіше було, де взяти нових п'єс. Шукав по сусідніх

спілках. Як попадеться путня п'єса, давав передруковувати на машинці й розсилав на місця.

На роботу ходив завжди з великою охотою, а то й просто з нетерплячкою. Що може бути краще, ніж добра робоча атмосфера?

Тарифно-економічним відділом керував Микола Кіндратович Котко. На роботу приходив раніше від усіх, додому йшов останнім. Спокійний, врівноважений, він користувався загальною повагою. Я спробував довідатись про його минуле. Він тільки посміхнувся й сказав:

— Для чого повертатися в минуле? Треба дивитися вперед. Чи не з'їздив би ти краще в Артемівку? Поглянеш, як працюють культурні установи, та й мені допоможеш.

На тому розмова й кінчилася. Прийшли відвідувачі, почався робочий день. А мені так хотілося запитати, звідки в нього на лобі такий великий шрам. Якось секретар райкому Рокитянський сказав мені, що Микола Кіндратович на фронті громадянської війни дістав кулю прямо в лоб, вважався мертвим і вижив тільки чудом.

Кінець робочого дня. А Котко закляк на місці, нічого навкруги не помічає.

Звертаюсь до нього:

— Миколо Кіндратовичу! Усі розійшлися. Невже додому не тягне?

Подивився задумливо, погодився:

— Справді, треба йти. Жінка дожидає з обідом.

Він мені потім соромливо признався:

— Люблю свою роботу. Не мислю, як можна бути байдужим до своїх обов'язків. Не подобається тобі, треба кинути, шукати те, що тобі до серця.

Котко навчив мене багато дечому, примусив задуматись над своїми кроками в майбутньому. Його, як і Луначарського, я вважаю одним із своїх учителів.

З цікавістю я приглядався і до нашого відповідального секретаря райкому Василя Івановича Рокирянського. Він не любив довгих доповідей і розмов. Всі питання здебільшого вирішував швидко й розумно. Коли якийсь голова завкому надто багато говорив, Василь Іванович зауважував:

— Та годі тобі кожуха м'яти, все одно кращий не буде.

Він завжди цінував час, не любив витратити його на дрібниці. Я з охотою слухав його висловлення:

— Життя надто дорогоцінна річ, щоб розтринькувати його. Суворий особистий графік має бути законом для кожного з нас. Тоді щось путнє зробиш і чогось досягнеш. А кожну вільну хвилину треба віддавати навчанню. Отже, вчись.

І я наполегливо вчився. Охоче згадую ті роки (1926—1928). Саме тоді робила перші успіхи заочна освіта. Я вступив до Московського заочного педінституту і весь вільний час старанно опрацьовував курси за програмою.

Міцною і щирою була моя дружба з Савою Дубравським. Він вражав своїм темпераментом, жадою діяти, викривати все зле, будити в людях енергію. Та скоро його од нас перевели. Дубравський очолив Карлівську школу ФЗУ.

КАРЛІВСЬКА ШКОЛА ФЗУ

Коли я закінчив два курси педінституту, то теж поїхав у Карлівку до Дубравського. Тут і почав свою практику як викладач російської мови й літератури.

Крім мене, там бував ще один викладач, старий учитель Наконечний. Іноді, щоб повчитись, я бував у нього на уроках.

Тепер, коли переглядаю підручники з літератури того часу, вони здаються мені трохи наївними й чудернацькими. Наконечний хотів бути вищим за підручник. Проте його тлумачення були подекуди парадоксальними. Ось як він, наприклад, пояснював зміст «Євгенія Онегіна» Пушкіна:

— Розумієте, хлопці й дівчата, основні герої — хто? Поміщики. А це значить — дармоїди, експлуататори, зайві люди. Візьмемо того ж Ленського чи Онегіна, Татьяну або Ольгу. Робити нічого, так вони з жиру й казяться. Звідси — кохання, ворожнеча, дуель, смерть. Як ви думаєте, чи могли такі люди бути корисними громаді?

Дружний вигук:

— Ні!

— Як же їх тоді розцінювати?

Підскакує юнак:

— Це паразити на тілі робітничого класу й селянства.

— Всі згодні?

Клас гуртом:

— Всі.

— Урок закінчено.

Літо 1929 року в Карлівці було чудове. Я дуже любив після уроків іти на пагорбок над залізницею і там готуватись до заліків у педінституті. Карлівку часто називали «Малий Донбас». За димом, що свідчив про безперервну роботу заводів, я бачив тисячі робітників, творців достатку й матеріальних цінностей.

Поруч із школою містились механічні майстерні. Тут уперше я побачив ливарний процес. Збагнув високу поезію праці, а старий ливарник Гончаренко здавався мені чудодійним богатирем. Гаряча біла цівка чавуну на моїх очах перетворювалась у корисні деталі. Дивлячись вдома на залізне ліжко або на якийсь чавунний виріб, я навчився поважати людську працю.

Змінилося і моє ставлення до мистецьких явищ. Старі, добре знайомі картини геніальних майстрів набули глибшого змісту. Тепер я інакше дивився на «Запорожців» Рєпіна, бачив поруч з ними трудівника-митця, відчував його титанічну працю.

Скоро мої думки й симпатії владно заволоділо кіно. У Карлівці кілька разів на тиждень відбувалися кіносеанси. Я став передплачувати «Екран»,

«Киногазету». Дізнався про заочні сценарні курси в Москві і вступив до них. Мріяв про те, щоб стати професійним сценаристом.

Півтора року, що їх я провів у Карлівці, незабутні для мене. Нагадують про них і мої численні дописи та фейлетони в журналах «Цукровик», «Голос сахарника», газетах «Комуніст», «Робітник Полтавщини».

Коли до Харкова прибув Максим Горький, редакція «Цукровика» послала мене на робкорівський зліт, і я мав щастя бачити й чути засновника радянської літератури.

Закоханими очима розглядав я його високу постать, нахмурені брови. Справжня розмова почалася після офіційного виступу. Дивно було чути від велетня рідної літератури, як він тепло звертався до нас, юнаків.

— Ми з вами скажемо своє слово, таке гостре й міцне, якого ніхто ще не чув.

Журнал «Цукровик» редагував досвідчений літератор Сава Степняк. Він викликав мене і на зустріч з Маяковським. Потім відбувся його прилюдний виступ. Сподобався такий епізод.

Хтось запитав:

— А що ви читаєте?

Маяковський відповів:

— Всі нові поетичні твори і, по змозі, найкращі прозаїчні.

— А як з класиками? В Пушкіна заглядаєте?

— Ні... — Багатозначна пауза. — Я його знаю напам'ять.

Тиша. Скептичний голос:

— Хіба?

Маяковський натхненно дивиться кудись у простір і урочисто оголошує:

— «Євгеній Онегін». Розділ перший... Ну як? Будете слухати й другий розділ?

Усі ніби прокинулись від чарівного сну і збуджено заплодували. Скептики теж приєдналися.

Горький і Маяковський залишились у моїй уяві не лише як великі письменники, а й як великі демократи, прості й щирі люди.

КИЇВСЬКИЙ КІНОІНСТИТУТ

Рідне місто зустріло мене яскравим сонячним світлом, щирою увагою родичів і друзів. Ще тривав сезон концертів у Першотравневому парку. Знову чарували звуки Чайковського, Римського-Корсакова, Лисенка, Глієра.

Два дні ходив по вулицях, як екскурсант. Радували численні об'яви: «Потрібні робітники різних кваліфікацій — бухгалтери, рахівники, інженери-механіки, зварники»... Страшенне лихо — безробіття — минуло. Країна кликала до наступу, впертого, суворого.

Не зоглянувся, як пройшло півроку. Навесні 1930 року мої сценарні курси порадили тримати іспит на стаціонарні курси в Москві.

Тут чекала сумна звістка: Маяковський вчинив самогубство. Це було так несподівано, прикро, місця собі не знаходив. Ніхто так і не дізнався, що примусило поета шукати такий вихід з життєвих неладностей. Тільки через рік, у Києві, на вечорі Василя Каменського, друга поета, я дізнався про сумну правду.

З Москви повертався в гнітючому настрої: помер улюблений поет, а тут ще й на іспитах провалився. Тільки коли в Києві було засновано кіноінститут, знову почав старанно готуватися до іспитів.

І сьогодні охоче пригадую, як прийшла моя черга і я потрапив до комісії. Розмовляв зі мною Олександр Євдокимович Корнійчук, молодий драматург, автор комедії «Фіолетова щука». Переглянув мої документи, посміхнувся:

— А що, признайтесь, здорово тягне в кіно?

— Так тягне, що далі нікуди.

— А що вам дало заочне навчання?

Я розповів, і цього було досить.

— Ну що ж, ідіть відпочивайте, бо швидко й навчання. Тільки глядіть, як казав один комедійний персонаж, «не згецкайтесь», вчіться добре.

Кіноінститут містився в чудовому будинку, де зараз музей Т. Г. Шевченка. Щоразу, коли заходжу туди, не можу бути спокійним.

Перші дні ми мовчки приглядалися один до одного. Сергій Карасьов, газетний робітник з Чернігівщини, дуже швидко згуртував нас. Невисокий на зріст, він так виступав на зборах, що всі ми з охотою ходили на них.

Полюбився всім курс драматургії, що його вів О. Є. Корнійчук. Ми дивувалися, яка в цього молодого, з лагідною усмішкою, лектора велика ерудиція. Далеко пізніше збагнули, що саме в цей час він уважно студіював питання драматургії, придивлявся до своїх майбутніх героїв, шукав їх на славетних сторінках громадянської війни.

Запам'яталися його поради, зауваження:

— Технічні навички до вас прийдуть. Зрештою, це не така вже складна річ. Будете писати етюди, практично засвоїте експозицію, розвиток дії, кульмінацію. Труднощі в іншому, — як ці технічні категорії наповнити гнучким високоідейним матеріалом, які знайти слова, конфлікти, щоб ваші вправи стали мистецькими творами. Отут і відчуєте ви, чому драматургія є найважчим жанром в літературі, і тоді така ніби проста техніка драми перетвориться в неприступну фортецю, яку вам доведеться долати тривалий час. Тут будуть розчарування, важкі роздуми над тим, що нічого, мабуть, путнього не вийде, будуть і радісні хвилини переможного наступу. «Запрігся у віз — тягни!» Це прислів'я стосується й до вас. Велика річ — фантазія. Якщо її нема в когось із вас, годі сподіватись, що будете драматургами чи сценаристами. Я, приміром, люблю читати біографії великих людей. Вони збуджують думку, змушують мріяти, фантазувати. Раджу і вам не обминати ці корисні книжки. Що може бути кращого, ніж вивчення досвіду великих митців. Чим важчий шлях, тим упертіше вони прямували...

Кожна така розмова бентежила думки. Хотілося якомога більше читати, вчитися у великих людей, шукати свою неприступну фортецю, йти до неї. Пригадуються й такі слова нашого молодого вчителя:

— Ідіть по землі сміливо, не хитайтесь, не збочуйте, майте перед очима партійний ленінський компас. Він ніколи не підведе.

Олександр Євдокимович примусив нас замислитись над тим, як стати кращими, як з честю пройти по життю, щоб залишити в ньому помітний слід.

На превеликий жаль, наш перший учитель недовго пробув з нами,— йому, здається, доручили керувати сценарним відділом Київської кіностудії. Та його слова міцно засіли у нас в пам'яті, а ушавлені п'єси, які прикрасили нашу сцену й високо піднесли радянську драматургію, свідчать про те, що Олександр Євдокимович сам твердо пам'ятав ті настанови, які давав нам.

Історію кіно читав Юрій Олександрович Авенаріус, уже в ті роки видатний знавець своєї справи, людина з виключною пам'яттю. Спочатку він здався нам трохи прозаїчним, порівнюючи з Корнійчуком. Але чим далі, тим більше лектор притягував нашу увагу. Знав він не лише історію кіно, а й техніку, фотографію, складну роботу режисерів, знав безліч дрібниць про виробництво фільмів у Голлівуді, на студіях Франції, Німеччини, Італії. Він щедрою рукою сипав зерна науки, а ми старанно записували фактичний матеріал. Височенний на зріст, Юрій Олександрович спокійно поглядав на нас, терпляче пояснював усе незрозуміле.

Тільки дещо скептичний Карасьов не завжди брав на віру твердження Авенаріуса, а розпитував, поки не чув достатньої, на його думку, відповіді. До нього іноді приєднувався і Яша Ясинський, недавній робкор, хлопець неспокійної вдачі.

Ось він питає мене:

— Як ти гадаєш, Авенаріус не бреше, не перекручує дати і факти, що так і сипле ними?

Я кожний раз обстоював лектора, бо вірив йому безмежно.

Авенаріус був також нашим екскурсоводом на теперішній студії художніх фільмів (тоді її звали

кінофабрикою). Ми ходили, вражені романтикою кіновиробництва. Колосальний павільйон давив своєю величчю і в той же час вабив простором, тягнув у свої надра. Чудно якось і невимовно приємно ставало, коли бачив численні декорації, блукав серед них. Полюбились мені й затишні кімнати режисерських груп, прикрашені монтажними лентами відзнятих кадрів.

Юрій Олександрович холоднокровно розвіював наші романтичні настрої:

— Ви схильні прикрашати дійсність. Пам'ятайте, робота в кіно, як і скрізь, вимагає тверезої голови; нехай собі умліває й переживає глядач,— ваша справа інша.

— Так що це,— сердиться Карасьов,— ми, майбутні творці, мусимо байдуже дивитись на свою роботу, на те, що нас запалює і без чого не може бути справжнього мистецтва?

— Ні. Чому ж? Але ви запам'ятайте прекрасні слова Чернишевського, який вимагав, щоб людина завжди мала тверезу голову й гаряче серце. Темперамент ваш мусить бути прихований і виявлятися не в зовнішніх вибриках, а в творчості.

Він учив нас професійним оком дивитись на кінофільми, давати їм ідейний і технічний аналіз.

Хтось зворушено висловлюється:

— Постановка яка! Натура, місячна ніч... Чудо! Казка!

Він іронічно запитує:

— Де це ви бачили?

— Як де? В цьому фільмі.

— А в ньому натури нема — самі декорації.

— Не може бути.

— Треба придивлятися уважніше. Місяць — павільйонний. Деревя — штучні, навіть підсвітка збоку виразно про себе промовляє. Звичайний глядач цього не помітить, він у полоні сюжетних ситуацій, а ви слідкуйте за всім, ви ж — кінопрацівники.

Наш товариш Сеня Пономаренко, бажаючи швидше стати професіоналом, після кожного перегляду безапеляційно заявляє:

— Натурних зйомок не було. Все — в декораціях.

— А гори, а пляж?

— Знаємо ми ці штучки.

Дехто посміювався, а коли через кілька років режисер Л. Френкель ставив фільм «Том Соєр» і великий водний басейн у павільйоні мав відображати широку ріку, Сеня нагадав своїм опонентам:

— Сміялись ви, турки, з мене. Он дивись: тут тобі і море, і річка, і скеля, і парки — все, що хочеш...

Курс теорії кіно один рік читав нам М. П. Бажан. Завжди витриманий, трохи холоднуватий і похмурий, він не зупинявся на формальних питаннях, а вчив по-філософському осмислювати явища мистецтва. Ми, звичайно, одразу накинулись на книжки поезій нашого поважного лектора. Вони допомагали нам бачити за коректно-спокійним викладом лекцій глибину думок прекрасного поета і ті шляхи, якими він іде на творчій ниві. Слухаючи Миколу Платоновича, ми навчилися багато дечому.

Ми, наприклад, вірили, що темперамент митця завжди виявляється зовні, що екстравагантні вихватки й чудернацькі вчинки — ознака справжніх творців. За холодними, поміркованими рядками лекцій Бажана, за його ювелірно витонченими віршами ми побачили справжній творчий темперамент. Поет,

лектор, теоретик, один з редакторів журналу «Життя й революція», знавець кіно, друг такого ентузіаста в мистецтві, як О. П. Довженко, Микола Платонович дав нам дуже багато. Шукати глибину в простих явищах, уміти аналізувати й бачити повну картину, з усіма деталями, без яких немислиме високе мистецтво,— ось наука, яку нам подав Бажан. І вона допомагала нам все життя.

Протягом усього навчання курс драматургії і сценарної справи читав нам Я. Г. Савченко. Ми знали, що він дружить з М. П. Бажаном і О. П. Довженком. Це був видатний літературний критик, людина з передовими поглядами, патріот свого часу. Прекрасний оратор, знавець дисциплін, які викладав, він здебільшого ніколи не користувався конспектами, планами або книжками. Йому в пригоді ставала надзвичайна пам'ять, справжнє сховище думок, фактів, чисел, цитат.

Ось один яскравий випадок. Ішла розмова про ритм у житті, в образотворчому мистецтві і в кінофільмах. Я незадовго до цієї лекції простудіював цікаву книжку відомого французького дослідника Далькроза «Ритм». Вона вважалася бібліографічною рідкістю, бо видана була лише один раз, у 1913 році. Але я знав і те, що, говорячи про ритм, жодний лектор не міг пройти мимо цієї книжки, широко відомої всім, кого цікавили питання ритму. Я попросив Савченка дати визначення ритму, стисло й зручно, щоб завчити. Він подумав і доречно зауважив:

— У вас, молодих студентів, є одна малоцікава риса — ви звикли змалку до шкільних визначень, од

букви до букви: оце тобі аксіома, оце теорема, вивчи й запам'ятай. Це добре в дитинстві. Я не відкидаю чіткі формулювання, але вони потрібні лише як підсумок того, що вже добре засвоєно. В даному разі можу порадити вам досить відоме визначення ритму.

Я вперся очима в свої записи і раптом здивувався. Він прочитав слово в слово визначення ритму, переписане мною з книги. Повторив його і додав, що так висловився знавець цієї справи Далькроз. Але в наші часи з'явилися нові роботи і наукові розвідки про це складне питання. Я слухав і відчував своє «школярство».

Яків Григорович свої лекції будував теж у певній мірі за законами драматургії. Були в нього «експозиція, розвиток дії, кульмінаційний пункт і епілог». Починаючи спокійно, повагом, він у «кульмінації» доходив до справжнього пафосу, бентежив нас темпераментними промовама, вигуками, вчив ненавидіти зло, благословляти перемогу добрих сил, правди й справедливості, без яких не можна уявити собі розумне, змістовне життя, що дає радість існування.

Іноді докази Савченка, його міркування були суперечливі. Я, приміром, ніколи не міг погодитись, що театр Миколи Садовського був побутовим, етнографічним і мало придатним для новітньої епохи. Він обстоював переважно сучасний репертуар.

Сила Якова Григоровича, як нашого вихователя і вчителя, була в тому, що він будив думку, примушував боротися проти застою й сліпого схиляння перед авторитетами, вчив за всіх умов іти вперед, а якщо й оглядатися назад, то брати звідти все найцінніше, найпрогресивніше.

На першому й другому курсах ми слухали лекції з української мови Б. Д. Антоненка-Давидовича. Завжди енергійний, він чарував нас ораторським хистом, а ще більше тим, що ніби брав кожного з нас за руку й вів до чудесного палацу, в якому сховані наукові скарби. Ці скарби ховала в собі українська мова. Нам здавалося, що ми її знаємо досить добре. Та Борис Дмитрович легко розвіяв нашу самовпевненість. Мислення канцелярськими зворотами, перекручення й неправильне вживання слів — все це засіло в нас дуже міцно, і тепер доводилось виганяти його хірургічним способом.

Серед нас був Федір Вірко, в минулому здібний робкор. Він мав схильність накопичувати іменники, характерні для багатьох канцелярських зворотів. Ми довго згадували, як Борис Дмитрович зауважував:

— Товаришу Вірко, українська мова дієслівна, не забувайте цього ніколи.

Якось він навів такий приклад з наших письмових праць:

— «На черзі в нас вивчення питання про розвиток і піднесення промисловості відбудовного періоду, про розгортання наступу на капіталістичні елементи, про просування нових економічних форм соціалістичної формації». Чуєте, як закручено? Як тут не згадати чудові лєнінські слова: «Формально правильно, а по суті — издевательство». Саме тут і маємо знущання з мови. Я не називаю прізвище автора, якого поважаю, але мене дивує, як людина, що пише рецензії і статті, наважилась таке накопичити. Надто вже причіпливі канцелярські звороти, є вони в кожного з вас, треба їм оголосити нещадну війну. Тоді ви будете писати: «Далі маємо вивчати питання

про те, як розвивається й підноситься промисловість» і так далі. Це я звертаюсь і до автора незграбної конструкції, і до вас усіх, бо й ви не від того, щоб запозичити досвід свого колеги. Мушу згадати, що і я замолоду був таким невдахою.

Борис Дмитрович наводив багато мовних зразків з кращих творів класичної й радянської літератури. Він розповів, приміром, про красу Грінченкового слова, згадав про такі твори, як повісті «Серед темної ночі», «Під тихими вербами». Почули ми багато доброго і про нашого сучасника, класика рідної літератури С. В. Васильченка. Любив розповідати Борис Дмитрович про свого близького друга Григорія Косинку. Його «Політику» ми проаналізували з боку ідейних і мовних засобів.

Важливо й те, що Антоненко-Давидович нічого спільного не мав з такими фанатичними прихильниками української мови, які поза нею нічого не бачили і не хотіли чути. Пам'ятаю, як перед літніми канікулами він розповів, з якою насолодою перечитав Льва Толстого, радив це зробити й нам, бо сила толстовського аналізу, художньої простоти й геніальна прозорість його мови і досі ніким не перевершені. Борис Дмитрович слушно нагадав Шевченкові слова:

І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Завдяки нашому викладачеві ми подружили із словниками української мови, знайшли стежку до безмежних мовних скарбів. Він привчив нас не цуратись українських літературних журналів, слідкувати за кращими здобутками наших прозаїків і поетів.

Так само не раз нагадував дуже просту істину, до якої ми не завжди свідомо ставились: ми маємо творити українське радянське кіно, отож треба не забувати лєнінських настанов, що тільки через зростання національної культури ми підносимо й загальну культуру соціалістичної країни, всього людства. Антоненко-Давидович посіяв добрі зерна в нашій свідомості, за це ми завжди вдячні нашому талановитому вчителю.

Нам пощастило... Серед наших викладачів не було людей інертних, які обмежуються своїми формальними обов'язками. Всі вони любили дисципліну, яку викладали.

Більшість студентів так само належала до категорії неспокійних. Після лекцій точились гарячі суперечки і про лектора, і про почуте.

Часто це бувало й на лекціях професора С. О. Гілярова, що вів курс мистецтвознавства. Великий знавець історії мистецтва, науковий працівник музею західного мистецтва, він щиро прагнув розвинути наші естетичні смаки, познайомити з основними творами світового мистецтва. Декому не сподобалось, що Гіляров настоював, аби студенти добре знали грецьку архітектуру, розбиралися, чим відзначаються дорійський, іонійський, корінфський стилі, знали такі терміни, як фриз, архітрав, стилобат тощо.

— Ну для чого мені отой стилобат? — запитує Карасьов. — Ні, брат, так діло не піде. Застривати в старовині мені ні до чого. Ближче до сучасності — це вірніше.

Я порадив йому спитати про це лектора. З Карасьовим були згодні ще декілька студентів. Гострі за перечення любив кидати Сеня Пономаренко:

— Не буду я знати, що таке фриз та архітрав, ну й що? Революція від цього не постраждає.

Йому, сміючись, відповідала поважна для своїх вісімнадцяти років, повновида Феля Май:

— Хоч ти і зовсім нічого не знатимеш, революція не постраждає. А треба зробити так, щоб ти знав.

На лекції Сеня запитав:

— Сергію Олексійовичу, а для чого нам всі ці визначення?

Гіляров так здивувався, що спочатку не знав, що відповісти. Потім сказав:

— Для загальної культури — по-перше. А по-друге — для практичної роботи.

— Як то — «для практичної»?

— А так. От ви, приміром, чуєте: «Мені подобається цей фриз, він дуже прикрашає стіну». Або за вашим сценарієм треба показати київський університет, а ви не знаєте, що собою являють його колони...

— Це все так, — сухуватим голосом зауважив Карасьов. — А все ж хочу вас просити — не затримуйте довго на цих деталях. Як доведеться нам мати з ними справу, тоді й вивчимо.

— Треба хоча б мати уяву про назву... Ну добре, згоден. Будемо розглядати визначні мистецькі явища та їх творців. Кожна культурна людина мусить знати, хто такі були Фідій, Пракситель, Скопас, Мірон...

Замість підручника ми використовували популярну книжку С. Рейнака «Аполлон», багато примірників якої мала бібліотека. Професор добився свого —

цю книжку ми знали досить добре. Не обходилось, звичайно, щоб хтось своєю відповіддю не псував йому настрої. Нам сподобався один кумедний приклад.

— Яких ви знаєте відомих грецьких скульпторів? — запитує Гіляров Пономаренка.

Той спокійно, впевнено відповідає:

— Знаю найголовнішого — Фідія.

Гіляров скривився під загальний регіт, потім і собі посміхнувся:

— Це визначення нагадує мені назву однієї картини — «Фіделька захворіла», де пані побивається, що її улюблена собачка лежить нерухомо. А все-таки запам'ятайте, товаришу Пономаренко, ім'я славетного митця — Фідій.

Багато вражень спізнали ми, коли Сергій Олексійович водив нас по музеях. У голові його бриніла ніжність, коли він розповідав про єгипетського бронзового птаха, який створено зо дві тисячі років тому, а виглядає він зовсім новеньким, сьогоднішнім. Завдяки Гілярову ми звикли розглядати художні альбоми, стали читати монографії про окремих митців, непомітно для себе розвивали свої смаки. Навіть суворий зовні Карасьов посміхнувся одного разу:

— Нічого не вдієш. Ростем угору. Попали на такого впертого професора, що тягне нас, хоч ми й не завжди піддаємось.

Слова цілком справедливі. Поступово ми зростали, збагачували свій словник. Та все ж одна прогалина нагадувала про себе. За навчальним планом на першому курсі була передбачена політосвіта. З лекторами не везло, часто мінялися. Наш студент і друг Сергій Карасьов, за дорученням парторганізації,

провів якось політгодину. Виявилось, що він прекрасно знає матеріал і вміє його подати. Отже, став у нас постійним викладачем і організатором політнавчання. Свої обов'язки виконував сумлінно, ставився вимогливо до слухачів. Коли треба було, ставив двійки і своїм найкращим друзям. Довго жив у такій місцевості, де переплітались російська, українська й білоруська мови. Тому різав правду-матку такими словами:

— Ти мене не придурюйся. Скажи просто — не вивчив, не знаю, а то пішов тьму напускати.

Або ще так:

— Ти, друг, ваньку не валяй. Не будеш готувати, двійку вліплю за семестр.

Правда, більшість студентів добре готувалася по всіх предметах. Були й такі, що дечому могли навчити інших. Взяти хоча б мого тезку Валентина Григор'єва. Знання в нього були надзвичайні, справді енциклопедичні. Він однаково охоче говорив про естетику й діамат, про фізику й теорію літератури. Робкор районної газети, він учився самотужки. Якось розповідав:

— Коли матеріал здається мені важким, не люблю відступати, беру горбом.

Моїм сусідом на лекціях деякий час був Любомир Дмитерко, тоді ще двадцятирічний юнак. Саме тоді вийшла його збірка віршів «Іду». Я був її першим рецензентом і свої нотатки надрукував у журналі «Радянське мистецтво». Любомир теж відзначався дивовижною працьовитістю. Він чудово знав українську та російську поезію, класичну й сучасну. Завдяки Любомиру я добре познайомився з творчістю Головка, Копиленка, Івана Ле, Панча, Смолича.

Одна спільна робота трохи зблизила мене з ним. Я. Г. Савченко доручив нам зробити доповідь про поетів-символістів та їхнє місце в історії поезії. У мене були цінні, маловідомі матеріали. Я готував доповіді про російських поетів. Любомир — про українських. За якихось три дні ми зачитали свої доповіді. Вони справили певне враження, і навіть наш «суворий критик» Яків Григорович схвалив роботу, хоча зробив це, можливо, не з щирим серцем. Річ у тому, що він сам вийшов з українських символістів, і Дмитерко проаналізував і його рядки, щоб довести свою тезу — українські символісти, як і їх натхненники — російські, зайшли у безвихідь, і ніяка формальна майстерність не могла врятувати митців, що не мали здорового ідейного спрямування, а топталися в обмеженому світі, який самі собі створили.

Я не раз помічав, що Дмитерко добре був обізнаний з багатьма новими для нас матеріалами і ні в чому не поступався перед поважними лекторами. Тому нічого дивного, що його було призначено завідуючим сценарним відділом Київської кінофабрики.

Мені радісним здавався кожний день навчання. Тільки-но зайдеш, було, до аудиторії, як хтось починав розмову, слідом за якою спалахують суперечки. Особливо відзначалися Яша Ясинський і Феля Май.

Про Яшу казали що в ньому сидить «дух протиріччя». Сперечатись він був готовий коли завгодно і при будь-якій нагоді.

Він визначався яскравою біографією. За юнацьких років, почувши про перемогу Жовтневої революції,

примчав з Америки до Росії і добровільно став бійцем Червоної гвардії. Пройшов усю громадянську війну, довго воював на Україні. Минали роки. Яша Ясинський, працюючи на багатьох заводах, виявив робкорівські здібності. Але в ньому навіки залишився негамовний боєць перших років революції. Він не вмів мовчати там, де бачив якесь неподобство. Говорив про це і товаришам по навчанню, і викладачам. До себе теж був суворо вимогливим і самокритичним.

Його опонентом часто бувала Феля Май. Врівноважена, спокійна, вона завжди промовляла впевнено й авторитетно. Яша кипить, похалпки висловлює свої думки, а Феля, не поспішаючи, із звичною впертістю доводить своє.

Її надовго полонив Антоненко-Давидович, молодий, вродливий, енергійний. На його лекціях вона навіть пересідала за перший стіл. Казала, що їй подобаються «смішливо-променисті» очі Бориса Дмитровича і тому вона «аж надто ретельно» готується до його лекцій. Але, мабуть, вона не дуже себе знала. Якось її викликав улюблений лектор:

— Товаришко Май, прошу до таблиці! Які ви знаєте слова, що не мають однини?

Феля вийшла, почервоніла... Мовчить.

— Невже забули? А ми ж нещодавно їх згадували. Ну добре... Слово «окуляри» підійде до цієї категорії?

— Так.

— А «ясла, граблі, дріжджі»?

— Так.

— Запишіть їх і відмінійте вголос.

Феля ні пари з вуст.

Тоді ще існував бригадний метод. Феля перебувала в бригаді Карасьова. Той суворо дивився на неї і спересердя аж сопів.

Борис Дмитрович сумно каже:

— Ну що ж... Сідайте, товаришко Май.

На перерві бригадир до неї:

— Ти што сібе, товстуха, думаєш? Тягнеш бригаду назад?

Феля трохи осмілішала. Пригадала, як Антоненко-Давидович розповідав про одного кербуда, що українізувався. Вихваляючись знанням мови, він розповів про своє враження від концерту і співака, в якого все гарно «одержувалось».

— А в мене сьогодні «не одержалось»,— сміючись додала вона.— Ти, Серьоже, не бійся. Я виправлю оцінку...

— Ти міне не крути вола за хвіст, не придурюйся. Якщо й далі буде так, візьмусь за тебе, аж пищатимеш...

Курс російської радянської літератури у нас читав професор Олександровський. Його змістовні й цікаві лекції користувались загальною увагою. Мені він подобався як прекрасний оратор і щира, приємна людина. Він радий був кожному з нас дати потрібну книжку з своєї багатой бібліотеки.

На одній з лекцій професор докладно зупинився на модному в той час гаслі «одем'янювання» літератури, тобто, щоб письменники рівнялися на Дем'яна Бедного, як на зразкового пролетарського письменника. Григорій Володимирович висловив таку думку.

— Гадаю, що наші критики дуже перегнули палицю. Не можна підганяти всіх письменників, з їх різ-

номанітними творчими індивідуальностями, під одну категорію. Дем'ян Бедний — добрий письменник, але ж коли всі інші будуть схожі на нього, це затримає наш літературний розвиток.

Студент Федір Гладков скочив з місця і вигукнув:

— Ага! То ви проти лінії партії?

Професор мовчки підвівся, тремтячою рукою взявся за двері і вийшов...

Феля не витримала й накинулась на винуватця.

— Ти не міг сказати про свої міркування після лекції? Це ж тобі професор та ще й стара людина, гідна поваги. А ти що таке? Студент, недоучка, тільки і всього.

— Он ти як... — злісно махнув у її бік рукою розлютований Гладков. — Товариші, зверніть увагу, перед вами типовий класовий ворог.

— Дурень ти зроду-віку! — кинула Феля і пішла геть.

Незмінним моїм приятелем на довгі роки залишився Толя Поляков. Він прийшов до інституту після військової служби як член літературного об'єднання. Свої нариси й оповідання, що друкувалися в пресі, підписував «Зоряний». Природжений гуморист, він одразу завоював собі прихильність. Поляков любив ходити в театри на всі вистави, в яких серед дійових осіб були військові. Я кілька разів бачив його в оперному театрі, коли йшла «Пікова дама».

— Анатолію Івановичу, чого це ти все відвідуєш «Пікову даму»? — запитую його.

— Військова тематика. Герман — офіцер, — відповідає з усмішкою.

Так він зробив «військовими» «Аїду», «Руслана і Людмилу», «Князя Ігоря», «Запорожця за Дунаєм»...

Темпераментним і неспокійним на курсі був і Федір Вірко. Сперечався іноді не гірше за Ясинського, тільки що був послідовніший і більш логічний у своїх твердженнях. Невисокий на зріст, в окулярах, він мені нагадував Петю Трофимова з «Вишневого саду» Чехова: такий же лагідний, щирий з добрими людьми, шукач правди, сміливий, коли йдеться про те, що треба рішуче виступити проти чогось поганого, і в той же час романтик, мрійник, готовий віддати все людям.

Маленьке угруповання, що помітно виділялося на курсі, створили Кашпур, Синєбок і Гриб. Їх Карасьов звав «наші селюки». Адаже всі троє прийшли в інститут з щойно організованих колгоспів. Їх об'єднували свої, сільські інтереси й те, що вони прийшли пізніше в інститут.

Якось Савченко запропонував написати сценарний етюд на різні теми, яка кому до вподоби. Кілька тем було з робітничого життя. Наша трійця довго міркувала, які ж обрати собі. Лектор, бажаючи допомогти, запропонував першу з них. Синєбок відповів йому стисло й поважно:

— Ми з села, це нам не треба.

Ці слова швидко стали крилатими й охоче цитувалися при нагоді.

Відоме прислів'я твердить: «В сім'ї не без виродка». Були виродки й на нашому курсі. Згадую про них тільки тому, що трапляються іноді такі типи, яких роками не розкусиш.

Я вже згадував про Гладкова. Нервовий, самовпевнений, грубуватий, він завжди підкреслював свою політичну принциповість. Часто писав сценки, етюди, де викривав підступного «ворога». Як староста, підтягував усіх тих, хто, йому здавалось, тяжить до занепадницьких настроїв. Була в нього ще одна поганенька риса — заздрість, заздрість у всьому: до тих, хто вчиться краще за нього, у кого є якісь успіхи, до всіх гарних на вроду або щасливих у творчості.

Коли прийшли фашисти, Гладков у своїх статтях брудом поливав рідну країну, недавніх друзів, пнувся з усіх сил, щоб показати, який він щирий українець. Та фашистський перевертень не знав, до яких хазяїв пристав. Гітлерові здалося, що націоналісти хочуть стати повновладними хазяями України, і він вирішив позбутися таких друзів. Під цю хвилю потрапив і Гладков — всіх членів редакції було знищено.

На сценарних курсах ми бачили молоду письменницю Докію Гуменну. В оповіданнях і нарисах вона оспівувала радянську дійсність, знаходила барвисті слова, щоб вихваляти колгоспний лад, хлібородну Кубань. Гуменна в 1941 році теж вітала появу гітлерівських посіпак. Займати якусь посаду не хотіла, а стала писати такі твори, що прийшлися до смаку фашистам. У книзі Марка Терлиці «Правнуки погані» («Радянський письменник», 1960), про неї написано: «Перемістившись до США, Гуменна дала волю своїй буйній брехливій фантазії. І як ніхто інший, вона засипає читацький ринок своїми «трилогіями», в яких шельмує радянських письменників за те, що вони залишилися з рідним народом,

творять національну культуру, а не подались, як вона, до США служити американським суперменам»... (стор. 210).

І як приємно згадати про інше. Наші товариші Карасьов і Пономаренко, чесні, віддані комуністи, багато зробили для того, щоб на курсі панувала здорова атмосфера і щоб студенти не були відірвані від життя, не замикалися у вузькому колі мистецтва, жили радостями й печалями радянського народу. Обидва були простими, чуйними людьми і справжніми комуністами.

Загальною улюбленицею курсу була Таня Волгіна, дівча з тих, що про них кажуть «витає десь у хмарах»; вона зразу ж виявила хист до сценарної справи й до літератури взагалі. Згодом стала відомою письменницею. Її численні книжки для дітей радують і досі наших малят і школярів.

Яка то сила — молодість! Ми не знали, що таке занепадницькі настрої. Часто працювали всі гуртом над одною книжкою. Не раз вирішували і свої матеріальні труднощі, допомагали один одному, хто чим міг. Не раз у пригоді ставала Таня Волгіна. У неї відзначали свята, а часом і вихідні дні. Хоч із закусками бувало сутужно, зате сміху, жартів вистачало на всіх.

Певною подією для нас були лекції з сценарної справи Вадима Семеновича Юнаковського. Доцент Московського кіноінституту, знавець кіно, він з такою любов'ю і запалом читав лекції, розмовляв з кожним із нас у вільні години, що ми стали відчут-

но наближатися до тої чудової мети, яка зветься творчістю. Вадим Семенович багато доклав зусиль, щоб з'ясувати, що таке художній смак, прищепити його нам. Вивчаємо, приміром, зразковий сценарій Чарлі Чапліна «Парижанка», потім переглядаємо фільм і робимо детальний аналіз епізодів. Він мовчки слухає кожного, потім підсумовує наші здобутки, нагадує про деталі, які ми не помітили, вчить приглядатися краще до фільмів, а ще більше до життя. Готових висновків ніколи зразу не давав, йому хотілося, щоб кожний з нас вчився думати самостійно, і тільки в крайньому разі наводив на шлях.

Велике враження, але зовсім в іншому плані, зробив на студентів викладач кінорежисури Гавронський Олександр Йосипович. Всі ми знали його талановитий фільм «Темне царство», що відзначався високою майстерністю. Недаремно цей фільм заслужив добру оцінку А. В. Луначарського. Людина високої культури, прекрасний оратор, він наводив силу різних прикладів, щоб збагатити наші знання і навчити правильно мислити, давати оцінку явищ з повною кваліфікацією, не обмежуючись власними відчуттями.

Як і Юнаковський, він охоче розмовляв з нами, давав відповіді на запитання не тільки на лекціях. Але завжди відчувалася певна межа між нами і лектором, не було тої милої, сердечної теплоти, якою щедро дарував нас Вадим Семенович.

Для мене особисто зустріч з Гавронським дала несподівані наслідки. Згодом, коли я кілька разів поговорив з ним на самоті, розповів про колишню роботу в гуртках і в театрі, він звернув на мене трохи більшу увагу. А коли я розповів про зустрічі з

Луначарським, зовсім до мене подобришав і порадив іти на режисерський курс.

Жалко було розлучатись з друзями-сценаристами. Нікому про свій перехід на режисерський факультет я не сказав. Коли ж восени дізнались, Таня Волгіна напустилася на мене:

- Зрадник! Пішов від своїх.
- Ташечко! Працювати ж будемо разом.

Перші дні я уважно придивлявся до нового для мене середовища. Поступово з багатьма подружив і зразу ж приєднався до творчої атмосфери.

Моїм незмінним сусідом під час лекцій був Валерій Нечаєв. Він мені сподобався, коли я побачив його учбовий епізод. На лекції Гавронського Валерій показав нескладний етюд. Залізничний машиніст збирається в дорогу, оглядає свій паровоз, перевіряє колеса, обдивляється з усіх боків, а потім мовчки стоїть і гладить сталеву поверхню. В його погляді і рухах безмежна любов до машини, яка для нього уособлює живу істоту. Погладив, притулився на хвилинку, глянув у далечінь, і замість ніжності — на обличчі серйозність, відповідальність, адже зараз він вирушить у нележку дорогу.

До інституту Валя працював машиністом. Сміючись розповідав:

— Любив свою машину. Та ось завівся в мені маленький жучок — режисерський — гриз, поки не пішов до інституту. Тепер теж пнусь до інтелігенції.

Ми міцно подружили, пронесли цю дружбу крізь десятиріччя. Він вражав мене своєю творчою фантазією, умів підмічати все нове, цікаве. Сюжетів у

нього завжди був невичерпний запас, вистачало собі й людям. Він не риз підказував їх однокурсникам. Відшукати конфлікт, гостру ситуацію, типове в поведінці людини — на це Нечаєв завжди був великий майстер.

З охотою згадую нашого старосту режисерського курсу Олексу Герасимова. В минулому мешканець Одеси, він «задавав тон» на курсі. Від нього йшли веселі радіохвилі енергії, сміху, нестримної бадьорості і працездатності. Добре копіюючи одеський жаргон, він частенько звертався до нас:

— Парнішки, завтра письмова робота. Щоб усі мали зошити, ручки і трохи масла в голові.

У той же час Олекса працював старанно і вперто. Поруч з режисерською він незабаром опанував і операторську справу і зараз відомий як один із здібних операторів українського кіно.

Цікавим студентом був Михайло Романов. Кваліфікований робітник, електромонтер, він закінчив робітфак і забажав учитись далі. Мав природний хист до навчання й режисерської творчості. Його всі радо зустрічали. Не було такого лиха, неприємності, щоб змогли посмутити його, позбавити природного гумору, дивовижної енергії, перш за все твердої віри в робітничий клас і партію. Знаю по собі, як іноді бувало — дрібні побутові невдачі зіпсують тобі настрої, прийдеш похнюплений до інституту, сядеш мовчки. Михайло підійде:

— Чого розкис? Ану, веселіш! Ти ж творець.

Романов (або, як він звав себе, а за ним і всі ми, «Мішель Романсо») часто дивувався, що на курсі є хлопці розвинені, начитані, яким легко дається наука, а йому доводиться «тягтись з усієї сили, щоб

скинути воза в провалля». Та він свого воза добре тягнув. На перший погляд легковажний хлопець, він упертою працею досяг свого, найшов своє місце в кінематографії. Ентузіаст хронікальних фільмів, він і зараз добре робить свою справу.

Коли я зустрівся з ним після 20-річної перерви, побачив людину високої культури, яка знає свої можливості і працює з вогником, притаманним досвідченому майстрові. І досі в ньому лишився молодечий запал колишнього «Мішеля Романсо». Це, мабуть, найкраща риса творця.

Для повноти картини мушу згадати і про дівчат з режисерського факультету, комсомолок Люду Твердохлібову і Таню Ярошевич. Люда накинулася на науку, наче голодний на їжу. Все її цікавило. Викладачам задавала безліч запитань, рилася в книжках, писала режисерські розробки, активно втручалася в громадське життя. Наш добрий приятель, трохи млявий Гриша Крикун, якось визначив її так:

— Вона в нас наче гостре шило. Тільки щось не сподобається, так і штрикне.

А вона таки добре штрикала. Не любила ледарів, брехунів, зарозумілих. Вся в пошуках, вона швидко виявила неабиякий режисерський смак. Мені цікаво було почути, що наш поміркований Гриша, який байдуже ставився до жінок, оженився згодом на Люді, попався-таки на її «гостре шило».

Весела, лагідна Таня Ярошевич ніколи не мріяла про лаври видатних кіномитців. Її замолоду цікавили науково-популярні фільми. Не можу пригадати жодного випадку, щоб вона з кимсь полаялась, когось образила чи сказала різке слово. В години найзапекліших дискусій і суперечок вона намагалась

внести заспокоєння серед своїх іноді зовсім нестри-
маних друзів. Її любили за милу вдачу, за приємну
посмішку й добре серце та ще за те, що для всіх
однокурсників вона була надійним другом.

Добрим словом хочеться згадати ще одного нашо-
го улюбленця — Михайла Шабльовського. Людина
надзвичайної витримки, він був зразковим прикладом
для всіх. Мені здавалось. - він цілком відповідав тим
вимогам, які ставив перед майбутніми кінодіячами
Ю. О. Авенаріус: зберігати в собі внутрішній тем-
перамент, а не вдаватися до пози й формалістичних
викрутасів у мистецтві. Шабльовський пішов на сту-
дію науково-популярних фільмів і багато років плід-
но працює.

До речі, разом з ним пішли на цю студію Вірко,
Крикун, Твердохлібова і Ярошевич. Усі вони внесли
свою частку в створення широковідомих, відзначених
не лише в Радянському Союзі, а й далеко поза його
межами наукових фільмів.

Я люблю цю студію, її режисерів і операторів.
Ентузіасти свого фаху, вони тихо й непомітно роб-
лять корисну справу, несуть знання в широкі маси,
практично допомагають нашому господарству під-
носити виробничу культуру, стали в одному ряду з
трудівниками сільського господарства, великої хімії,
з перетворювачами всього нашого життя.

Загальною пошаною і любов'ю користувався Ти-
міш Левчук. Вабив його оптимізм, привітне став-
лення до всіх, широкий демократизм. Найскладніші
питання він вирішував просто й легко. Ставний, ви-
сокий, жвавий, він мав заслужений успіх у прекрас-
ної половини людського роду і скрізь, де не був,
вносив пожвавлення, гостре слово й свіжу думку.

До того ж, він чудесно виконував громадські завдання, а їх було тоді чимало, і виявив свої неабиякі організаторські здатності. Ми слухали кілька його доповідей з питань режисури й кіномистецтва, які він робив за пропозицією викладачів. Усе свідчило, що наш Тиміш швидко піде вгору.

Щоб мати більший доступ до багатой бібліотеки інституту, я почав допомагати їй працівникам. Згодом одна бібліотекарка вибула, і мене призначили на її місце. А через рік я став завбібліотекою.

По вечорах часто бував у театрах і на концертах. Про деякі з них писав рецензії.

Великою подією були для нас лекції відомого режисера, професора Московського кіноінституту Льва Кулешова. В нашій уяві це був загальновизнаний знавець радянського кіно, новатор, що створив кілька високохудожніх творів. Ми були закохані в його фільми «По закону» (за оповіданням Джека Лондона) і «Великий утешитель» (про американського письменника О'Генрі). Думали побачити професора похилого віку, але приємно розчарувалися, коли побачили зовсім молодого, швидкого в рухах, привітного й чарівного викладача. Щойно вийшли дві його книжки про репетиційний метод у кіно.

Кожне слово Льва Володимировича ми слухали з жадібною увагою, бо це був для нас живий досвід, авторитетні погляди визнаного діяча, що став учителем для цілого покоління режисерів.

Останній рік в інституті взагалі був перенасичений враженнями. До нас прийшов новий завідуючий учбовою частиною, відомий кінодіяч і літературний

критик Давид Демидович Копиця. Він, може, й за- надто суворо оцінював наші режисерські вправи і нещадно критикував, але цим самим примусив серйозніше ставитись до творчих питань і довів, що перемоги даються тільки після наполегливої праці.

Про наш політичний розвиток добре подбав відомий професор Берсен. Його лекції з політичної економії залишили пам'ять про себе. Багатогранні, насичені величезним фактичним матеріалом, вони виходили за межі однієї дисципліни.

Час невблаганно мчав. Не помітили, як перейшли на останній курс. Директор порадував нас доброю новиною: замість практики, поїдемо на тривалий час до Москви й Ленінграда, щоб побувати в музеях, подивитись вистави, зустрітись з відомими кінодіячми.

В середині лютого 1934 року ми й виїхали. Щось біля трьох тижнів милувалися культурними скарбами славетних радянських міст. Жили на всьому готовому, забули на цей раз про хлібні картки, щоденні турботи. Удень музеї, ввечері — театри, кіно.

Довго вистоювали перед вічно юними полотнами Рєпіна, Сурікова, Левітана... Зітхали, в який раз, над весняною симфонією Саврасова «Грачі прилетели», над усіма творами славетних майстрів, які з дитинства становили образ дорогої Вітчизни.

Я бачив стару Москву, не раз бував тут після революції. Але тільки в 1934 році відчув на повну силу велич столиці. Закохався в метро. Наші студенти і я з ними залюбки їздили від станції до станції. Вражали численні афіші, що свідчили, яким могутнім плином тече культурне життя великого міста. Посилений рух транспорту, юрми пішоходів. Скрізь я від-

чував велич думок нашого народу, його богатирську силу. Буденне слово «ударник» було оповите поетичною легендою. Газети щодня рясніли цифрами досягнень, накресленнями майбутніх планів. Мені дуже сподобався вислів «симфонія цифр», що вперше з'явився у «Правде». Так, симфонія, багатоголоса, нечувана. Москва вливала бадьорість, яка кликала тебе до праці, давала впевненість у своїх силах, у спроможності досягати найвищих ідеалів.

З неменшою силою полонили нас враження, коли ми ступили на землю героїчного Ленінграда. Зачарованими очима дивилися на красу пролетарської твердині. Відразу відчули, що перше місце тут належить робітникам, хазяям цього чудового міста.

Надійшов вечір. Я з радістю помчав до славетного оперного театру, слухав «Пікову даму» Чайковського. Чудовий оркестр, бездоганне виконання. Але в моїй уяві, мабуть уперше в житті, все це відійшло на другий план. Я задивився на багатьох жінок-робіниць, що прийшли до театру у валянках, так, так, у валянках, бо надворі був чималий мороз. І ніхто на це не звернув жодної уваги. А в 1916 році, коли я був тут уперше, партер ряснів вельможами, військовими чинами, купцями й промисловцями.

В музеї російського мистецтва я задивився на один портрет, наче відомий, а втім, не міг пригадати, кого тут намальовано і хто автор картини. Запитав якогось відвідувача, той пояснив, що це портрет Глазунова, намальований молодим Репінім. Я дістав пояснення ще деяких картин, розговорився із своїм супутником і дізнався, що він працює на Путіловському заводі. Це був для мене яскравий приклад того, що являє собою молодий ленінградський робіт-

ник. Своїм культурним рівнем він переважав багатьох відомих мені київських інтелігентів.

Незабутнє враження залишилось від екскурсії в колишнє Царське Село. Ми довго ходили по численних залах Катерининського й Олександрівського палаців, де робочі руки кріпаків створили безсмертні пам'ятники мистецтва.

З інших неповторних вражень цієї подорожі мушу згадати зустрічі з відомими кіномитцями. Наче рідних, зустрів нас у Московському будинку кіно Олександр Петрович Довженко. Потім я відвідав С. М. Ейзенштейна і мав з ним тривалу розмову.

Мені здавалося, що Сергій Михайлович — людина висока на зріст, а мене зустрів звичайний собі чоловік, привітний і лагідний. Я відразу ж забігав очима по полицях з книжками. Він посміхнувся:

— Що? Цікаво?

— Вибачте, що так уважно розглядаю, бо я не лише студент, а й завбібліотекою кіноінституту. І взагалі люблю книги.

— Ну, коли так, дивіться скільки хочете.

Він почав показувати мені свої найцінніші книги.

— На книжках сплю, книжками й вкриваюся, — іронічно сказав про себе Сергій Михайлович.

Потім почав розповідати про те, що його найбільше цікавить, — про історію російського народу, багатогранну, насичену великою драматичною силою.

— Хотілося б створити велику серію фільмів на теми з російської історії...

Він встав, пройшовся. Я дивився на нього, милувався його прихованою інтелектуальною силою. Ось заговорив про майбутні епізоди фільмів. Замиготів цілий калейдоскоп фактів, подій, випадків, розмов...

В його бібліотеці я побачив капітальну збірку книжок із всесвітньої історії.

— Все це забирає безліч часу.

— А так. Всі ці книжки одняли в мене кілька фільмів.

Він став біля полиці з кінолітературою, провів рукою по книжках і повів розмову далі:

— Я вірю, що на великому шляху до комунізму у нас з'являться талановиті майстри, перед якими ми, сьогоднішні діячі, будемо здаватися малими дітьми.

Я подякував Сергію Михайловичу за цікаву розмову.

— Прошу, прошу. Будете в Москві, заходьте. Можна й без попередження. А якщо натрапите в Києві на цікаві книжки, купіть для мене. Згода?

Більше бачитись з видатним майстром мені не довелось. Кілька книжок йому надіслав, за що одержав теплу подяку.

Студентська пора закінчилася. Ми готувалися у далеку мистецьку дорогу. Для мене вона була важкою й тернистою. Але я радий, що багато моїх друзів стали видатними кіномайстрами. Вони зробили чималий внесок у розвиток української кінематографії. Інститут виправдав себе.

МОЛОДА УКРАЇНСЬКА КІНОСТУДІЯ

До 1936 року вона звалася кінофабрикою. Коли її збудували в 1928 році, це була велика подія в культурному житті України. Вона вражала досконалою технікою, добре спланованими приміщеннями цехів, режисерських кімнат тощо.

Відомою на весь світ вона стала, коли Олександр Довженко поставив свої знамениті фільми «Арсенал» і «Земля». Ми їх в інституті добре знали.

Кілька місяців 1932 року я провів на практиці в групі режисера О. Я. Каплера. Він поставив фільм про Донбас «Шахта 14-18». Людина високої культури, м'якої вдачі, талановитий майстер, він полонив нас відразу, і вся група з піднесенням працювала над фільмом. Його асистент Златогорова почала вчити мене монтажній справі. Я дуже вподобав цей процес. Пошуки кращого, роздуми, навіть помилки — все це викликало нестерпне бажання добитися свого, знайти найліпший варіант. Лише тепер я зрозумів, як можна висидіти цілу добу за монтажним столом і не

відчути втоми. В групі я виконував обов'язки помічника режисера. Тут потрібні були не так творчі здібності, як добрі ноги, здатність швидко орієнтуватись.

Багато я попобігав до бутафорського цеху, поки там створили штучного ангела, який уві сні заспокоював директора шахти солодкими речами. Я бачив у павільйоні зйомки багатьох режисерів. Деякі справляли на мене кепське враження. Нервові напруження, крики, вигуки, біганина асистентів, помрежів — усе це стомлювало, зривало ту романтичну обстановку, яка в уяві багатьох (а раніше і в моїй) була пов'язана з процесом роботи над фільмом. Важка фізична праця — от що таке насправді діяльність кожної творчої групи.

Добре було організовано роботу в групі мого керівника Каплера. Людина високої творчої енергії й натхнення, Олексій Якович давав приклад усім членам групи і своєю витриманістю, і організаторськими здібностями, і ставленням до акторів та творчого колективу. В часи дозвілля він завжди веселий і привітний, викликав симпатії всіх, хто його знав, — недаремно користувався загальною пошаною на студії. І завжди, коли заходила розмова про нього, я чув від режисерів та інших робітників студії:

— А! Льоня Каплер. Душа-чоловік!

Зйомки завжди були старанно підготовлені. І тільки глибока зосередженість і серйозність режисера свідчили, що й він, хоч і приховано, а нервується... Та в усіх випадках, коли інший лаявся б, підтягував кого треба, він спокійно давав пояснення, вказівки, не ображаючи людей.

Ще кращою була практика в наступному, 1933 році. На цей раз я потрапив до відділу науково-техніч-

них фільмів (він займав окремий поверх у будинку теперішньої студії художніх фільмів). Працював з групою режисера Я. В. Печоріна над фільмом «Мікробіологія».

Режисер на перший погляд здався схожим на вчителя чи наукового робітника. Він був поміркований, педантичний у роботі, зовсім не такий, як відомі мені майстри художніх фільмів. Але, коли Печорін став пояснювати мені, що має робити група, скромний «учитель» на моїх очах перетворився на палкого ентузіаста режисера. Він обурювався проти тих, хто вважав, що наукове кіно не потребує художньої майстерності.

— Сухий матеріал, кажете? В тому і складність — треба зробити його засобами кіно цікавим. Коли цього не буде, для чого ж тоді кіно? Нехай демонструють діапозитиви, фотографії або ілюстрації художників-графіків.

Я познайомився в той час і з відомим поетом Миколою Ушаковим, який працював над сценарієм про догляд за поросятами. Мені це здалося просто неімовірним. Поезія і свинарство!..

Микола Миколайович виявився переконаним оптимістом:

— Життя вимагає уваги до поросят. Міг же Маяковський робити написи на продукції Моссельпрому, чому ж Ушаков не може зробити сценарій про поросят? Ви скажіть інше... Від поета, мабуть, вимагатимуть куди більше, ніж од звичайного сценариста. Труднощі багато. Та без них життя було б нецікавим.

Так мені Микола Миколайович підтвердив стару істину: нема буденних тем, а є недолюблені майстри.

В хорошій, дружній обстановці працював відділ, перетворений пізніше на студію науково-технічних фільмів. Режисери, асистенти, адміністратори — все це був міцний колектив, одностайне вболівання за долю кожного фільму, за честь студії.

Знімали фільм у приміщенні Інституту мікробіології. Я потрапив у незнану досі установу. «Прозові» автоклави, в яких вирощувались корисні бактерії, розкрили мені поетичні сторінки цікавої науки.

Печорін доручив робити монтаж фільму разом з помічником режисера Ольгою Баклановою. Летить година за годиною, а я, наче загіпнотизований, не можу відірвати очей від матового скла, на якому лежать кадри, — треба так з'єднати їх, щоб зберегти послідовність дії і викликати неабияке враження. Ян Вітольдович перевіряв нашу роботу, давав поради і сам був пройнятий не в меншій мірі благородним азартом пошуків.

З радісним піднесенням і водночас з деяким побоюванням прийшов я на постійну роботу до відділу художніх фільмів. Я потрапив до щойно організованої групи режисера Файнберга, якому доручили постановку фільму за твором Гоголя «Як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем». Сценарій написав відомий московський критик і літературознавець М. Гус.

Але скоро робота припинилась (досі дивуюсь чому). Зате я потрапив до іншої групи, де мені пощастило близько познайомитись з І. Ф. Белзою.

Ще в інституті, в роки навчання, всі ми знали Белзу, який читав нам курс теорії музики. Для мене особисто зустріч з Ігорем Федоровичем дала багато корисного й повчального.

Одна-друга розмова відкрила мені очі на мого знайомого. Багато я чув суперечок про нього як про композитора. Легковажні критики охрестили його формалістом, не бачили нічого цінного і новаторського в творчості композитора. На мене велике враження справили фортепіанні твори Белзи, самобутні й талановиті, написані в традиціях класичної російської музики. До того ж, він був людиною енциклопедичних знань.

Учень видатного композитора Б. М. Лятошинського, Белза багато зробив корисного для розвитку нашої музичної культури. Його дослідження про слов'янську культуру, польську та чеську музику, розвідки з історії російської музики, монографії про Шопена тощо добре відомі в мистецьких колах.

Шкода, що Ігор Федорович віддав перевагу дослідницькій праці і замовк як композитор. Нещодавно в Польщі з великим успіхом виконувалась його Третя симфонія.

В 1937 році моя робота в кіно раптово обірвалася. Несправедливо звинувачений у деяких «злочинах», я, як і багато інших, був приречений багато років відбувати «покарання» і, звичайно, не мав можливостей для творчої праці. Лише велика мудрість і справедливість нашої ленінської партії повернули мені чесне ім'я і дали можливість плідно працювати (тепер уже на терені літератури).

У СВІТІ МИСТЕЦТВА Й ЛІТЕРАТУРИ

Культура радянського Києва завжди була дуже висока. Ніякі труднощі не могли припинити цей могутній рух. Театри, кіно, концертні зали були здебільшого переповнені. Новий робітничий глядач переважав. У цьому я скоро впевнився і знову картав себе за короткозорість і неувважність до того, що діється навкруги.

Зустрічаю старого, знайомого ще з дитинства, столяра, який прийшов на симфонічний концерт до Колонного залу філармонії. Питаю:

— Що трапилось? Здається, ви до симфоній ніколи не були охочі.

— Мало чого було колись... От усе літо ходив на концерти в Першотравневий сад. Звик. І тепер квитки з охотою беру.

— Де ви працюєте?

— На «Більшовику». Та я не один, тут багато хлопців з мого цеху. Частенько ходимо.

Кілька років я був членом художньої ради філармонії. Раду очолював Григорій Гурович Верьовка,

пізніше відомий керівник народного хору і композитор. У раді були й представники наших провідних заводів. Серед них я зустрів таких, що добре розбиралися в складних питаннях музичної культури. Багато корисного зробив Григорій Гурович і для філармонії, і для популяризації музичного мистецтва в масах.

Прекрасним оркестром філармонії довгий час керував Михайло Маркович Канерштейн, відомий музичний діяч і педагог. Скромна людина, чудовий майстер свого фаху, він упевнено вивів оркестр у число передових мистецьких колективів. У наші часи він набув загальну шану і як педагог, — його численні учні стали майстрами високої культури. Під керуванням Канерштейна оркестр виконував майже всі видатні твори — класичні та радянських композиторів. Він старанно добивався, щоб передати твір так, як його задумав композитор.

Видатними музичними подіями були концерти за участю німецьких диригентів Оскара Фріда та Германа Адлера. Вони змушені були виїхати з рідної країни, коли Гітлер захопив владу. Хоч, як майстри, вони являли собою різні індивідуальності, своє тлумачення твору обидва будували за драматургічними законами, з могутнім кульмінаційним пунктом і чудовим епілогом. Це відчувалося особливо яскраво в симфонічних творах Бетховена і Чайковського.

Найбільше враження справляв Оскар Фрід, визнаний диригент світового значення. Ось він стримано починає Шосту симфонію Чайковського. Далі бачиш, як росте темпераментність виконання і в третій частині набуває нечуваної сили. Перед нами ніби зовсім молодий, повний сили майстер. А в останній

частині до музичної тканини він додає свою життєву, виплекану роками мудрість.

Я добре запам'ятав тлумачення Шостої симфонії, яке зробив згадуваний мною столяр Тимошенко:

— Ось я слухав Фріда... Він, по-моєму, і без слів добре промовляв... Я ніби бачив перед собою великого Чайковського. Перша частина. Народилась людина, прийшла у світ, де більше страждань, ніж радощів. Та дитячі роки прекрасні, в них радість пізнання світу, перший сміх, прихильність до друзів і лише згодом перші розчарування й нещастя. А над усе тішить сам факт існування, сонце, запашне літо, здорова зима, адже юність завжди прекрасна й любя. В другій частині на фоні чудового пейзажу щасливе кохання. В третій — людина в розквіті сил, з невичерпною енергією, яка йде до високої мети, мріє про подвиг. І, нарешті, геніальна остання частина. Старість стримує рух людини, нагадують про себе хвороби, пригнічують нещастя... І все ж серце гріє спогад про минулі щасливі дні, хоч невимовний жаль бере при згадці, що все це зникло і скоро настане кінець... Ось він прийшов. Нагадав про себе глухим ударом литавр. Прощай, життя!

Такого аналізу, простого й глибокого, мені ще не доводилось чути, і я гадаю — він зробив би честь кожному музикознавцю.

З інших музичних вражень згадуються виступи українських диригентів К. Домінчена та Н. Рахліна. Климентій Домінчен у своєму першому виступі з піднесенням виконав симфонічну поему Чайковського «Ромео і Джульєтта». Довго й успішно працював потім на радіо. Його симфонічні твори й ораторії відзначаються високою культурою.

Мені пощастило бачити перший виступ нині відомого диригента, народного артиста СРСР Н. Рахліна. Зразу було видно — прийшов досвідчений майстер, оригінальний, вдумливий, із своїм особистим творчим почерком. За десятки років він багато зробив для розвитку нашої музичної культури, знайшов нові риси в класичному репертуарі, не залишив без уваги жодний помітний твір радянських композиторів. Мабуть, нема такого твору нової української музики, який не ожив би під магічною паличкою нашого диригента.

Він з великою силою розкрив красу симфоній Л. Ревуцького, М. Калачевського, В. Сокальського, що після талановитого тлумачення набули всесвітньої слави.

Я не лише цікавився, а, можна сказати, вболівав за роботу нового в Києві музичного закладу — вечірньої робітничої консерваторії. Тут завідував учбовою частиною мій давній друг Г. І. Щербань. Колишній бухгалтер, він ще до революції самотужки вивчив музичну грамоту, став керувати аматорськими хорами. Вже тоді його метою було створити український робітничий хор. Ще в 1916 році оббивав пороги поліційного начальства, просив дозволити виступи хору. Та нічого не добився. Тоді пішов на хитрощі, написав заяву на ім'я поліцмейстера, що ніби створює хор, який вивчатиме церковні твори і буде популяризувати їх серед робітників. Поліцмейстер одразу ж дозволив.

За якийсь тиждень зібрав душ сорок хористів, переважно з робітників київських підприємств, і став готувати репертуар українських пісень. «Для форми» вивчили й два церковних псалми. Під виглядом

церковного хору Щербань одержав дозвіл на два концерти. Потім без усякого дозволу хор виступав у київських госпіталях, а коли прийшла Лютнева революція, став у пригоді й революційний репертуар.

Після Жовтня Щербань заснував робітничу консерваторію, а в 1933 році утворив симфонічний оркестр з робітників і студентів і виконав прилюдно П'яту симфонію Бетховена.

Про свої музичні враження я регулярно вміщав статті в журналі «Радянське мистецтво». Його редагував Кость Кравченко, одночасно й директор Державного літературного видавництва. Сам якось казав:

— Цей тоненький журнал мені любіший за всі інші. Пишуть не тільки фахівці, а й робкори, здібні студенти. Тут і почуєш свіжу думку, а не штамповані рецензії професійних критиків.

У 1931 році він познайомив мене з відомим письменником Степаном Васильченком. У 1920 році я трохи знав Степана Васильовича, коли він приносив у літній театр купецького зібрання свою одноактну комедію «Куди вітер віє». Я, як помічних режисера, кілька раз бував у нього вдома, щоб вирішити деякі питання, зв'язані з постановкою п'єси. Тепер я побачив його в не дуже приємній ситуації.

Підступна хвороба вже підточувала сили Степана Васильовича. Жовте, висхле обличчя промовляло само за себе. Тільки очі, як і раніш, світили лагідно, по-молодому... Вірилось, є ще завзяття. І все ж мені боляче було дивитись, йому ж було п'ятдесят два роки, а виглядав років на десять старішим.

Ми трохи порозмовляли. Степан Васильович запитав:

— Вибачте, я десь ніби вже вас бачив?

— Студент кіноінституту і рецензент «Радянського мистецтва». А бачились ми давненько, пам'ятаєте травень 1920 року, коли ви читали акторам свій жарт «Куди вітер віє»?

— Так-так, пригадую...

Ми вийшли на Хрещатик. За кілька хвилин він став під стіною якогось будинку.

— Бачите, як важко доводиться. Серце не пускає. Вірите, ото школа тільки й тримає на світі. Побачу дітлахів, неначе цілющої води нап'юся. Про все забуваю, коли на мене дивляться їх допитливі очі. Багато хочеться зробити. Жалкую, ледарював трохи, міг би встигнути далеко більше.

Говорили про шкільні справи. Йому сподобалось, що і я маю досвід викладання літератури. Схотів побувати в нього на уроці. Він погодився. Тижнів за два я відвідав його в школі. З не меншою цікавістю, ніж школярі, слухав його тиху, сердечну розповідь про Нечуя-Левицького.

Один тільки раз слухав Васильченка, а й досі не можу забути, як він розповідав про Стеблів, про Богуслав—місця, любі Нечую-Левицькому... Коли старий письменник помер у Дехтярьовській лікарні для бідних, Васильченко серед небагатьох друзів і знайомих проводжав небіжчика на Байкове кладовище...

Якісь побутові дрібниці перешкодили мені ще побувати в нього.

13 серпня 1932 року письменницька громадськість поховала одного з тих, що прикрасив своєю творчістю рідну літературу, залишив нам чудові квіти...

Вони й досі чарують своєю свіжістю й красою так само, як і за свого народження.

Недалеко від приміщення Державного видавництва, на тій же вулиці Карла Маркса, містився в підвалі готелю «Континенталь» клуб письменників; десь поруч була редакція журналу «Життя й революція». Коли я дивлюся тепер на редакції наших журналів з добрячим апаратом, в просторих, зручних приміщеннях, мимоволі згадую невеличку кімнату, де сидів один працівник і тут же чергував хтось із редакторів журналу — М. Терещенко, М. Бажан чи В. Підмогильний.

Завідував клубом письменників Анатолій Іванович Шиян. В двадцять чотири роки він був уже автором повісті «Баланда», а в двадцять шість — великої збірки оповідань «Озерянки». Ці книги скоро дістали загальне визнання, а «Гроза», що народилася у 1936 році, блискуче витримала іспит часу і видається й досі. Анатолій Іванович вражав своєю привітністю, оптимізмом і закоханістю в життя. Завдяки йому клуб працював дуже активно й цікаво. Тут бували письменники, артисти, журналісти, відбувалися товариські розмови, суперечки. Майже щодня бував Юхим Мартич. Він щойно почав друкувати свої нариси. Уже тоді він намагався розкрити «секрети» творчості видатних майстрів. Це допомогло йому згодом створити кілька добрих книг про людей, які уславили українське мистецтво. Він знав усі новини театру й мистецького життя. Охоче розповідав про них всім тим, хто його запитував.

Я любив слухати розмови про шляхи радянської поезії. Тут не було поміркованих академічних висупів. Сперечалися гаряче й нестримно. Виступали

не раз Л. Дмитерко, М. Терещенко, Я. Савченко, А. Турчинська... Навіть поміркований Дмитро Загул, і той іноді підвищеним тоном обстоював свої позиції. Небайдужим був до таких розмов і Максим Рильський, що теж частенько відвідував клуб.

У 1933 році в Києві побував відомий письменник В. Б. Шкловський. Я прослухав в кіноінституті його блискучу лекцію про мистецтво кіносценарію. Заглянув він і до клубу письменників. Приємний співрозмовник, майстер дотепного слова, він вражав безмежною ерудицією. Працював тоді над книгою про Марко Поло для серії «Жизнь замечательных людей». Його розповідь про роботу над книгою сприймалася як гостросюжетне оповідання. Не забуду його пояснення на моє запитання, як він організує свою працю над літературними творами.

— Дуже просто. Є в мене так звана творча кімната. Всі чотири стінки оббиті гвіздками. На них я розвішую сторінки своїх планів, заміток щодо твору. Отак від гвіздка до гвіздка, від сторінки до сторінки йду та диктую машиністці. Одходив чотирьох п'ять годин, дивишся — є шматок книги. Потім уже по друкованому зручно читати й правити рукопис.

Хтось запитав:

— А як ви почали писати сценарії?

— Це давня штука. Не думав ні про кіно, ні про те, щоб писати сценарії. Та в скрутні хвилини, десь на початку 1922 року, йду по вулиці, міркую, куди податися, щоб заробити якусь копійчину. Зустрічаю приятеля Льва Нікуліна. Скаржуся на сувору долю. «Це ми зараз влаштуємо», — втішив він мене і повів у молоду кіноорганізацію. Магічні слова, пропозиції з боку Нікуліна, згода керівництва — і я одержую

перший в житті кіноаванс. Він мене і прив'язав до кіно.

Нещодавно вийшла книга Віктора Борисовича «Жили-были». В ній він розповів лише дещо з свого повчального досвіду, хоч міг би писати «від гвіздка до гвіздка» кількатомну епопею життя, багатющого на враження, зустрічі й дружбу з видатними майстрами літератури й мистецтва.

Ще про одну зустріч хочеться згадати... Вона перенесла мене в художній світ, до того ще зовсім невідомий.

У 1933—1934 роках розвинули дивовижну активність деякі керівники Київської міськради. За їх вказівкою було розібрано старовинний Михайлівський собор. Передбачалося на його місці спорудити будинок уряду.

Тоді ж було запропоновано знести Володимирський собор, а на звільненій площі спорудити жигловий будинок. В один з виїздів до Москви я наважився відвідати знаменитого художника М. В. Нестерова. Прийшов до нього в Сивцев Вражек, боязко постукав. Мене впустили. Сказав, що з Києва. Михайло Васильович вийшов до мене, запросив до кімнати. Я розповів, що в Києві готуються руйнувати славетний собор, поставили огорожу.

Михайло Васильович глибоко замислився. Ніби уві сні почув я слова:

— Мені писали про це. Виходить, правда. Володимирський собор... Там лишилася добра частина моїх власних мрій, радощів і... здоров'я. Ні, руйнувати не можна. Це все одно, що мене знищити. Та що я?

Васнецов, Врубель, Прахов — це ж визначні митці. Собор — дорогоцінний пам'ятник мистецтва. Ось напишу до вашої міськради, до уряду України та Всесоюзного. Може, прислухаються.

І тут же почав писати, навіть забувши про мене. Писав нервово, швидко. Раптом кинув ручку, підвівся.

— Бачу, з листом устигну звернутися тільки в Кремль. А в Київ доведеться послати телеграму.

Знову сів і, старанно виводячи літери, став писати, потім показав мені: «Київ. Голові міської Ради. Утримайтесь руйнувати Володимирський собор до вирішення Союзного уряду. Михайло Нестеров».

Я попросив дозволу оглянути картини. Вперше побачив портрет братів Коріних. Михайло Васильович сказав:

— Це талановиті майстри з народу. Жду від них багато, особливо від Павла Дмитровича.

Портрет чудовий, та я, сказати правду, більше дивився на його творця. Є щось невимовно привабливе, прекрасне вже в самій думці, що перед тобою людина, відмінна від інших. Вона йде шляхом, на якому були такі генії, як Рєпін, Суріков і багато інших.

— Ну що ж, спасибі за відвідини. Напишу ще в Київ родині Прахових, — нехай теж втрутяться.

Довго я не міг забути про чари, якими на мене повіяло у Сивцевому Вражку. Після них привабливим став світ, у якому є такі люди й таке мистецтво.

Мабуть, Кремль відгукнувся на заклик відомого митця. Коли я за кілька днів приїхав у Київ і прийшов до Володимирського собору, огорожі вже не було.

ЇЇ НЕ ЗАБУДУТЬ

Українське вокальне мистецтво з давніх-давен було щедre на таланти. Добре відомо, як великий М. І. Глінка приїздив на Україну вишукувати співаків для придворної капели. Тоді саме потрапив до Петербурга С. С. Гулак-Артемовський, чудовий співець, а в майбутньому видатний композитор. Україна дала оперній сцені багато відомих майстрів. Досить згадати О. Мишугу, С. Крушельницьку, М. Донця, І. Козловського, М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, Б. Гмирю, М. Гришка та багатьох-багатьох інших.

До цієї славетної когорти належить і Оксана Андріївна Петрусенко. Єдине, що її відрізняє від згаданих майстрів,— це зовсім короткий творчий шлях. В серпні 1934 року вона приїхала до Києва, а в 1940 році трагічно загинула. Проте ці шість років принесли їй гучну славу й всенародне визнання. Корифей нашої сцени П. К. Саксаганський назвав її «українським соловейком», і ця назва міцно прищепилася до неї.

Мені пощастило в різні часи зустрічатись з Оксаною Андріївною, розмовляти на любов для неї тему — про оперне мистецтво і про український театр взагалі.

У 1924 році, коли я ще працював у культвідділі спілки цукровиків, скрізь підносила художня самодіяльність. Я брав участь у роботі гуртка при клубі спілки цукровиків, що містився на Червоноармійській, 14. Саме довелося готувати виставу «Наталки Полтавки». Коли репетиції наближалися до кінця, несподівано захворіла виконавиця головної ролі.

От я й надумав піти до муздрамінституту імені Лисенка. Знайомий студент дав пораду шукати виконавицю серед студенток першого курсу:

— Там багато таких, що з охотою погодяться.

Під час нашої розмови ми почули, як в одному з класів співачка виконувала пісню «Нащо мені карі очі», і застигли, приємно вражені. Коли кінчилися заняття, я підійшов до високої ставної дівчини, назвав себе і запросив грати Наталку. Вона посміхнулась і відразу ж погодилась:

— Добре. Саме цю роль я добре знаю.

Ніколи не думав, що в той день я познайомлюся з чудовою зіркою українського мистецтва.

Спромоглися зробити лише дві репетиції. На першій репетиції одразу впало у вічі, що виконавець ролі Петра на цілу голову нижчий від Наталки. Що робити? Якщо він буде грати у виставі, серед глядачів щоразу вибухатиме сміх. Оксана, посміхаючись, дала добру пораду (вона просила, щоб її звали Оксаною):

— От пан Возний якраз мені до пари, хай він грає Петра.

Так і довелося зробити. Возного, який обернувся на Петра, мав грати актор української драми Я. Ф. Шатохін-Рейський. Він знав напам'ять увесь текст п'єси і, хоч не міг рівнятися до Наталки, все ж з честю справився з роллю.

Оксана співала так прекрасно, що я, мов зачарований, слухав її. Вистава пройшла з величезним успіхом, який насамперед випав на долю Наталки.

В ті часи професор інституту ім. Лисенка Г. Беклемішев, відомий піаніст, щотижня влаштовував лекції з історії піанізму, ілюструючи їх особистим виконанням класичних і сучасних творів. Ці вечори я акуратно відвідував. Тут кілька разів зустрічався з Оксаною, яка теж з охотою слухала лекції. Після одної з них ми вийшли разом із залу. На цей раз музичні твори їй не сподобались. Лекція була присвячена представникові нової школи Паулю Хіндеміту.

— Не люблю я цих викрутасів. Ми з вами прослухали чудові лекції про музику Чайковського, Шуберта, Лисенка, — ось вони й потрібні сьогодні для масового слухача.

Ще в одній виставі нашого гуртка брала участь Петрусенко, — в «Запорожці за Дунаєм». Знову мене чарували пісні, що на цей раз здалися новими й невимовно чудовими.

Пізніше я чув від того ж Шатохіна-Рейського, що Оксана брала участь ще й у виставах гуртка зв'язківців. Клуб робітників зв'язку імені Подбельського містився тоді на Великій Підвальной вулиці. Крім «Наталки Полтавки» і «Запорожця за Дунаєм», вона виступала в ролі Уляни в «Сватанні на Гончарівці».

На лекціях Беклемішева я її більше не зустрічав. Здається, в грудні того ж 1924 року Петрусенко

кудись виїхала з Києва. Запитував студентів з її курсу, куди вона вибула, та ніхто толком не знав. Пізніше студент Г. І. Щербань, майбутній хормейстер, розповів мені:

— Скаржилася, що живеться скрутно, вчитися важко...

Мій давній знайомий, відомий оперний режисер Микола Боголюбов, з яким я листувався, написав із Свердловська, що готує «Черевички» Чайковського.

Я змалку закохався в цю оперу, чудово поставлену тим же Боголюбовим у Києві. Вона довго потім не йшла на київській сцені. Спогад був настільки пристрасний, що я вирішив поїхати до Свердловська, послухати улюблену оперу, побачитись з надзвичайно цікавою людиною і талановитим майстром Боголюбовим.

Отже, я прибув до Свердловська восени 1930 року, в той саме день, коли йшли «Черевички». Майже з дороги поїхав до театру. Читаю в програмі: «Оксана — дочка Чуба — О. Петрусенко».

Тепер я побачив досвідчену співачку й виконавицю. Яскраво були розкриті риси примхливої героїні. «Цвіла яблунька в садочку», — тихо, проникливо починає Оксана. Потім звертається до покійної нені, щоб подивилася з того світу на свою дочку. Голос усе дужчає, набирає міцного звучання і поволі стає тихішим, коли дівчина знову сумує, що її, дурненьку, ніхто не полюбить, ніхто не приголубить. А коли увійшов Вакула, наша тиха Оксана раптом змінилася на очах: тепер вона певна своєї краси, що порушила спокій вродливого коваля. Всі ці переходи від наївної мрійниці до нестямно закоханої дівчини Петрусенко відтворювала блискуче. Глядачі

добре відчували, яка велика сила примусила бідолашного Вакулу дійти до відчаю й думок про самогубство. А ось у другій дії, в сцені на вулиці, ми вже бачили грайливу, веселу, дотепну сільську красуню, що жартома захотіла мати черевики, які носить сама цариця. А в останній дії — перед нами змучене від думок і страждання обличчя жінки, яка готова на все, аби повернувся коханий. І як же вона потім розквітла на очах, коли побачила його й почувала і коли він справді подарував їй черевики. Я жалкував, що опера не йшла в Києві, і ми не могли побачити на нашій сцені чудову Оксану в «Черевичках».

Після вистави я зустрівся з Боголюбовим. Він повів мене знайомитись з Оксаною. Вона була трохи стомлена після вистави і тому, мабуть, привітала мене не так ввічливо, як хотілося. Тільки коли я згадав про клуб цукровиків і лекції Беклемішева, вона впізнала мене, і наша розмова стала іншою.

Дізнався, що вона поїхала з Києва шукати щастя до Харкова. Прийшла на пробу до оперного театру. Іспит був досить складний. Його провадив диригент Лев Петрович Штейнберг. Талановитий майстер, знавець оперного репертуару, блискучий інтерпретатор творів Чайковського, Римського-Корсакова, він іноді не мав витримки у поводженні з виконавцями, вражав своїми примхами. Правда, згодом, ставши диригентом Великого театру в Москві, змінив свою вдачу і тільки зрідка давав волю темпераментові. Відома співачка, пізніше доцент Київської консерваторії, Марія Степанівна Калиновська, розповідала мені, як її після суворого конкурсу прийняли до київської опери. Штейнберг тоді працював

там. Коли він хотів похвалити якусь молоду співачку, підходив до неї, брав пальцями за підборіддя і говорив: «Молодець, добре співаєш». Так само він вчинив і з Калиновською. Вона, тоді ще наївне дівча, що тільки-но приїхало у велике місто з провінції, від несподіванки злякалась і мимоволі схопила за підборіддя поважного диригента. Той довго не міг цього забути. Подібний епізод повторився й у випадку з Петрусенко, тільки вона у відповідь Льву Петровичу відштовхнула його від себе. Розлючений екзаменатор заявив, що конкурс вона не витримала.

Почалось блукання по великих містах. На щастя, стрілася в Курську з Саксаганським, який став її вчителем і щиро, по-батьківському піклувався про неї. Вона жалкувала:

— Не пощастило мені побути біля мого вчителя довгий час. Але ж, знаєте, іноді люди можуть бути знайомі роками, бачитись часто і не знати як слід один одного. А от з Панасом Карповичем я розмовляла лише зрідка, а скільки дізналась про нього і скільки почула корисних порад. Він навчив мене більше за десятки інститутів і консерваторій.

Я слухав і дивувався. Адже Оксана Андріївна не мала спеціальної освіти і вокальної школи, хоча б приватним способом, не пройшла. Мені пригадався незабутній композитор Яків Степовий. Він навчив мене поважати такі рідкісні самородки у мистецтві. Оксана Петрусенко була чудесним самородком.

Запам'яталися тоді, в Свердловську, її слова:

— Мене захопила страшенна жага, та все боюся, що не встигну. Хочеться якнайбільше вивчити партій, мати багатий репертуар. І не для того, щоб вихвалитися... Я люблю прекрасні мелодії з «Князя

Ігоря», «Русалки», «Аїди»... Співаю, слухаю їх з насолодою...

Тільки через п'ять років, у Києві, я вперше почув, як вона співає головну партію в опері «Аїда». Школа Боголюбова не пройшла марно. Він усе життя боровся з оперними шаблонами, і тому його співаки були й добрими драматичними акторами. Мені довелося бачити багатьох видатних співачок у партії Аїди. Здебільшого на сцені були темпераментні дочки свого народу, жорстокі до ворогів, прихильні до свого народу, тверді за характером, вимогливі до всіх, хто б не був, — чи особи царського роду, чи рідний батько, чи навіть коханий.

Оксана Петрусенко не була схожою на них. Ми бачили жінку великої душі й широкого серця. Ніжність, людяність — ось провідні риси Аїди (Петрусенко). Без коханого вона не мислить свого життя. І тільки коли перед нею постало питання, хто дорожчий для неї — вітчизна чи коханий Радамес, вона віддала перевагу вітчизні. В сцені, коли Аїда розповідає своїй суперниці Амнеріс, як любить Радамеса, і благає пожаліти її, ми бачимо слабку, скривджену жінку, а не горду царицу дочку, як ще здебільшого показують інші виконавиці.

Такими ж рисами позначилась Петрусенко і в ролі Тоски в опері Пуччіні. За характером Тоска має багато спільних рис з Аїдою: така ж вольова, ревнива, нестримна в зненависті й коханні, вимоглива до себе й до інших. У Києві свого часу уславилась у цій опері видатна співачка й артистка К. І. Брун. Її величезний темперамент і могутньої сили голос створили незабутній образ цієї жінки, ідеалу високої душевної краси, що підкоряла всіх силою почуття

й моральною чистотою. Петрусенко залишилась вірною собі. Її Тоска насамперед скромна жінка, що всю душевну ніжність віддає коханому. Віддати себе на поталу Скарпіа, щоб врятувати Каварадоссі, але ж вона цим зрадить милого! Моральна сила перемагає, і слабка жінка йде на злочин.

А коли кияни побачили Петрусенко в «Наталці Полтавці», вона підкорила всіх саме цією ніжністю, якою були відзначені її ролі в операх «Аїда» і «Тоска».

Творчому успіхові артистки у великій мірі сприяло її знайомство, а потім і дружба з диригентом київської опери Володимиром Яковичем Йоришем. Якраз у 1934 році він створив нові редакції «Наталки Полтавки» і «Запорожця за Дунаєм». Не у всьому можна було прийняти ці його роботи. Приміром, він написав свою власну увертюру до «Наталки Полтавки», відкинувши прекрасну лисенківську. Зайвою була, мабуть, сцена в «Запорожці за Дунаєм» (в палаці султана). Але Йориш доречно ввів у першу дію «Наталки Полтавки» «Веснянки» Лисенка і зробив добру оркестровку опери. По-новому й свіжо зазвучали такі знамениті арії, як «Сонце низенько», «Чого вода каламутна», «Ой я нещасний», збагачені блискучим оркестровим супроводом. Добре написав Йориш пісню Миколи «Ой у полі криниченька» і хори в третій дії опери.

Відвідуючи Володимира Яковича як давнього знайомого, я випадково був свідком одного цікавого епізоду. Оксана Андріївна вивчала з ним партію Наталки. Ось вона проспівала пісню з третьої дії «Ой я дівчина Наталка». Глибоко замислилась. Потім каже:

— Останні слова якось не так у мене виходять.
Ось послушайте:

Я з Петром моїм щаслива,
І весела, й жартівлива,
Я люблю Петра душею,
Він один владіє нею...

Чогось тут не вистачає...

— Чого саме? — запитує Володимир Якович.

— Ніби нема кінця. Прошу вас, заграйте це місце ще раз.

Вона проспівала і тепер уже впевнено зауважила:

— Не те! Хотілося б закінчити якось дужче, ефектніше. Зробіть ласку, допоможіть.

Він деякий час думав, зняв окуляри, схилив голову на ліву руку.

Потім поволі дописав один такт, подивився на співачку:

— Ну що ж... Може, додамо два слова «коханий мій»... Ану спробуйте.

Вона спробувала й вигукнула:

— Чудово! Давайте ще раз спочатку.

Куди ділася її витриманість і врівноваженість... Вона весело розмовляла, сміялась і все приспівувала «коханий мій».

Після кількох вистав залишила тільки одне слово «коханий». Так ця арія й була записана.

Прошло багато років. Невмируща опера виконується тепер за клавиром Лисенка. Але додаток Йоріша, зроблений за ініціативою Петрусенко, залишився.

Ролі у виставах «Наталка Полтавка» і «Запорожець за Дунаєм» принесли Оксані Петрусенко

світову славу. Таких виконавиць українська сцена ще не знала.

Глядачі бачили Наталку саме такою, як вона сама себе характеризує, коли каже: «Дівка проста, некрасива, з добрим серцем, не спесива». От хіба тільки з цієї характеристики слід викреслити «некрасива». Петрусенко була простою, щирою і напрочуд красивою дівчиною, справжньою квіткою поетичної полтавської землі. До певної міри ми такою бачимо її у фотовідбитках, кажу «до певної міри», бо ніяке фото не може передати чарівність, а в драматичних моментах гордої краси й величної вдачі Наталки – Петрусенко.

Значною подією у житті київської опери була й постановка «Запорожця за Дунаєм» (у тому ж 1934 році). Петрусенко виконувала роль Одарки; її чоловіка, Карася, грав з нею в парі видатний співак Михайло Іванович Донець. Ці ж ролі виконувала і друга знаменита пара – М. І. Литвиненко-Вольгемут та І. С. Паторжинський. Важко сказати, хто був кращий. Мені здається, що Литвиненко-Вольгемут і Паторжинський більшу увагу звертали на ігрові сцени, а Петрусенко і Донець на вокал. Їх дуєт у першій дії і всі арії вражали вокальною силою, в окремих місцях просто могутньою (фінал першої дії). Отже, ця пара була, так би мовити, більш героїчною.

Варто згадати, що в роки 1934–1940 кожна вистава «Наталки Полтавки» і «Запорожця за Дунаєм» була справжнім театральним святом. Такі уславлені колективи, як оркестр і хор київської опери, яскраві декорації О. В. Хвостова і С. М. Евенбаха, виконавська майстерність З. М. Гайдай і М. І. Гришка, створили чудовий, неповторний ансамбль. Ці вистави –

блискуче досягнення українського радянського музичного театру.

Нема можливості розглянути докладно увесь багатий репертуар нашої співачки. Слід зупинитися тільки ще на одній видатній виставі, де Петрусенко створила незабутній образ. Це опера Римського-Корсакова «Снігуронька», в якій вона співала партію Купави.

Музичне керівництво очолював один з найкращих оперних диригентів того часу А. М. Пазовський. Про його діяльність у таких всесвітньовідомих радянських театрах, як московський Великий, ленінградський імені С. М. Кірова, написано багато. І за короткий час своєї роботи в Києві (1935—1936 роки) він добився великих наслідків.

Дуже складна для виконання «Снігуронька» швидко уславилась, як одна з провідних вистав театру. Петрусенко не раз з глибокою вдячністю згадувала ім'я цього митця, що власним прикладом запалював усіх бажанням творити краще і досконаліше. Нечуваним випадком було вже те, що для «Снігуроньки» Пазовський вимагав не менш як двадцять репетицій, і це в той час, коли й десять вважалося забагато, а в практиці дореволюційних театрів бувало від сили п'ять-шість репетицій.

Незабутнім для співачки, як і для всіх, хто потрапив тоді в театр, був день 12 травня 1935 року, присвячений 50-річчю сценічної діяльності улюбленого артиста П. К. Саксаганського. Йшла «Наталка Полтавка». Старий, важко хворий, Панас Карпович брав участь лише в першій дії і дав зразок справді високого мистецтва. Його гаряче вітала Оксана Андріївна, що ледве стримувала радісні сльози.

Здається, з 1935 року Петрусенко почала й свої концертні виступи. Народні пісні, романси українських і російських композиторів, у тому числі й радянських — ось її репертуар. І тут ще раз добрим словом слід згадати В. Я. Йориша, який допомагав їй створити репертуар, а для кількох пісень написав музичний супровід. І досі чарують такі записи, як «Гандзя», «Там, де Ятрань круто в'ється», «Чи я в лузі не калина була» з прекрасним акомпанементом оркестру.

Великий успіх припав на долю Петрусенко під час Декади українського мистецтва в Москві у березні 1936 року. Купава та Одарка підкорили москвичів. Мені запам'яталася розповідь Оксани Андріївни про те, як вона зустрілася в Москві із старим знайомим, диригентом Л. П. Штейнбергом. Він її радо вітав, як незнайому й видатну артистку. Вона відповіла:

— Та ні, ми з вами старі знайомі. Пам'ятаєте, як я у вас у Харкові була на пробі?

— Ні.

— Ану, дайте руку, візьміть мене за підборіддя...

У 1936 році головним диригентом театру був призначений В. А. Дранішніков, що довгий час працював у ленінградському театрі ім. С. М. Кірова. Людина високої музичної культури, він подбав про дальший розквіт українського оперного мистецтва. Незабутнім залишилось виконання опери Лисенка «Тарас Бульба», поставленої тоді на київській сцені в новій редакції.

До Жовтневих свят 1937 року він підготував оперу Держинського «Піднята цілина». Партію Лушки розучувала з ним Оксана Петрусенко.

За дорученням журналу «Театр» я тоді побував у кількох наших видатних артистів. Відвідав і Оксану Андріївну. Це була наша остання зустріч. Вона скаржилась, що робота над роллю Лушки дуже важка, що тут треба самій підіймати цілину, адже готових зразків чи виконавських традицій нема.

— Та все ж якось упораюсь,— додала вона.— Треба йти вперед, шукати нових шляхів, бо інакше закиснеш.

І раніш я звертав увагу, що ось вона чимось недоволена або розповідає про щось неприємне для неї, а там, дивишся,— настрої її змінюється, перемагає природний оптимізм. Це була провідна риса її характеру. Оксана Андріївна залюбки розповідала, як одного разу Саксаганський навчив її старій приказці: «Що там буде не буде, а ти, Мацьку, грай!» Ці слова при нагоді любила згадувати.

І тому в моїй уяві не вкладалася звістка про неблаганну смерть... Не вірилось, що ця чудесна людина промайнула так швидко перед очима сучасників і зникла безнадійно. Тільки старі музичні записи нагадують про славу дочку українського народу, хоча вони тільки частково дають уяву про її голос, дуже виразний, дужий і яскравий.

БУНТІВНИК І ПРАВДОЛЮБЕЦЬ

Пам'ятаю, як раділи шанувальники рідного слова, коли в 1921 році почав виходити первісток радянської художньої літератури — журнал «Красная новь».

Серед нових імен мені особливо запам'ятався автор з оригінальним прізвищем — Артем Веселий. Чомусь здавалося, що п'єсу «Ми», першу радянську друковану п'єсу, мав написати справді веселий, простий хлопець, нехай навіть він приховав ім'я під псевдонімом. Познайомився з п'єсою і трохи розчарувався. Героїв у звичному розумінні нема, інтриги, за усталеними драматургічними нормами, теж нема.

В той час я керував драмгуртком на цукрових заводах Черкаського району на Київщині. Так хотілося поставити п'єсу про сьогоднішній день. З великими труднощами спромігся змонтувати дві сцени, більшменш придатні для постановки. Драматург виявився аж ніяк не веселий, — моє перше враження було обманливе.

Не скоро потім довелося згадати про Артема Веселого. Тільки в 1932 році знову зацікавився його творчістю, коли купив щойно виданий том під назвою «Росія, кров'ю вмита».

Читав з насолодою, підкоряло багатство образів, мальовничих фраз, сила нових для мене словесних зворотів, понять. Для критики місця не залишалось. Одно стало безперечним: до нашої літератури приїшов значний, талановитий письменник.

«Росія, кров'ю вмита» забрала в мене багато часу: я старанно випишував кращі, особливо вдалі місця. Про свої враження вирішив написати авторові на адресу видавництва. За тиждень одержав коротку відповідь: «Спасибі за добре слово. Пишіть про себе». І я написав, зрадів, що можу поговорити з відомим письменником, самобутнім, цілком відмінним від інших. Розшукав всі його книжки, прочитав оповідання в журналах. Розповів у листі про те, що вчуся в Київському кіноінституті на режисерському факультеті. Сподіваюсь побувати в Москві.

Відповідь прийшла, як і раніш, надто лаконічна: «Будете в Москві, обов'язково завітайте до мене».

У лютому 1934 року, коли я в складі всього режисерського курсу побував на екскурсії в Москві, мені вдалося здійснити свою мрію.

Якось я побачив об'яву, що в читальному залі бібліотеки відбудеться розмова про книгу Артема Веселого «Росія, кров'ю вмита», виступає й автор. О шостій вечора прийшов туди. Здається, це була бібліотека Московської ради профспілок. Тут я побачив душ з тридцять відвідувачів. Довго роздивлявся присутніх, розшукував «винуватця торжества», свого заочного знайомого — Артема Веселого. Сидів трохи роз-

чарований — письменника не знайшов... Може, він зовсім не прийде.

Незабаром завідувача бібліотекою відкрила збори. Пам'ятаю, цікаво виступив студент-комсомолец.

— Хіба можна говорити про книгу Артема Веселого байдуже? Адже це не лише Росія, вмита кров'ю, але й усі її мешканці, що пройшли крізь кривавий дощ... Багато самі стікали кров'ю в нечуваному поході. Ще й зараз де в кого не всі рани позаживали...

Тон було задано. Виступало багато. Доводили, що головне в книзі — сувора правда. Хотілося й мені сказати своє слово. Від'їжджаючи до Москви, я взяв з собою конспект книги А. Веселого, знав, що, мабуть, зустрінуся з письменником, порозмовляю з ним. Я прочитав окремі виписки з книги, зупинився на пейзажах, просякнутих теплим почуттям:

«Шляхи-доріженьки російські, ні кінця вам нема ні краю... Ходити не сходити вас, радуватись не на радуватись. Зачарували ви серце моє бурлацьке, юне, як вогонь».

І закінчив свій виступ словами:

— Можна сперечатися про добрі якості й недоліки твору. Та одно безперечно: в особі Артема Веселого ми маємо видатного майстра, письменника, як говорили колись, — «божою милістю».

Завідувача підкреслено голосно сказала:

— Слово надається авторові — Артему Веселому.

Від несподіванки я трохи розгубився. Артем тут... А я вважав, що це простий робітник, аматор літератури.

Артем підійшов до столу. Я бачив суворе задумливе обличчя, крупні риси, міцний великий лоб, на який густо спадало волосся.

Він заговорив спочатку поволі, потім упевнено і навіть весело. Я в думці вилаяв себе: похмурий з виду автор виявився простою, душевною людиною. Подякував промовцям. Ось деякі фрагменти з його виступу:

— Я й сам бачу в себе багато промахів. Книжку ще не закінчено. Та я не збирався вишукувати щось надзвичайне. Життя — найкращий вигадник, воно дає стільки матеріалу, що іноді затягує, як хистка трясовина, — так і дивись, щоб не втопився...

Після диспуту я наблизився до нього, назвав себе.

— Оце здорово! А чого ж раніше про себе не сказали?

Він запропонував пройтися. Був легкий приємний морозець. Пішли в бік Великого театру. Потім він звернув на Красну площу.

— Не можу байдуже дивитись на цю мостову — так і тягне до себе! Разін, Пугачов... Бунтівники... Розкольники... Які пристрасті!.. Рев... Боротьба... Ух, добре!

Ось коли я побачив не похмурого, а піднесеного, веселого Артема.

Пішли до нього на вулицю Горького. Мене аж ніяк не здивувало, що кімната письменника схожа була на пристановисько анархіста. Книжки на столі, на шафі, на полицях або просто долі. Він розповідав про недавню подорож по Волзі. З яким задоволенням слухав і записував там нові частушки, яке життя зараз вирує на старій, помолоділій Волзі... І там панує бунт проти всього старого, гнилого!

Потім, на прохання Артема, я прочитав кілька своїх спостережень. Розповів йому про давню звичку записувати почуті слова й звороти.

— Чого варте, наприклад, таке визначення, як «клапиші».

— А що це за штука?

— Один колгоспний дід зве так рояльні клавіші.

— Добре! Від «лапи» — «клапиш». — Помовчав трохи.— Люблю словотворців з народу... Рідко, але трапляються й серед нас. До чого ж хороший був Хлебніков!.. Він показав мені фотографію поета: — Звичайнісінький на вигляд, а людина яка! Жаль, що так рано пішов у землю. Шукав завжди... любив нові слова... Рідко коли такого зустрінеш.

Я згадав епізод з свого життя, пов'язаний з Хлебніковим. Артем стрепенувся:

— Як? Ви знали живого Велемира?

— Знав, Артеме Івановичу.

— От здорово! Розповідайте все до дрібниць...

Я повернувся до давно забутого. Артем слухав мене з напруженою увагою. Довго сидів у важкому роздумі. Цього вечора ми розійшлися дуже пізно.

Зустрілися вдруге більш як через рік, улітку 1935 року. Артем Іванович готувався їхати на Волгу. Він з піднесенням працював над сценарієм фільму «Гуляй, Волга!» Я тоді вже був асистентом режисера на Київській кіностудії. Артем докладно розпитував про мою роботу, читав мені свій сценарій. Я між іншим сказав, що в нього виграшна зовнішність для актора кіно. Він посміхнувся:

— Зніматись та перезніматись... Терпіння не вистачить... Тут потрібна акторська витримка, холоднокрівність, а в мене цих якостей нема. Не люблю по дурному тупцювати на місці.

Я придивився до зачіски Артема: голова брита, спереду маленький чуб. Він пояснив:

— Причісуватись не треба — економія часу, і голова без ярма, легше носити.

Мені так сподобалось пояснення, що я зразу ж використав гідний досвід і зробив собі таку зачіску.

Дізнався, що Артем Іванович — батько двох дочок, ніжний, люблячий, сам вигадав для них імена: Гайра, Заяра. Я висловив думку, що в них є щось східне.

— От і добре. Схід наш чудовий, за ним велике майбутнє. Та імена моїх дівчаток скоріше од Хлебнікова. Все чомусь тягне до себе цей чудотворець.

Знову заговорив про свій сценарій. Виявилось, читає поему Шевченка «Гайдамаки», щоб дізнатися про дух козацтва, читає повільно, зважуючи кожне слово, звернувся й до «Тараса Бульби».

— Мої сибірські козаки схожі і на запорожців, і на гайдамаків.

Під час нашої розмови до нього зайшло двоє друзів — Бабель і Воронський. Я зрадів, що міг познайомитись з відомими письменниками і чудовими людьми. Бабель сипав жартами, дотепами. А от Воронський не сміявся, він помітно був розгублений, пригнічений. Розповів, що загубив рукопис щойно закінченої книги про Гоголя, запланованої до видання в серії «Жизнь замечательных людей».

Бабель пожартував:

— Не дрейф, як кажуть в Одесі! Колись Чернишевський загубив рукопис роману «Що робити?». Знайшовся потім та увійшов у золотий фонд російської літератури. Те ж буде і з книгою про Гоголя.

— Боюсь, вона вже пішла в яму для сміття.

— Я теж боюсь, тільки іншого... Як би автор «Гоголя» не запив з горя.

Артем порадив зараз же дати об'яву в газети. На тому й погодились. Пізніше я довідався, що рукопис Воронський знайшов-таки і здав до друку.

Гості довго не затримались. Артем Іванович зауважив:

— Прекрасні люди. Визначні майстри слова. Про Бабеля нічого говорити — його всі знають. А от «Бурсу» Воронського читали? Якщо ні, прочитайте.

Я відповів, що добре знаю спогади «За живою та мертвою водою». Артем з піднесенням сказав:

— Ці три томики зберігаю серед моїх найулюбленіших книжок.

Мене вразила величезна кількість рукописних аркушів, — ними завалено було весь стіл. Дивився довго. Гадалось мені: так працювати може тільки людина, фанатично закохана в свою роботу.

Залишився в пам'яті од моїх зустрічей з Артемом ще один епізод. Уже не пригадую, в якому саме році, він, називаючи мені дорогих йому людей, згадав ім'я Галини Серебрякової — йому подобалась її книга «Юність Маркса», змістовні нариси про Англію та про жінок епохи Великої французької революції. У Серебрякової щотижня збиралися відомі письменники й діячі мистецтва. Мені дуже хотілося потрапити в це товариство. Сказав Артемові.

— Першої ж середі й підемо.

Настав бажаний день, і я пішов разом з Веселим знайомитись з Галиною Йосипівною. Підійшли до її квартири. На дверях яскріла велика сургучна печатка.

— Ще одна жертва, — сказав Артем.

А незабаром взяли і його.

ЙОГО ЗОРІ СВІТЯТЬ

Якось увечері мені захотілось побачити Микитенкові «Кадри». Деякі мої колеги, за студентським звичаєм, узяли квитки на гальорку, до речі, дуже зручну в театрі імені Франка, я ж, використавши свої знайомства, одержав місце в партері. Коли вистава закінчилась, довго не вщухали аплодисменти. Зрештою публіка почала розходитись. І раптом на гальорці — знов вибух аплодисментів, голоси: «Браво, браво!» Хотілося подивитись, в чому справа, кого так вітають, адже акторів на сцені вже не було. Перешкоджала густа юрба глядачів. Та ось мій однокурсник Павло Поліщук (ми його звали «Поль»), збуджений, розмовляє з якоюсь дівчиною, розмахує руками. Зупиняю:

— Скажи, Поль, що трапилось? Кому це ви плескали?

— Ага, будеш знати, як у пани лізти. Чого не сидів з нами, подався в партер? От і прогавив.

— А що таке?

— Знаєш, хто з нами був? Автор п'єси — Микитенко.

— Як ви дізналися?

— Прибув з Харкова. Сидів тихенько. Оце зараз упізнав його один харків'янин. Діватися було нікуди, Микитенко признався, що навмисне пішов нагору, до студентів, аби почути, як сприймають.

Годі й казати, як мені прикро було, що не побачив талановитого драматурга. А на другий день прийшов до інституту в войовничому настрої, твердо вирішив іти не хитаючись до своєї мети, вчитись так, щоб принести користь народові, який дав мені можливість здобувати освіту. Навіть спочатку не усвідомив, що це вплив п'єси Микитенка.

Після цього змінилось моє ставлення і до сучасних драматургів. Зразу ж подивився «Диктатуру», роздобув друковані примірники п'єс Микитенка, прозові твори. В одній з книжок побачив портрет автора. Щось наче знайоме. Розгадка прийшла не швидко.

Серед акторів театру імені Франка у мене був приятель Михайло Харлампович Пилипенко. Багато разів ми грали з ним в аматорських виставах, ще починаючи з 1915 року. Він не збочував із свого шляху, тримався великих театральних колективів, я ж подався на район і не скочив далі художньої самодіяльності. Михайло при зустрічах не раз докоряв мені і, тільки дізнавшись, що я вчуся на режисерському відділі, заспокоївся й побажав успіхів. У 1934 році в Києві почав свою роботу славнозвісний актор Юрій Васильович Шумський. Його я й побачив у «Диктатурі». На моє прохання Пилипенко познайомив мене з ним.

У житті Юрій Васильович здавався мені ще кращим, ніж на сцені. Мене привабила його великої

сили життєрадісність, увага до людей, цікавість до всього, що діється навкруги, безмежна внутрішня сила. Вподобалась і його здатність сприймати все з чисто юнацькою вірою, його готовність завжди боротися за свої переконання.

Одна маленька подія зблизила мене з ним. Він добре знав кращі зразки світової класичної літератури. Одного разу поскаржився:

— От тільки не вдалося як слід ознайомитись з книгою Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель». Останнє видання було, здається, в 1900 році. Шукаю все життя.

Незабаром після нашої розмови ця книга вийшла у прекрасному виданні «Академії». Мені пощастило придбати примірник, і я віддав його Шумському. Я іноді бував у нього вдома (на вулиці Карла Маркса, 11). Якимось застав його за читанням нової п'єси Микитенка «Соло на флейті». Юрій Васильович запитав:

— Хочете мати насолоду? Прочитайте. Дам на вечір, а завтра поверніть.

Ми говорили про творчість Микитенка. Юрій Васильович узяв з шафи книжку, показав мені й урочисто додав:

— Ось найкращий для мене подарунок. Бережу як зіницю ока.

Це була п'єса «Справа честі» з щирим авторським написом.

— Дуже люблю роль Івана Орди. Це одна з тих, що дають можливість творчо зростати. Люблю людей, які вміють захоплюватись усім справді добрим, примічати нові паростки, як ніжні конвалії десь у глушині. Такий Іван Кіндратович. Але він здатний

відшукувати й усяку нечисть, що добре ховається в людській гушавині. Висмикує міцною рукою на сонце, показує з усіх боків людям.

Увечері я двічі прочитав п'єсу. Микитенко як драматург створив справді новаторську річ. Вражала сміливість, з якою показані герої, а з них найяскравіший Григорій Ярчук.

Коли прийшов віддавати п'єсу, знов заговорили про автора. Нашу розмову перебив дзвінок, несподіваний, рвучкий. Господар відчинив двері. Я зразу догадався, який гість завітав. І знову насила причеплива думка: де і коли я його міг бачити...

— Про вовка помовка, — почав Юрій Васильович. — Щойно згадували ваше «Соло на флейті». Знайомтесь — кінематографіст-початківець.

Іван Кіндратович був у чудовому настрої, від нього пашіло здоров'ям, сміхом, кипучою енергією.

— Не до смаку це «Соло» декому. Уявіть собі, в Харкові один критик твердив, що образ Ярчука — штучний, вигаданий. А таких ярчуків скрізь повно. Ото хіба тільки, що мій заговорив на сцені на повний голос про те, про що інші думають мовчки. Написав п'єсу, а герой усе спокою не дає. Бачу його і таких, як він, майже щодня. Дуже паскудно себе почуваю, коли отакий птах на моїх очах вершить людські долі.

І потім звернувся до мене:

— Щось ви надто уважно розглядаєте мене. Може, запримітили таке, що б'є в очі?

— Ні, риюся в пам'яті. Десь-таки бачив вас. Та де, ніяк не впіймаю.

— Давайте шукати вдвох. Може, в Харкові?

— Ні. Де ви ще бували?

— Де? Херсон, Одеса, Миколаїв. На фронті могли зустрітись...

— Я там не бував.

— Що ж, може, в моїй оселі — на Кіровоградщині?

— А в старому Єлисаветграді часом не жили?

— Ні. Тільки бував там на різних нарадах.

— Є!.. П'єсу «Побратими» пам'ятаєте?

— Які «Побратими»?

— Одноактівку вашу.

— Стоп-стоп! Який зміст?

— Хлопчик-німець зростав змалку з українським побратимом.

— Ой-ой-ой! Яка старовина!.. А ви кажете — п'єса... Та це ж дитяча справа. Ну, доповідайте, звідки ви її знаєте.

І я розповів. Починаючи з середини 1920 року, я працював культінструктором у Смілянському райкомі. Десь у жовтні чи листопаді (снігу ще не було) я приїхав до Єлисаветграда на нараду керівників драмгуртків. Її скликала окрпрофрада. Засідали два дні. Жили у місцевому готелі. Моїм сусідом по койці і був Микитенко, стрункий балакучий юнак. Ми з ним дивилися виставу в міському театрі, де тоді виступала російська драма.

Ось він ліг, укритися шинелею і звернувся до мене:

— Грали непогано. Тільки весь їх репертуар безнадійно застарів.

— Що поробиш... — відповідаю, — нема п'єс. Скажіть, а як ви влаштовуєтесь?

Він трохи підвівся і, посміхаючись, відповів:

— Викручуємось. У мене гурток чималий. Граємо

земляків — Карпенка-Карого, Кропивницького. Є кілька нових п'єс Микитенка.

— Якого це?

— Є такий. Пече твори, наче млинці.

— Хто ж він? Де живе?

— Тутешній, елисаветградський, як і Карпенко-Карий.

— От би побачитись, попросити якусь дещицю...

— Дивіться, — показує на себе, — Іван Микитенко — власною персоною.

— От здорово! Розкажіть, Іване, розкажіть про ваші п'єси.

Мене взяли завидки, що співрозмовник має власну зброю і може не дождати, поки вищі інстанції надішлють допомогу. Одно мене розчарувало — всі п'єси були розраховані на багато дійових осіб, а мене цікавили такі, де од сили п'ять-шість виконавців. Кажу йому про це.

— Є в мене й такі. Тільки це вже, як у нас кажуть, пройдений етап.

— Як же їх добути?

— Дуже просто. Приїздіть і переписуйте.

Я довго не роздумував. На другий день після наради поїхав до нього в Нечаївку.

Після міської мерзлячки з радістю сидів у теплій хаті. Велике дерев'яне ліжко з двома подушками, стіл, кілька лав під стінами. На столі чимало книжок та шкільних зошитів.

Я залюбки читав рукописи п'єс, поки Іван Кіндратович приймав хворих (лікаря в той час не було, і його заміняв фельдшер Микитенко). Два дні я старанно переписував його одноактівки. Найбільше сподобались «Побратими». Зміст їх такий. Двоє хлопців

товаришували з дитинства. Один — Густав, синок німця-управителя, другий — Марко, син батрака. Мати Марка годувала Густава своїм молоком, отже, вони — молочні брати. Марко пішов у пастухи, Густав став царським офіцером. Почалась війна 1914 року. Обое потрапили на фронт. У жовтні 1917 року Марко, поранений, повернувся додому. Тут він довідався про несподівану новину: Густав перекинувся до німців. Коли в 1918 році німці прийшли на Україну, повернувся й Густав. Та недовго панував. Довелося шукати порятунку. І ось вночі стукає до Марка у вікно. Марко дозволяє йому переспати. Вночі німець намагається витягти в Марка з-під подушки револьвер, та той зв'язує його і передає червоноармійцям.

Цю п'єску я ставив з кількома гуртками, і вона мала чималий успіх.

Ми ще зустрічалися в майбутньому, але за інших обставин. На початку 1936 року стало відомо, що в Києві почне виходити новий український журнал «Театр». Редакція містилася в приміщенні Управління в справах мистецтв, на бульварі Шевченка. Секретарем редакції працював мій друг по кіноінституту Валентин Григор'єв. Я з ним часто зустрічався в редакції. Одного разу, коли ми розмовляли, прийшов Іван Кіндратович. Було це, здається, в березні. Радо вітав мене. Виявилось, приніс до журналу нову п'єсу «Дні юності». Її було надруковано в першому номері за вересень—жовтень 1936 року. Пам'ятаю, як Валентин попросив Івана Кіндратовича подати фото, щоб його можна було вмістити поруч із п'єсою.

— З охотою, — відповідає Микитенко, — тільки треба піти додому. В мене, правда, є одно з собою,

та, мабуть, його незручно друкувати — надто легко-важний вигляд.

Він показав фото. Валентин його гаряче схвалив:
— Це ж чудова річ! Якраз личить до комедії.

Так і надруковано було те фото, де Іван Кіндратович знятий у шубі, з цигаркою в руці. Б'є в очі розкішне велике кашне, в обрамленні якого сяє усмішкою обличчя письменника. В цій усмішці і був справжній Микитенко в часи свого творчого розквіту 1934—1936 років. Дехто твердить, що Іван Кіндратович був суворий, ніби завжди чимсь невдоволений, а то й гордий. Такі оцінки треба відкинути. Простота, людяність, веселий жарт, товариська посмішка, уважність до людей — такі були його характерні ознаки. І тільки всілякі ярчуки діяли іноді так, що Микитенко нервував, робився суворим і різким.

Я вже згадував про свого приятеля Михайла Пилипенка. Його щиро любив Іван Кіндратович. Мені дуже подобалось бачити їх удвох. Якраз у ті роки Михайло Харлампович уславився як талановитий комедійний актор і читець. Усі кращі гумористичні речі наших видатних майстрів були в репертуарі Пилипенка. Так от, як зійдуться було вдвох, так і розноситься навколо сміх. Шумський якось почув далекий сміх у коридорі й сказав:

— Цей регіт належить тільки одній парі — Микитенкові й Пилипенкові.

А коли ці двоє заходили до Юрія Васильовича, то сміялися вже втрьох, бо третій теж був не менший майстер на гостре слівце.

Дуже урочисто й гучно в Києві, як і в усьому Радянському Союзі, було відзначено в січні 1937 року сторіччя з дня смерті геніального Пушкіна. Відомий

пушкініст професор М. Цявловський прочитав у Київському університеті доповідь про роботу Пушкіна над поемою «Полтава». Людина поважного віку, Цявловський вражав прекрасним талантом оратора, знанням своєї справи, до того ж, був на рідкість веселої вдачі. На його доповіді був присутній і Микитенко. Я підійшов до нього й почув:

— Яка людина, який молодець цей дідуган! Старий, що далі нікуди, а гляньте, як виглядає, який вродливий, ну просто тобі гарний, як квітка. Мене радує це свято. Тільки в Радянському Союзі так уміють шанувати письменників. Пушкін зараз став воістину всенародним поетом. Тільки наша влада донесла його слово до всіх людей — «від молдаванина до фінна». Я щасливий, що належу до письменницького цеху, який свого часу прикрашали наші неповторні генії.

Наступна моя зустріч з письменником відбулася, якщо не помиляюсь, десь у червні, знову на квартирі у Шумського. На цей раз Іван Кіндратович був пригнічений, не посміхнувся ні разу. Його настрої передався й господареві.

— Мабуть, пушкінський ювілей—це останні світлі дні. Кляті ярчуки піднесли голови. Їм тепер тільки й жити. А я, ідеаліст, вважав, що своєю п'єсою «зробив погоду», притяг увагу до цього сміття, щоб його вимести геть з нашої хати. А тепер, дивись, вони й тебе скоро виметуть. Страшні часи прийшли...

Він і тепер часто відвідував театр імені Франка. Його п'єси, як і раніш, мали тривкий успіх і збирали повну залу глядачів.

Наприкінці вересня театр поставив відому драму Карпенка-Карого «Безталанна». Провідну роль Гна-

та грав Ю. В. Шумський. Відомо було, що п'єсу відновили насамперед для Ганни Борисоглібської, яка чудово виконувала роль старої матері Гната. Після першої вистави я зустрівся з Шумським.

Юрій Васильович був стомлений, здавалося, ніби захворів. Я подумав: може, це після важких для виконання епізодів останньої дії «Безталанної». І. О. Мар'яненко, наприклад, теж після «Безталанної» йшов додому блідий, нервовий, виснажений. Умовився з Юрієм Васильовичем побачитись другого дня.

Коли я прийшов і запитав, як він себе почуває, відповідь одержав несподівану:

— Робота в театрі мене ніколи не стомлює. Хвороб помітних теж нема. Але душа болить, точить внутрішня жорстока хвороба... Нема нашого Івана Кіндратовича. Зник, сердешний, без сліду...

Він дістав з шафи п'єсу «Справа честі», сумно подивився на автограф і проказав:

— Для мене Іван Кіндратович ніколи не буде ворогом народу і назавжди залишиться дорогоцінною перлиною чистої води, незламним більшовиком-ленінцем.

Він поставив пляшку коньяку, налив чарки і виголосив:

— Нехай вічно живе світла пам'ять про людину-богатиря, про мого чесного друга Івана Кіндратовича Микитенка!

Після тривалої паузи знову взяв у руки книжку і прочитав монолог Івана Орди. Ось-ось, здавалось, заплаче. Та ні, витримав до кінця.

Ми довго мовчки сиділи. Заціпеніння не проходило...

ПРАВНУЧКА ВЕЛИКОГО АРТИСТА

Ше з дитинства в мені кріпко засіла пристрасть до театру. Побачив один раз примірник п'єси Старицького «За двома зайцями», дуже захотілося мати свій. Побіг в українську крамницю «Час» на Володимирській. Мені пояснили, що всі п'єси Старицького надрукував у Москві власник великої театральної бібліотеки С. Рассохін, який надсилає п'єси по пошті. Того ж дня і написав. За кілька днів п'єса була в моїх руках разом з великим каталогом.

В ньому привабила мене реклама нової п'єси Щепкіної-Куперник «Барышня с фиалками». Я знав прізвище авторки — деякі вірші читав у «Ниві». А через півроку побачив цю п'єсу в Києві. Її виконували артисти Александринського театру за участю відомого корифея В. М. Давидова.

Зміст її не був якимсь новим, проблемним. Але залишилась у пам'яті прекрасна, справді поетична мова героїв. П'єса дихала весною, ніжністю квітів, оспівувала радість першого кохання.

На виставу я прийшов з п'єсою в руках. Випадково одержав місце в одному з перших рядів. В антракті уважно читав п'єсу. На мене звернула увагу якась дама середнього віку. Сиділа праворуч від мене.

— Хлопчику, де ти взяв цю книжку? — лагідно запитує.

— А я не хлопчик. Мені вже 17 років. (Трохи, звичайно, перебільшив — за кілька днів мало бути 16).

— Не ображайтесь. Прийде час, з охотою пригадаєте дитячі роки, забажаєте їх повернути... Отже, бережіть юність — це ваш найкращий скарб. А тепер скажіть, де добули п'єсу.

— Виписав у Рассохіна.

— Он як. Туди дорогу знаєте?

— Люблю збирати п'єси. Їх у мене вже більше п'ятисот.

— Вітаю. Це благородна пристрасть.

Перед останньою дією вона вийшла і більше не поверталась.

Закінчилась вистава. Гучні оплески. Вигуки: «Автора!» Кричу й собі.

Аж ось Давидов веде за руку маленьку рухливу жінку... Очам не вірю — це ж вона сиділа поруч мене.

Вийшов з театру. Чую серед купки студентів:

— Ходім за автографом.

Пішов із ними. У гурті добрався за куліси. Тут уже було з десяток охочих, теж, мабуть, студентів. Подавали програму вистави, Щепкіна-Куперник робила написи. Настала й моя черга, простягаю п'єсу.

— А, старий знайомий. Добре, що зайшли.

Написала: «Юному аматору театру...» Потиснула руку:

— Бажаю вам усього доброго в житті.

З заздністю й подивом дивились на мене інші відвідувачі. Я від несподіванки не міг говорити, тільки дивився на приємну жінку захопленими очима.

Пройшло більш як п'ятнадцять років... Знищили геть усі бур'яни, усю нечисть старої Росії.

До рук мені потрапила книга Щепкіної-Куперник «Дни моей жизни». Читав її швидко й пожадливо. Спалахнули перед очима епізоди минулого життя, постаті тих, кого й сьогодні шанує радянський народ. Пригадалась маленька гарна жінка, яку бачив колись у театрі. Книжка викликала у мене багато запитань. Написав листа письменниці на видавництво. За якийсь тиждень прийшла відповідь. Я десь вчитав про М. Н. Єрмолову, що до неї важко прийшла слава. Тетяна Львівна заперечила: «Вірте мені, я досить добре знаю її. Це була жінка в своїй геніальній величності надто скромна. Визначення «слава» їй аж ніяк не пасувало. Вона соромилась пройти по залу, вважала, що всі інші артисти кращі за неї. До себе ставилась дуже вимогливо й суворо. Історія її першого виступу відома всім, у мене вона записана цілком точно. Та після цього блискучого дебюту молодій скромній дівчині тодішня прем'єрша Федотова злякалась її успіху й спрямувала увесь свій вплив на те, щоб затерти Єрмолову. Перші роки її діяльності були справді важкі для неї, поки її геніальний талант і любов до неї молоді не взяли своє».

Писала далі й про те, що переживає велику радість — перекладає для Держвидаву п'єсу Шекспіра «Сон у літню ніч».

Так з 1929 року й почалося моє листування з Тетяною Львівною. Його перервала її смерть у 1952

році. Багато цікавого дізнався я про дорогих для письменниці людей. До багатьох ставилась, як до рідних, з іншими дружила довгі роки.

А в 1930 році я зустрівся з нею як з доброю знайомою. Вона вимагала, щоб я докладно розповів про себе, про тих, кого вважаю друзями. Серед родичів я згадав свого хрещеного батька Якова Созонтовича Тірона. Вона запитала, чи не з Курщини він. Я ствердив. Тоді розшукала записну книжку й показала мені:

— Ось тут згадка про родичів Щепкіна. Здається, серед них повинен бути і Тірон.— Вона довго переглядала книжечку. Зрештою прочитала: — «Созонт Миколайович Тірон...» Двоюрідний брат Михайла Семеновича. Виходить, ми з вами трохи родичі.

З того часу вона мене звала «племінником», а я її «тьотя Таня». До війни вона жила років із двадцять у Ленінграді, на Кіроцькій, 12. Я з особливою цікавістю розглядав дві великі кімнати, одна з них густо, на всі стіни, була вкрита полицями з книжками. Та в перші відвідини мене зацікавило інше. Тетяна Львівна в одному з листів писала, що має персональну пенсію. В її квартирі в 1917 році відбувалися перші збори ЦК партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним. Близька подруга Тетяни Львівни Олександра Михайлівна Коллонтай жила тут і тут же влаштувала збори. Це тоді було дуже небезпечно, — шпигуни Керенського після приїзду до Петрограда Володимира Ілліча полювали за більшовиками.

Не можу передати свої почуття, коли побачив крісло, в якому сидів великий вождь. Раніш воно належало славнозвісному поетові Некрасову. Тетяна

Львівна дозволяла сидіти в ньому лиш особливо почесним гостям. Таким рідкісним гостем був для неї В. І. Ленін.

— Він підкорив мене своєю ввічливістю, — розповідала вона. — Скільки разів приходив, то все просив вибачити за турботи. А після зборів завжди дякував за гостинність. Коллонтай і тепер частенько зупиняється в мене. Люблю її за красу — зовнішню і внутрішню.

Ніколи не забуду неповторні оповідання Тетяни Львівни про Чехова, Горького й про інших відомих письменників, з якими вона не раз зустрічалась.

Дуже неохоче чомусь розповідала про Кніппер-Чехову. Я вперше почув такі важливі моменти біографії великого письменника, про які знали в той час тільки близькі йому люди. (Про це в 1957 році докладно розповіла М. П. Чехова в своїй книзі «Из далекого прошлого»).

Тетяна Львівна і Кніппер-Чехова поновили дружні стосунки лише десь у 1948 році, до того майже не зустрічалися.

«Старість помирила нас», — писала мені Тетяна Львівна.

Мене завжди дивувала її лагідність і те, як вона уважно ставилась до людей, особливо тих, що їх спіткало нещастя. Дізналась, приміром, що стара артистка, яку зустрічала колись веселою, гарною й стрункою, тепер осліпла, залишилась самотньою, — допомогла їй матеріально і своїми уважними листами.

Кілька десятків її листів, писаних у різні роки, лежать переді мною. В найважчі часи вона жодного разу не скаржилась на труднощі, від кожного рядка віяло безмежним оптимізмом.

Мабуть, найдовшою була наша зустріч на початку квітня 1934 року. Мені пощастило познайомитись у неї з прекрасним митцем і людиною великої душі Василем Івановичем Качаловим. Він тоді приїхав на концерт і відвідав стару знайому. За тиждень перед цим я бачив його в МХАТі у виставі «Воскресение», за романом Л. Толстого. Сказав про це. Та Василь Іванович лиш невдоволено махнув рукою:

— Я тоді був не в настрої.

— Що ви? Грали чудово. А хіба може настрій відбитися на ролі, граній багато разів?

— Ще й як! Настрій — велика сила.

— Виходить, актор грає не завжди однаково?

— А так. Скільки вистав того «Воскресения», стільки було й різних Качалових.

На запитання Тетяни Львівни, над чим зараз працює, відповів:

— Захопився Маяковським.

— Що ви? Я, знаєте, і досі байдужа до нього. Звикла до старих, класичних віршів.

— Ні, Тетяно Львівно, не згоден. Ще рік-два, і вірші Маяковського теж стануть класичними.

Він прочитав «Во весь голос». Кращого виконання я після того не чув.

— Ну як, Тетяно Львівно?

— Мабуть, добре. Поезію теж по-різному можна читати. Особливо, коли це робить такий чаклун, як ви...

Він засміявся:

— Чаклун не чаклун, а все ж радий, хоч трохи «збив вас з пуття».

Щасливий збіг обставин допоміг мені побачити в цей вечір і Марію Павлівну Чехову, що приїхала на

кілька днів до Ленінграда. Її радісно вітали і господиня, і гості. Вона нагадала мені стару поважну вчительку. Вироблений роками спокій і в той же час повна відсутність якої б то не було пихи, — звичайна собі інтелігентна жінка.

Взагалі, дивлячись на Марію Павлівну і на Качалова, я думав про себе: чим більші люди, тим простіші вони в поведженні й у розмові.

Заговорили про Художній театр і його репертуар. Марія Павлівна зауважила:

— Одно мене дивує: на завісі емблема — чайка, а от п'єси під цією назвою в репертуарі нема.

Коли Марія Павлівна заговорила про Чехова, голос її наче змінився, став гучніший. Говорити байду же про улюбленого брата вона не могла і цю звичку пронесла крізь усе своє життя.

— Василю Івановичу! Хоча б ви сказали своє слово. Щоб завжди в репертуарі були «Чайка», «Три сестри», «Дядя Ваня», «Вишневы сад».

— Ваша правда. Чехов — це молодість нашого театру. Тільки, на жаль, я для Трофимова вже застарів. Пам'ятаю, коли востаннє грав цю роль, ніби прощався з своєю молодістю.

На якусь хвилину всі замовкли. З вулиці чути було завивання хуги, що вперто билася у вікно. Тишу порушила Марія Павлівна:

— У липні минає тридцять років, як помер брат. Страшно навіть згадувати. Адже він міг жити і в наш час.

— Спокій і ще раз спокій — ось яких ліків йому бракувало, — сказала Тетяна Львівна.

— Ні, — перебив Качалов, — він був з породи неспокійних.

Тетяна Львівна пригадала епізод з минулого:

— Іноді я любила ходити з книжкою до Ново-Ді-вичого монастиря, слухати, як годинник на башті відбиває кожну хвилину. Одного разу побачила тут Антона Павловича. Він сказав:

— Давайте посидимо тихенько, послушаємо...

Ці хвилини тиші залишилися навіки в серці. Про них я згадувала над його могилою.

Качалов підвівся і тихо, з великою внутрішньою силою прочитав вірш Тетяни Львівни:

Но полно... здесь ли он, под тяжестью гранита,
Ужель его душа погребена и скрыта?
Ужели нет его?.. В прозрачной тишине,
Где слышен ход минут, как звон жемчужных четок,
Он верно с нами здесь — печален, но и кроток;
Он с нами — навсегда: и в каждом сером дне,
И в русских сумерках, и в летней дреме сада,
И в нежной девушке с задумчивостью взгляда,
И в скорбной женщине с надломленной душой.
В молитвенной тоске и чистой и большой,
В осеннем вечере и в музыке Шопена.
Он с нами, наконец, и в светлой вере той,
Что человечество разрушит узы плена
«И будет жизнь еще прекрасной и святой»....
Он с нами навсегда. Душа его родная,
Все наши тягости, сомненья, муки зная,
Нам издала дарит свой грустный тихий свет,
Как тихая звезда над темными волнами....
И верю: с Чеховым для нас разлуки нет.
Пока душа жива — я знаю, Чехов с нами!

Мені пригадалося висловлення Тургенєва, що бувають хвилини, які не можна передати словами. Така

хвилина настала, коли Качалов прочитав останній рядок.

Мені пощастило пізніше ще раз послухати цей вірш у виконанні Качалова на одному з його творчих вечорів.

Спробував проаналізувати, в чому сила його декламації, звідки чари, які відчували всі ті, хто слухав великого артиста й читця. Кожне слово мало своє забарвлення, відрізнялось від іншого. Кожне слово — окрема художня одиниця. А всі разом — дають симфонічне звучання, яке передає найтонші відтінки почуттів та людських переживань.

Хочеться навести уривок з листа Тетяни Львівни від 3 лютого 1937 року: «За два роки я встигла багато перекласти Шекспіра, між іншим «Короля Ліра», «Зимову казку», «Цимбеліна», «Віндзорських кумась», вибрану лірику Бернса, що вийшла в Держлітвидаві, дві п'єси Гоцці, одну Гольдоні. Як бачите, не сиділа склавши руки».

В роки війни вона переїхала з Ленінграда до Москви, де жила вкупі з старою подругою — Маргаритою Миколаївною Зелениною, дочкою Ермолової. Сусідом по квартирі був народний артист СРСР Юрій Михайлович Юр'єв. Я з ним бачився під час наїздів до Москви. Часто розмовляв, коли він знімався на Київській кіностудії у фільмі «Суворий юнак». Здається, в 1942 році Тетяна Львівна написала, що з Ленінградським академічним театром драми імені Пушкіна до Новосибірська виїхав і Юр'єв. Вона попросила його, щоб він, за допомогою колективу, організував для мене посилку. Не можу висловити, як я себе почував, коли одного липневого дня мене викликали на пропускну, де я побачив Юрія Михайло-

вича. Перед ним стояв «навитяжку» начальник табору, адже гість був рідкісний і знатний. Він радо привітав мене.

Потім трохи помовчав, розглядаючи мій не дуже «авантажний» вигляд, і сказав:

— Так ось який ви тепер... Наш колектив доручив мені передати вам посылку. Чим багаті, тим і раді. А тепер, — звернувся він до начальника, — сподіваюсь, ви дасте змогу нам десь поговорити.

— Прошу, прошу — ось у сусідній кімнаті.

Розмова тривала щось зо дві години. Двері були напіввідчинені, щоб вартовий міг мене бачити. Я розповів сумну повість тюремних і табірних років.

— Добре, що буря вас не зломила. Вірте — життя ще всміхнеться.

Очевидно, він говорив потім з начальником табору, бо того ж дня мене покликав каптюр і підібрав більш-менш пристойний одяг.

Коли після звільнення, 28 вересня 1946 року, я на кілька годин потрапив до Москви, то подзвонив Тетяні Львівні.

За якихось півгодини вона приїхала на Київський вокзал і, сміючись та плачучи, обіймала мене. Радила зупинитись на кілька днів у неї. Але в мене на руках був квиток, та й не хотілося завдавати клопоту моїй дорогій «тьоті Тані». Умовились, що приїду, коли стану десь на роботу.

Побачились ми в січні 1948 року. На цей раз говорити довелося більше мені. Розповів їй про свої пригоди.

Я пробув у Москві лише три дні. Встиг побувати з Тетяною Львівною в консерваторії, на концерті з творів Бетховена.

Не думав, що це моя остання зустріч з «тьотею Танею». Вона писала, щоб я під час відпустки обов'язково приїхав.

Проте зручна нагода видалась тільки влітку 1952 року, і, коли я почав збиратися до Москви, прочитав у газеті, що дорога мені людина вмерла 7 липня.

Вмерла «на посту», працюючи до останніх днів. Вона назавжди залишиться в пам'яті як невтомний працівник і чудовий гуманіст.

СОНЯЧНА ЛЮДИНА

З моїх кіновражень найяскравіші ті, що були пов'язані з рідкісною людиною і митцем Олександром Петровичем Довженком. Проте якось не думалось про нього як про видатну особу, надто він був простий і людяний. В інституті ми, студенти, кілька разів переглядали його «Звенигору», «Арсенал», запекло сперечалися про них і знали — так чи інакше це твори величезної ваги, вони являють собою епоху в розвитку кіно. І хоч і важко давалася напочатку Довженкова наука, ми поступово навчилися уважно придивлятися до кожного кадру, відшукувати в ньому підтекст, промовистий зміст. Після дискусії про фільм «Земля» хтось висловився, що непогано було б поговорити з режисером, почути його пояснення. Ця думка захопила всіх. Познайомитись з першим майстром українського кіно... Що може бути кращого для нас? Адже зовсім недавно ми, звичайні глядачі, наблизились до лабораторії, в якій створюється це чудо. Хоч і небагато, але на нашому курсі було кілька студентів, байдужих до

всього на світі. Прийшли до інституту, ніби зробили цим велику послугу. Отож і зараз хтось із них промовив: «Якщо прийде, добре, послухаємо, а ні, проживем і без нього».

Мабуть, найактивнішим серед нас був Тимофій Левчук. На другий день після згаданої розмови він покликав декого з нас і тихесенько сповістив:

— Діло на мазі. Олександр Петрович живе недалеко від інституту в готелі «Палас». Сьогодні після лекції підемо до нього.

Ми нетерпляче дожидали кінця лекцій. Трохи стало ніяково, коли побачили, що нас набралось всього душ десять. Попрямували... Швидко відчинилися двері номера. Довженко вийшов і, тиснувши кожному руку, запрошував:

— От і добре, заходьте, друзі, радий вітати.

Оце «друзі» запам'яталося назавжди, а разом і те, що не обминув нікого і, знайомлячись, уважно дивився в очі, наче хотів запам'ятати кожного назавжди.

Серед нас відзначався своєю прихильністю до живопису Валя Нечаєв. Кваліфікований машиніст, він нещодавно залишив свій улюблений паровоз і пішов «шукати щастя» в кіномистецтві. У вільний час він також займався живописом, зробив безліч малюнків.

Побачивши в номері мольберт, не стримався, задоволено вигукнув:

— Мольберт! Так ви і живопис не забули, Олександр Петровичу?

— Аякже. Від малюнків і карикатур я і прийшов у кіно.

— Так що, виходить, я недаремно все життя псував папір і ряднину, — посміхаючись, виголосив Нечаєв.

— Що? Теж маляр? Вітаю, колего! — Олександр Петрович радо потиснув йому руку.

А я присів збоку й уважно придивлявся до господаря. Було дивно, що Довженко, відомий майстер, так ставиться до студента. Жодної рисовки — сама простота й щирість на обличчі, у кожному слові Олександра Петровича.

Швидко ініціативу в розмові захопив Тиміш:

— Ми оце нещодавно переглядали вашу «Землю» і, як то кажуть, не дійшли згоди.

— В чому саме?

Розмахуючи руками, Тиміш пояснював:

— Оті воли, коні, а біля них такий миршавенький трактор...

— Так, так. Чував такі запитання й раніш... Сказати правду, мені насточортіло вже розповідати про це. До того ж, нещодавно в Москві, у Комуністичній академії, був диспут про «Землю». Та ви, мої молоді друзі, варті того, щоб з вами порозмовляти. Вам же доведеться в майбутньому вести перед, нести людям усе корисне. Кожне мистецьке явище — складна річ. Не пам'ятаю таких видатних творів, навколо яких не було б суперечок. А якщо й обійшлося коли, то не раз бувало так, що, замість художньої речі, потрапляла на екран підробка під мистецтво. Їх вистачає і в наші часи. Все ніби є, всі ознаки, про які згадують підручники, — і все ж пре вгору піна, дивишся, чи є пиво в пляшці, а його нема — сама піна. Пограла, пошумувала й сіла на дно. Не знаю, збоку видніше, чи пощастило мені довести свій намір. Трактор справді поганенький, можна було, звичайно, підшукати більш показний, могутній, який переможно крає землю, дивує всіх, не вимагає ремонту. Але я обдурив

би глядача. Саме такі непоказні машини прийшли вперше на наші поля. Не давалися зразу до рук, вражали примхами. Недаремно воли так скептично дивляться на новину. Що їм? Постояли, крутнули хвостами й пішли. Так само коні... Навіть регочуть, побачивши, як їх конкурент не може зрушити з місця. Але хто може дати справжню оцінку машині й подіям? Люди, звісно, тільки вони. І от ви бачите, як дід, набундючений, суворий, такий, що на все косо поглядає, і той уперто приглядається. Після довгого роздуму підійшов близько до машини, постукав і сказав: «Факт». На чиєму боці перемога? Чи засміються тепер коні?..

Серед наших студентів був один досить скептично настроєний хлопець — Микола Якубов. Він здебільшого ставив під сумнів багато такого, що в інших студентів не викликало заперечень. Про нього Валя Нечаєв якось сказав:

— Коля не любить чогось буденного, невіддільного. Йому давай трагедію, з надзвичайними героями, з патетичними монологами і морем крові...

Якубов озвався на це:

— А що ж, хвалити побутовщину, дрібних людей, з їх прозою та одноманітним животінням?..

І на цей раз Якубов, мабуть, знайшов у «Землі» побутовізм. Він запитав:

— Олександрє Петровичу... Вибачте, не розумію, для чого ви показали церкву й пришепелуватого старого попа? Хіба ж це ворог?

Довженко подивився на нього так, що, мені здалось, вилає його, та замість цього лагідно почав:

— От що, друже, — звернувся він до Якубова, — не знаю, як ваше прізвище...

— Микола Якубов.

— Ваше запитання багатозначне. І ви, Колю, та й усі ви, молоді люди, бійтеся, як чуми, однієї небезпечної речі — стандартного мислення. Запитання Якубова нагадало мені деякі наші плакати. Куркуль на них завжди товстий, з хижацьким виглядом, піп — такий самий гидкий, скарікатурений. Можуть траплятися такі в житті? Можуть. А я от знав попа, звичайнісінького інтелігента. Не витримав іспиту громадянської війни, подався до церкви. Отак і вийшло: нещодавній учитель пошився в попи. Зустрічаю якось на вулиці: «Що сталося, Мусію Петровичу? Яка нечиста сила напнула на вас це вбрання?» — «Чиста», — посміхається він. А далі пояснює: «Спочатку важкувато було, знайомих стидався, а далі нічого, звик, навіть полюбив божу службу». Запитую потім людей, хвалять: дуже добрий, з бідняків навіть грошей не править, охрестить і поховає дурно. Так що, як бачите, такий Мусій Петрович у схему не вкладається.

— І все ж він паскудний тип, — вигукнув Якубов, — зрадник, з поважного вчителя став шкурником, носієм релігії.

— Цілком поділяю вашу думку, тільки з деякою приміткою. Так мусить ставитись до цього кожний порядний громадянин. Але не можна забувати ще одного. Ми з вами не тільки громадяни, а й митці, режисери, — я зі стажем, ви — початківці. І хоче того Якубов чи ні, а доведеться і йому показувати в фільмі і добрих людей, і тих, що мають залишки капіталізму в свідомості...

Він говорив з поступовим піднесенням і переконаністю, наче прекрасний артист свій монолог, різниця лише та, що в Довженка цей монолог народився

експромтом, без заучування тексту. Слова лились не-
впинно, хотілося їх слухати й слухати...

— Невже ви думаєте — хірургові подобається ро-
бити важкі операції? Адже нерви його в стані най-
вищого напруження й на шляху чекає безліч трудно-
щів. Він про особисті смаки в цей час не думає, бо
знає — так треба, цього не минути. Це стосується й
нас, митців. Різних людей — чудових і ніжних, сер-
дечних і сміливих, майстрів фізичної й розумової
праці та останніх негідників, ледарів, злодюг (одвер-
тих чи прихованих), найлютіших наших ворогів —
всіх ми повинні добре знати. Мусимо вивчати доско-
нало їх психологію, сподівання, боротьбу, мрії — те,
що складає зміст їхнього існування. Інакше в наших
фільмах буде не справжнє життя, а вигадане, неправ-
диве, нудне й нікому не потрібне. Отой самий Мусій
Петрович, якого я згадував, раніш здавався порядною
людиною. При новій зустрічі спротивив мені. І все ж
я не пішов, ображений, мене цікавило, за словами
поета, «как дошел он до жизни такой». Може, колись
стане в пригоді і такий герой. Наполеон завжди нака-
зував своїм генералам: «Приїжджаєте кудись у нове
місто, вивчайте його, — легше буде завоювати, як при-
йде час». Така й наша доля. Треба завжди вивчати
людей, які трапляються на життєвому шляху.

Помовчав. Пройшовся до вікна. Ми стежили мов-
чки за кожним його рухом:

— Тепер поговоримо про попа в моєму фільмі.
Уявіть собі, на селі вперше ховають без попа. Хіба це
не історична подія?.. Хоча після революції розвелось
багато безвірників, все ж стара звичка діяла вперто.
Весілля ще так-сяк, подекуди обходилося самим заг-
сом, без попа. А от народження та похорон — тут ще

довго панували попи.. Мій піп розгубився: страшна річ, ховають без церковного обряду. І бог мовчки на це дивиться. «Де ж правда?» — запитує напівбожевільний слуга свого всевишнього... А чому я взяв такого непомітного, худорлявого, старесенького попа? Хотів цим підкреслити, що й попи, і церкви стали дрібнесенькими перед новим життям.

Залишається мені, бачу це по ваших обличчях, — трохи посміхнувшись, сказав він, — пояснити, чому моя героїня веде себе трохи не так, як цього бажають деякі поважні критики. Я чув в одному селі на Чернігівщині про такий випадок... Надвечір після роботи жінка пішла на річку купатися. Раптом прибігла сусідка, кричить: «Іди-но скоріше, з твоїм чоловіком нещастя». Жінка скрикнула й побігла, не одягнувшись, навіть спідницю не взяла... Можна її виправдати? Можна. Бо в цьому випадку жінка може на якийсь час загубити розум. Щось подібне сталося й з моєю героїнею, — в горі вона подерла на шматки своє вбрання. Як ви бачили, ніхто з глядачів і не посміхнувся. Тут я йшов на ризик. І добре, що так зробив. У нашій справі без цього не можна, інакше будеш задніх пасти. А що точаться суперечки навколо фільму, це мене не лякає. Видно, когось за живе зачепив. Гірше було б, якби сказали, що в «Землі» усе прилизано, дійові особи правильні й безсумнівні, як таблиця множення... От і все, здається. Що ж, хлопці, мабуть, годі на цей раз. Живі будемо, ще побачимось.

Тиміш підвівся перший і подякував:

— Щире спасибі, Олександрє Петровичу, вибачте, що забрали стільки часу.

Тут заговорили й інші:

— Це краще за всякі лекції.
— Дозвольте ще раз вас відвідати...
— Добре б почути про «Звенигору» й «Арсенал»...
— Для вас двері відкриті. Завжди радий буду прислужитися добрим словом.

Він підійшов до мене:

— А ви весь час писали?
— Як на лекції, так уже звик.
— Дозвольте подивитись... О, ціла стенограма.
А хоч розібрали, про що я говорив?
— Аякже.
— Буває так, записи студент робить добре, а про зміст не думає.

Коли вийшли з готелю, «дісталось на горіхи» Якубову. Нечаєв зауважив:

— Колю, невиправний, хіба можна так звертатись до знаменитого майстра? Тобі краще було б учитися на прокурора.

Якубова захищав Левчук:

— Нічого, нічого. Якби не запитав, може, й розмови не було б. А ти, Нечаєв, вивчай Якубова, — додав він під загальний сміх, — може, колись використаєш у фільмі таку індивідуальність.

Незабаром ми ще кілька разів відвідали Олександра Петровича. На жаль, не всі мої «стенограми» збереглися. Пам'ятаю, як Нечаєв знов походжав біля мольберта та хвалив, що такий зручний.

— Ну що ж, — сказав йому Довженко, — коли так подобається, візьміть його й користуйтеся.

Таких довгих розмов, як перша, Довженко більше не вів. Любив дуже Володимирську гірку, і ми з ним ходили туди. Завжди вихваляв дніпрову красу:

— Чи є ще де в Європі такий чудовий краєвид?

Люблю, хлопці, до нестями дивитись звідси на вечірні дніпрові вогні. І навіть Поділ здається справжнім красенем. Ми іноді забуваєм, що колись тут вирувало життя, — Поділ був центром Києва.

Зачарованими очима дивився в бік Подолу... Була в нього своя особиста «довженківська» риса. От він стоїть спокійно. Потім щось згадав чи побачив нове, спалахнув, загорівся і вже розповідає про свої почуття тим, хто в цей час біля нього, — чи то студенти, чи видатні митці, або технічні робітники студії.

— Я дуже люблю колишній Контрактовий будинок. Тільки, вибачте, псую нерви, коли зайду всередину. Тут бували декабристи, Пушкін, Гоголь, наш рідний Тарас Григорович і такі велетні, як Бальзак, Ліст. І що ж... Тепер розмістилися установи. Я пробував довести, що Контрактовий будинок треба зробити філією історичного музею, відновити старий концертний зал. Та де там... Один чиновник відповідає: «Якщо ми всі місця, де перебували знатні люди, зробимо музеями, то й жити буде ніде». І це в той час, коли в нас величезна сила культурних багатств лежить роками, прихована від людських очей.

Олександр Петрович сідає на лаву, витягає з кишені червоний кисет, робить цигарку.

— Не вживаю тютюну. Прихильник махри. Її любив ще Тарас Бульба. А цього кисета батько подарував. Шматок газетного паперу з махрою — найкраща цигарка.

Другого разу повів нас до пам'ятника Володимиру і запитав:

— Ану, режисери, спробуйте скласти характеристику цього монумента, відзначте, яка його особливість.

Скільки ми не дивились, нічого на думку не приходило. Пробували висловитись про п'єдестал, про загальний задум, та по вигляду Олександра Петровича бачили, що все це не те. Він натякнув:

— Скажіть про фігуру, про обличчя.

Валя Нечаєв щось фантазував про «людину з хрестом у руці», згадав про одяг та «натхненне обличчя».

— Цікаво, цікаво... А звідки ви взяли цю «натхненність»? Подивіться уважніше.

Всі задерли голови. Стало тихо. Хтось сказав:

— Обличчя й не видно.

— З цього й треба починати...

Студент нашого курсу Григорій Крикун потрапив на практику до Олександра Петровича. Ми дуже заздрили цьому щасливцю. Скромний і вдумливий, Крикун сподобався Довженкові, бо серйозно ставився до роботи, і швидко здобув собі авторитет у групі. Олександр Петрович охоче показував студентам знятий матеріал. Зачарували нас поетичні кутки Дніпра, його велична широчінь і та привабливість, яку з давніх-давен відчували всі, хто побував на його берегах. Олександр Петрович за деякий час до початку роботи над фільмом читав прилюдно на студії сценарій свого «Івана». Вже перші кадри вражали силою задуму, величезною емоційністю, підсиленою ще тим, що читав сам автор, незрівнянний оратор і читець. Назавжди запам'яталось, як він урочисто почав:

«— Чудовий дніпровський пейзаж.

— Пейзаж ще кращий!

— Пейзаж такий, якого світ не бачив!..»

Мені пощастило бачити, як знімали сцену зборів

у робітничому клубі. Величезний зал було набито людьми. Олександр Петрович разом з оператором Демуцьким не відходив від апарата. Свої зауваження, накази передавав помічникові режисера Канторовичу.

— Льова! Отам праворуч, посередині, наче позасинали, нехай вище піднімуть голови.

— Єсть.

Канторович, немолодий вже чоловік, біг похапцем, наче школяр, гукав кому треба, і голови підносились. Довженко схвалював:

— Так, так... Ще трохи... Стоп! Так і тримайте.

А за хвилину нова команда:

— Льова! Попереду багато вільного місця. Поставте ще по лаві з обох боків, хай більше жінок сяде. Зрозуміло?

— Авжеж.

Спритний помічник біжить шукати лави. Покликав мене на допомогу:

— Треба знайти десь, ходім зі мною.

Його не обходить, що я тільки глядач, він мене знає, і цього досить. Біжу разом з ним до постановочного цеху. Канторович гримає на тесляра:

— Як то нема, чому нема? Зробіть хутчій дві штуки!

— Хіба це миттю робиться? — суперечить майстер.— Потрібен час.

— Ніяких розмов! За півгодини щоб було.

— Ну, коли кричите, то й зовсім не буде. Моя справа декорації, а не меблі...

— Василю Івановичу, вибачте... Знаєте, з ким маємо діло, зробіть, будьте ласкаві.

— Ну, це інша розмова.

Канторович прямує до павільйону, я за ним. Раджу йому:

— А ви б сказали Олександрові Петровичу, що неможливо так швидко зробити.

— Еге ж, сказав би... Він мене так шугне. Зіпсуєш йому настрої, це відіб'ється на якості кадрів... Тоді заїсть.

Займаю знову позицію спостерігача недалеко від апарата.

О другій годині ночі все було готове до зйомок. Підходив урочистий момент. Тихо стало в павільйоні...

Гармонію чутливого спокою порушив дзвінкий знайомий голос:

— Льово! А де жінка з дитиною, що має сидіти на передньому плані?

— Зараз пошукаю.

— Як це ви прогавили? Без неї не можна починати.

Льова зник. Його довго не було. Олександр Петрович пішов до кімнати. Крикун мені сказав:

— Сидить, похиливши голову.

На другий день після зйомки Канторович розповідав:

— Як я забув про ту кляту бабу з дитиною, і сам не знаю. Призначив з'явитися о першій, думав, вона на місці. Довелося бігти в селище заводу «Більшовик». Стукаю довго. Нарешті, чоловічий голос озивається: «Кого тут носить у таку пору?.. Що, зйомка? Не вийде, дитина захворіла. Шукайте в іншому місці». Нічого не поробиш, стукаю підряд у всі вікна поблизу. Добре, хоч злих собак не надибав. Можете уявити, як мене зустрічали. Щось із десять будинків

обійшов, повертаюсь знову до своєї статистики. Той же «привітний» голос: «Знову студія? Доведеться міліцію кликати». Хапаюся за останній аргумент: «Замість 25 карбованців даю 50. Тільки швидше, бо шукатиму інших». Чую жіночий голос: «Бог з вами, нехай по-вашому...» Добрих півтори години пройшло, поки бігав по селищу.

Ця складна зйомка розпочалася десь біля четвертої години ранку. Зняли кілька варіантів. Наприкінці веселий, задоволений режисер звернувся до статистів:

— Спасибі вам за роботу й за товариську допомогу.

Повертаючись до своєї кімнати, жартома сказав Крикунові:

— Ну, асистент, бачиш, який важкий режисерський хліб?

Тієї ж думки був і Канторович:

— Не доведи господи мати посаду помрежа, душу вимотала клята баба. Поки я бігав по хатах, її чоловік спокійнісінько дожидався, — знав, що прийду за жінкою вдруге.

Пригадується ще один епізод, пов'язаний з «Іваном». Його розповідав студентам той же Канторович. Треба було зняти операційну кімнату лікарні. Щоб краще уявити собі, як вона виглядає, Олександр Петрович поїхав до Жовтневої лікарні. Там його привітно зустріли, показали операційну. Він вийшов цілком задоволений і наказав помічникові:

— Щоб цей самий кабінет був у павільйоні на зйомці. Домовляйтеся з ким хочете, але без цього знімати не буду. Ясно?

— Ясно.

Адміністрація лікарні категорично відмовилась дати хоча б на одну ніч устаткування операційної. Йшла якась чергова павільйонна зйомка. Щось не виходило. Довженко нервував, а за ним й уся група. Тільки один оператор Данило Демуцький вражав олімпійським спокоєм, принаймні на його обличчі й ризики хвилювання не було помітно. І ось на перерві знайомий суворо піднесений голос пролунав у гігантському павільйоні:

— Льова! Як з кабінетом? Будемо знімати?

— Так, будемо.

— Невже зробив?

— Так.

— От і прекрасно!..

Зразу повеселішав. Швидко знайшов, що було потрібно, і закінчив зйомку. На другий день прийшов у найкращому настрої до студії, розповів щось цікаве із мисливських пригод. Канторович вибрав слушну годину й признався:

— Олександрє Петровичу... Вибачте, я вам учора трохи збрехав.

Той дивиться, посмішка не зникає з обличчя:

— Як це збрехав?

— Та про кабінет. Його не дають. Головний лікар навіть вилаяв мене. Як це так, для якихось зйомок мусимо зруйнувати операційну?

— Он що... Дурний він. Ніхто не збирається руйнувати. На одну ніч міг зробити ласку студії... Що ж тепер робитимем?

— Прошу вас, їдьмо ще раз. Попросіть ви, тоді він послухає.

— Нехай так... А тепер скажіть, чому це ви мені очі замазували? Виходить, обдурили?

— Якби вчора сказав, настрої у вас був би зіпсований, і це відбилося б на роботі.

— Та ви психолог!

Невідомо, які слова Довженко знайшов для суворого лікаря, тільки на зйомці був той самий кабінет, який сподобався режисерові. Та знімати операційну не довелося. Довженко змінив свої творчі плани, як це бувало і раніш.

В лютому 1934 року я поїхав на екскурсію до Москви. Морозним лагідним вечором ми пішли до Будинку кіно, де мали зустрітися з нашим улюбленим майстром і чудовою людиною. Будинок лиш недавно почав діяти. Ще не вивітрився запах крейди та олії, зовсім новенькі сяяли поліровані стільці. На порозі великої кімнати нас зустрів Олександр Петрович. Тис кожному руку. Він і досі пам'ятав імена багатьох. Нечаєву сказав:

— Ну, як мій мольберт, ще живий?

Ми посідали за величезним столом. Він запитав спочатку про наші московські враження. Ми щойно переглянули нову кінокомедію режисера Я. Протазанова «Маріонетки».

— Так. Непогана комедія.

Але раптом чуємо вигук:

— Не зовсім. Я, приміром, не люблю комедій.

Ці слова могли належати тільки одному з нас — Миколі Якубову.

— Чого сміятися в наші серйозні часи? Може, в гоголівську добу сміх «очищав нрави», а нам смішки ні до чого. Попереду надто відповідальна робота.

Олександр Петрович довго дивився на нього, потім

наче трохи стомлено повернув голову до нас і тихо сказав:

— Молоді мої друзі! Бійтеся людей, які ніколи не сміються. Якби таких прихильників трагедійного начала було багато, мабуть, утворився б добрий ґрунт для самогубців. Та й що за життя без посмішки, без доброго жарту і без дотепного анекдоту? Так-так. І анекдот іноді хороша річ, своєрідний згусток народної творчості. Мені навіть прикро, що від молодої людини чую такі жахливі слова... Що це за новий монах з'явився серед нас чи сектант, що заперечує земні радощі? Може, мої слова, Миколо, для вас нічого не важать, тоді я вам нагадаю авторитетні для нас усіх слова. Поміркуйте, хто і коли сказав їх...

Він трохи замислився, потім поволи навів цитату:

— «Було навіть дивно бачити, що такий суворий реаліст, людина, яка так добре бачить, глибоко відчуває неминучість великих соціалістичних трагедій, непримиренна, непорушна в своїй ненависті до світу капіталізму, може сміятися по-дитячому, до сліз, захлинаючись сміхом. Велике, міцне душевне здоров'я треба було мати, щоб так сміятися...»

Хтось відповів:

— Це сказав Горький про Леніна.

— Чиста правда. Один великий геній сказав це про ще більшого генія, вчителя всього людства. Хіба можна забути ці Ленінові слова, що наводить Горький: «Це добре, що ви можете ставитись до невдач гумористично. Гумор — прекрасна, здорова річ».

Розмова тривала годин зо три. Бадьорій і радісний, як завжди, Тиміш Левчук задавав такі питання, що Довженко з охотою відповідав. І тільки Олекса Герасимов, як поміркований староста, нагадав:

— Товариство, пора й честь знати.

Не хотілося йти з цієї затишної кімнати, прощатися з людиною рідкісного таланту і великої краси — духовної й фізичної.

Хвиля 1937 року закинула мене в безвісну далечинь, де протягом довгого часу я нічого не чув ні про товаришів, ні про мистецтво.

Здається, навесні 1952 року, десь у квітні чи в травні, повертаючись додому, я випадково зустрівся на вулиці Лібкнехта з Олександром Петровичем. Він здався мені таким самим, як і вісімнадцять років тому: ті ж упевнені рухи, гострий погляд, привітна усмішка, зосереджені очі. Я хотів мовчки пройти мимо. Та якось, ніби не з своєї волі, зупинився. Став і він.

— Грицію!..

Не могу передати, який я був зворушений. У цьому зверненні відчув ласку, увагу й людяність, те, чого так довго був позбавлений.

— От і добре, що бачу вас цілим і здоровим. Коли ж ми востаннє бачились?..

— У 1934 році.

— Давненько. Як же пройшли ці роки? Все ще в асистентах ходите?

— Ні. Більше ходив в арештантах.

— Он що... Ні, так не відпущу. Ходім поговоримо. Знаю добре про все, а докладно не чув...

Ми зайшли в парк Ватутіна. Він слухав мою скорботну сповідь. Спочатку задавав питання, потім лиш стомлено дивився.

Розповів я про себе дуже стисло, хотілося скоріше послухати оповідання дорогої для мене людини.

— І моя мрія згасла. Так хотілося поставити «Тараса Бульбу». Не виходить. Тема, кажуть, зараз нецікава. Підожду до кращих часів.

— Як же у вас пройшли ці роки? Ви ж, чув, повернулись до Києва, коли ставили «Щорса».

— Було таке. А «Щорс»... багато забрав у мене здоров'я. Важко захворів. Чотири місяці лікувався, ледве-ледве якимось довів справу до кінця. Питаєте, як почуваю себе зараз? Досить кепсько. Знаю, є такі людя, що втопили б мене в ложці води. А все ж не піддаюся. Не можна «Тараса Бульбу» — поставлю фільм про Дніпро. Працюватиму, поки сил вистачить. У роботі моя втіха, спокій і радість...

Він заговорив про вже зроблене, про свої плани. Його чудові твори добре всім тепер відомі.

Сонце проглянуло крізь густі віти й освітило обличчя мого співбесідника. Здалося, очі його випромінюють світло, несуть тепло, радість, тверду віру в щасливу долю рідної країни та її людей.

СТАРІ МАЙСТРИ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Про Івана Олексійовича Білоусова я вперше почув на початку 1920 року. До мене потрапив «Кобзар» Т. Г. Шевченка в перекладі І. О. Білоусова. Я почав відшукувати й інші його книжки. В збірці «Стихотворения, 1882—1909», що вийшла до революції у видавництві «Утро», побачив вірші відомого українського письменника Б. Д. Грінченка. Переклади було зроблено досконало, рівнозначно оригіналові.

Влітку 1927 року я побував у Москві. Хотілося дізнатися про деякі листи Л. М. Толстого. Мені казали, що в бібліотеці імені Леніна працюють знавці його творчості і зберігається найбагатший архів письменника.

Тут я зустрів відомого літературознавця Олексія Євгеновича Грузинського, який завідував архівом. Він був не один. Залишив співбесідника, підійшов до мене. Коли почув, що я живу в Полтаві і добре знаю старого Дудченка, колишнього кореспондента Л. Толстого, почав докладно мене розпитувати про нього та про мої літературні інтереси.

Підійшов ближче і відвідувач Грузинського. Протяг руку, назвав себе:

— Білоусов.

— Іван Олексійович?

— Так. А звідки ви знаєте моє ім'я?

— Як не знати? Ще в 1920 році прочитав «Кобзаря», маю й інші ваші книжки.

Грузинський дав мені список літератури про Толстого, дав прочитати кілька цікавих листів Дудченка і відповідей письменника. Умовились, що на другий день знову завітаю.

Білоусов пішов з бібліотеки разом зі мною. Ми довго ходили по Москві. Присіли на лавочці на Тверському бульварі, недалеко від пам'ятника Пушкіну. Іван Олексійович, дивлячись на пам'ятник, сказав:

— Люблю цю людину, — саме ЛЮДИНУ, інакше він не був би великим поетом. Чим більше років, тим частіше пригадуєш його мудрі слова:

Мы все уйдем под вечны своды —
И чей-нибудь уж близок час.

Я нагадав, як чудово переклав Б. Д. Грінченко цей вірш на українську мову.

Іван Олексійович відразу пожвавішав:

-- Борис Дмитрович... Це була надзвичайна людина. Добрий письменник, знавець світової літератури, майстер поетичного слова, історик, етнограф, видатний філолог, хоч і не мав фахової освіти. А головне — людина надзвичайно працьовита. На роботі й згорів. Я переклав кілька його віршів. Почали листуватись. І раптом дізнаюсь з листа його дружини Марії Миколаївни про страшну річ... Грінченко хворий на туберкульоз. Сам він про це в листах ніколи не

згадував. Я був тоді скарбником Товариства любителів російської словесності. Випросив чималу суму для хворого письменника. Лікарі радили йому їхати до Італії.

Влітку 1909 року вирішив пожити біля Києва. Зняв дачу в селі Мілютинці, поблизу станції Боярка. Знав, що в цих місцях відпочиває Грінченко. Тут, у Будаївці, недалеко від мене, і жив письменник. Ми познайомились. Я побачив гарного на вроду, невисокого на зріст чоловіка. Його жовте, змучене обличчя нагадувало про безжалісну хворобу. І все ж красу цього обличчя не можна було забути. Коли пішла мова про літературу, він наче поздоровшав, говорив пристрасно про свої плани. А далі стомлено сів і проказав:

— Мстива хвороба підрізала крила. Нехай би змилювалась хоч років на п'ять.

Коли я від імені Товариства запропонував йому гроші на лікування, Борис Дмитрович м'яко, але рішуче відмовився, — порадив допомогти краще літераторам, які більше нуждаються. Мені довелося схитрувати. Знайшов знайомого йому видавця, домовився, щоб той віддав Грінченкові гроші як аванс у рахунок майбутніх видань.

Того літа я ще кілька разів зустрічав Бориса Дмитровича. Є люди, від яких віє тихою ласкою, і все їхнє життя таке чисте й прекрасне, що радієш і дивуєшся, як ще збереглися на світі такі світлі душі. Грінченко, слідом за могутнім народним уболювачем Шевченком, віддав усі сили народові, турбувався про своїх земляків, тяжко переживав їхні страждання.

Подорож до Італії відбулася. Восени я проводжав його на поїзд. По-братерському обнялися. Підсвідомо відчував, що більше не побачимось. Видно було —

він приречений. Усе ж стислося серце, коли згодом дізнався про сумну долю свого друга. Ліки не допомогли. Пройшло всього півроку, і тіло дорогої людини привезли до Києва, поховали 9 травня на Байковому кладовищі.

Він помовчав, потім з піднесенням, дивним для такої немолодої людини, оповідав далі:

— Особливо полюбився мені його надзвичайної сили вірш «Убогії ниви, убогії села»...

Іван Олексійович прочитав напам'ять українською мовою цей вірш. Пригадав, що вони обоє з Грінченком народилися в 1863 році. Говорив і про інших українських поетів. Його вабила повна ліричної краси й філософської глибини поезія Максима Рильського. Ось як він її оцінював:

— Не могу залишатись байдужим до прекрасного. Хочеться підійти до нього ближче, поринути в атмосферу краси, що очищає душу.

Розмова наша затяглася. Надвечір попрощались. Мені хотілося сказати Іванові Олексійовичу ті самі слова, які він знайшов для Грінченка: «Є люди, від яких віє тихою ласкою...» Щось перешкодило нам зустрітись знову. Ніяк не передбачав, що за три роки Іван Олексійович теж піде від нас. Ще раз уважно прочитав його вірш, де використано перший рядок з близьких йому сумних роздумів улюбленого поета («Убогії ниви»). І якщо Грінченко говорив про тяжкі страждання українського народу, то Білоусов, друг цього народу та його чудової літератури, згадував про всіх поневолених людей царської Росії, щиро бажав бачити їх вільними.

Російська література уславлена багатьма незабутніми іменами. Білоусов особисто знав Л. М. Толсто-

го, А. П. Чехова, О. М. Горького, багатьох інших своїх сучасників. В їх багатобарвному сяйві не зникла й маленька зірочка, яку запалив Білоусов.

У січні 1948 року, перебуваючи в Москві, я відвідав музей МХАТу. Познайомився з директором музею Миколою Дмитровичем Телешовим. Надзвичайно цікава людина, відомий письменник, друг багатьох видатних майстрів слова, він мене полонив з першого погляду. В свої вісімдесят років він ще працював, бо, як сам казав, не мислив себе без роботи.

Я добре знав книжку його спогадів «Проходить все», видану в 20-ті роки. Сказав про це. Він посміхнувся:

— Зникла, як метелик. У продажу була, мені переказували, всього кілька годин. В цьому році вийдуть мої «Записки писателя». В них я згадую усе найкраще, з чого складалося моє довге життя.

Він пригадував письменників, старих друзів. Коли назвав Білоусова, я розповів про свою зустріч з Іваном Олексійовичем.

— Самородок. На нього добре вплинув ваш земляк Шевченко. Враження було настільки глибоким, що він самотужки вивчив українську мову і познайомився з творами інших письменників. Його поводителем був чудовий словник української мови Грінченка...

Я просив Миколу Дмитровича розповісти про своє життя й роботу.

— Роблю підсумки. Вісімдесят років — це не жарт. От здав книгу спогадів. Тепер переглядаю старе, може, що буде корисним нашому читачеві.

За два чи три дні Т. Л. Щепкіна-Куперник зайшла в якихось справах до Президії Спільки письменників; я її супроводив. Тут ми побачили Миколу Дмитровича. Вона хотіла мене познайомити. Він посміхнувся:

— А ми вже знайомі і, здається, добре.

Більше, на жаль, мені зустрітись з ним не довелося. Дуже уважно прочитав «Записки писателя» в обох виданнях.

В листі від 6 жовтня 1950 року Микола Дмитрович писав: «Записки» видання 1948 року — єдине «справжнє», з 22 портретами письменників та їх автографами. Тепер друкується нове видання в «Советском писателе», але воно мене не радує: багато істотного викреслено, та й портретів залишається тільки п'ять, замість двадцяти двох».

І все ж в останньому виданні були деякі нові сторінки спогадів. Запитань у мене було чимало, і я написав йому великий лист.

Незабаром одержав відповідь (від 3 січня 1952 року). Деякі пояснення й зауваження письменника будуть корисними читачам цієї книги:

«...Прізвище Пешков треба вимовляти з наголосом на першому складі. Так сам Олексій Максимович його вимовляв. ...Чірікова добре пам'ятаю. Треба, щоб його труди було видано нарешті. * Наші «середі» відбувалися в моїй квартирі на Чистих прудах, в колишньому будинку Терехова, на другому поверсі, з 1898 по 1905 рік. В 1905 році ми переїхали в будинок Орешнікова на Садовій, біля Курського вокзалу. Тут були теж «середі», та вже не такі, як раніш. Там

* Книгу вибраних творів Є. Чірікова випустив Держлітвидав (Москва) в 1961 році.

пережили ми 1905 рік, збройне повстання, а хрест крейдою на моїх дверях — від чорної сотні, на ознаку підготовки «Варфоломієвської ночі» в Москві, яка так і не відбулася. Потім в 1909 році знову повернувся на Чисті пруди, а з 1913 року живу на Покровському бульварі.

...Чи живий Бунін? Так, живий. На жаль, він у Парижі. В січні 1951 року йому було 80 років. Талановита людина. По-дурному втік за кордон. Років два-три тому його ждали сюди, приготували квартиру, хотіли обрати академіком, та він не приїхав, знов-таки зробив дурницю.

...У війну 1941—1945 років МХАТ пропонував мені їхати разом з акторами в Свердловськ чи кудись там, не пригадую. Я одмовився. Як директор музею МХАТу, не повинен був кидати скарбницю напризволяще. Нікуди не поїхав. Пережив усю війну у Москві.

...Так, я прожив добре, довге й цікаве життя серед видатних людей і був щасливий саме завдяки їм. Які це були чудові люди! І нікого з них не залишилось. Усі — по той бік життя. І мені пора на спокій».

На своїх уроках з літератури я не раз користувався книгою Телешова. Як живі, вставали перед учнями Короленко, Лев Толстой, Чехов, Горький. Учні інакше сприймали, ніж академічно стримані розповіді підручника.

Майже до останніх днів Микола Дмитрович приймав у себе письменників і численних відвідувачів, серед яких було й багато учнів.

Його квартира — це справжній літературний музей, де, наче живі, нагадують про себе Рахманінов,

Шаляпін і Горький, Чехов і Станіславський, Лев Толстой і Собінов.

Син письменника, Андрій Миколайович, старанно доглядає цей дорогоцінний скарб, збагачує його новими матеріалами.

У 1946 році Держлітвидав (Москва) випустив том вибраних творів М. С. Лєскова. Мене зацікавив біографічний нарис, написаний сином письменника, Андрієм Лєсковим. Глибина характеристики, багата мовна палітра, дотепність — все свідчило, що син вдався у батька.

Щепкіна-Куперник розповіла мені дещо про Андрія Миколайовича. Він написав велику розвідку про батька, вірніше, белетризовану біографію. Її прочитав і високо оцінив Горький. Під час Великої Вітчизняної війни рукопис загинув.

Авторові довелось з величезними труднощами відновлювати текст. Я послав йому лист, запитав, чи скоро вийде книга, розповів про свої враження від передмови.

У відповіді знайшов цікаві подробиці про його роботу над книгою:

«Я сів за монографію 1.IX 1932 року, зібрав більш як 14 тисяч записів щодо Лєскова і вважав, що можу дати справжній літопис праці свого батька. Труднощів зазнав, починаючи з назви...»

Я висловив йому своє давнє бажання вивчити творчість Лєскова, по можливості зібрати надруковане ним і про нього. Відповідь одержав не без іронії: «Ви збираєтесь «объять необъятное». Я витратив на це довге життя, зібрав 17 тисяч карток... Та не певен,

що це все. «Нива» випустила 36 томів, а треба всі сто. От і намагайтеся вивчити «все»...»

Через три місяці я одержав листа від Анни Іванівни, що її чоловік, Андрій Миколайович, помер після тяжкої хвороби 5 листопада 1953 року. Так і не діждався виходу книжки...

Мені потім пощастило дістати її. Книга — надзвичайної сили.

Син віддав батькові належне як художнику і суворо оцінив його як людину із складною, примхливою та важкою вдачею.

Незмінним помічником Андрія Миколайовича в роботі була його дружина. Вона мені багато розповідала про творчу лабораторію свого чоловіка. Я бачив його картки, книжки, рукописи. Анна Іванівна по змозі примножує ці багатства.

Вивчаючи твори великого «чарівника слова» Лєскова, ніяк не можна обійтися без книги його сина Андрія Миколайовича, що створив незабутню літературну пам'ятку, варту кращих творів його батька.

З Ф. В. Гладковим я зустрівся в Москві в січні 1948 року. Познайомила мене з ним Т. Л. Щепкіна-Куперник. Вона збиралася в гості до О. С. Серафимовича, що відмічав свої 85-ті роковини.

Я провів її від будинку, де вона жила (Тверський бульвар, 11), до Літературного інституту (там же, № 25). Разом з Федором Васильовичем, з яким умовилась зустрітись тут, вона мала їхати до Серафимовича. Тому довго говорити з Гладковим мені не довелося. Він привітно поставився до мене, почувши, що я викладаю літературу в середній школі.

— Колись замолоду і я був учителем. Праця благородна. Знайомити юнаків з красою рідного слова. — що може бути кращого!

Прощаючись, побажав, щоб я подзвонив йому. Я так і зробив. Він закликав прийти до нього ввечері. Але Тетяна Львівна попрохала піти з нею в консерваторію на концерт. Коли я зауважив, що маю відвідати Гладкова, вона з посмішкою відповіла:

— Старий злюка підожде. Скажіть — я затримала вас. Я взагалі дуже рідко йду кудись з дому. І коли б не любий композитор...

Я опинився в нелегкому становищі. Мушу визнати, сам мав охоту побувати у Великому залі. Нічого робити, дзвоню Гладкову. Кажу — мене на вечір «мобілізувала» Тетяна Львівна. Відмовити незручно. Прощу перенести побачення на завтра. Мовчанка. Потім згодився.

Проте прийняв мене трохи сухувато. Говорили про викладання радянської літератури, і тільки коли я зупинився на тому, як проходять уроки, присвячені «Цементу», мій співбесідник пожвавішав. Йому сподобалось, що я користувався старим примірником книги у накладі «Земля і фабрика».

— Це оригінал, наче з-під пера.

Він цікаво розповів, як працював над романом. Я мовчки слухав, намагаючись запам'ятати кожне слово. Збираючись іти додому, зауважив:

— Мені здалося, Федоре Васильовичу, що ви були не в настрої. Може, тому, що я прийшов. Чи не так?

Він засміявся, несподівано дуже голосно й весело:

— А що ж? Відразу підвів. Обіцяв прийти і раптом змінив намір.

— Не міг відмовитись...

— Розумію... Як у тій пісні: «Нас на бабу проміняв...»

Прощалися по-дружньому.

В листопаді 1952 року мої учні запитали, чому деякі дати щодо Гладкова не збігаються в різних підручниках. Невідомо, приміром, точно, коли він вступив до партії.

Надсилаю йому листа. Згадав і те, що в п'яти-томнику вибраних творів нема багатьох оповідань, повістей, статей.

Федір Васильович відповів:

«Більш правдиво зазначає час мого вступу до більшовицької партії (весною 1906 року) підручник Наумова і Плоткіна. Заарештовано мене було в кінці того ж 1906 року в Забайкаллі як організатора більшовицької групи і активного революціонера, за яким стежила охранка ще з 1904 року...»

Я написав йому про те, що мені близька його неспокійна вдача і що маю охоту написати книгу про нього. Наприкінці листа просив допомогти мені передплатити журнал «Русский язык в школе», який у Києві давали тільки школам, і то не всім.

1 січня 1953 року він мені відповів:

«...Треба виховувати в учнів почуття прекрасного, високу культуру мови, щоб мистецтво слова було джерелом їх духовного благородства. Це мусять робити всі викладачі».

Журнал для мене Федір Васильович передплатив.

21 січня 1958 року я особисто поздоровив Федора Васильовича з 75-річчям. Він схуд проти того, яким я бачив його десять років тому. Видно, позначилась хвороба. Але перша ж розмова довела, яка ще велика енергія прихована в ньому.

— Я радий теперішнім часам. Глибоко дихаю вільним повітрям. Не боюся ніяких ворогів. Тепер спокійно можу вмирати. Доля нашого народу в надійних руках.

Це була моя остання зустріч з неспокійною людиною, яка прожила життя у вічних пошуках і боротьбі, хоч давно вже заслужила величатися класиком радянської літератури.

В 1917 році я познайомився в Ніжині з відомим київським артистом Степаном Івановичем Сорочаном. Мені довелося в парі з ним виконувати роль Возного. Степан Іванович багато чому навчив мене. Грав я з ним і в російських виставах.

Якось я зустрів Степана Івановича на Хрещатику. Поруч з ним ішов стрункий молодий чоловік, середній на зріст, з рисами типового інтелігента. Так я познайомився з Львом Веніаміновичем Нікуліним, племінником Сорочана. Говорили про київське театральне життя. Мені сподобався дотепний, гострий на язик журналіст і письменник. Було це в середині 1918 року. Зустрівся з ним удруге через рік, знов у товаристві дядька. Тепер уже Лев Веніамінович працював інструктором політвідділу дивізії, де користувався загальною пошаною, як здібний літератор. У лютому 1919 року Червона Армія визволила Київ від петлюрівської Директорії, а вже 18 березня в клубі Першого комуністичного полку йшла написана спеціально до цієї вистави одноактівка Л. Нікуліна «Останній день Паризької комуни».

Пізніше урочисто було відсвятковано день «всеобучу». В приміщенні цирку йшла велика вистава

«Всі до зброї» за сценарієм і текстом того ж автора. Нарешті, коли до Києва наблизилась денікінська нава, на Софіївській площі було влаштовано грандіозну агітаційну постановку «Вітчизна в небезпеці». Автор — усе той же молодий літератор. Він встигав робити страшенно багато, і цим мене відразу полонив.

Вже в цих агітках молодий письменник виявив риси, які стали притаманними всім його творам. І одноактівки, і сценарії були написані цікаво, з сюжетною майстерністю.

Зовсім не скоро довелося мені зустрітися з Львом Нікуліним, уже відомим письменником.

Кожна нова книга виявляла якусь нову письменницьку рису Нікуліна. Він багато їздив по світу, бачив і знав видатних діячів мистецтва й літератури, зустрічав політичних діячів, учених. З насолодою прочитав я його роман «Росії віддані сини». А згодом знайомлюся з книжкою про Шаляпіна. Дивуюсь — Лев Веніамінович, так само як історію Росії, досконало знає й тонко відчуває красу музики, вміє робити майстерний аналіз творчості співака. Дорогими для мене стали два видання його книжки «Люди російського мистецтва».

Я написав йому про свої враження. Так почалася наша багаторічна переписка. Для мене вона являла певну подію в житті, адже це Лев Веніамінович порадив мені розповісти про старий Київ, про свої зустрічі з видатними діячами мистецтва. Зустрілися ми тільки в 1961 році. Думав побачити старого, обтяженого роками письменника, а побачив повну енергії людину, з обличчям набагато молодшим, ніж на численних фотографіях.

Я слухав виступ Льва Веніаміновича в Будинку літераторів про мемуарну літературу. Він говорив пристрасно, з великим піднесенням, а коли почув недоречний виступ, гостро й дотепно відповів, як це бувало і в молоді роки.

Дуже люблю слухати його по радіо. Виступає, як досвідчений читець. У нього грає кожне слово, вражає найчистіша дикція й досконалість мови. Доречно згадати, що і французькою мовою він володіє не гірше справжнього парижанина.

Ми пригадали давно минулі часи і дорогого нам небіжчика Сорочана. Наче заворожений, слухав я про безліч творчих планів невгамовного Льва Веніаміновича. З заздністю бажав, щоб і собі забезпечити таку ж щедрю на енергію й силу, змістовну старість.

А він мені пояснив найпростіші істини:

— Тільки вперта натхненна робота — вірна протитрута проти старості. Всі штучні засоби — тільки допоміжні.

Він дуже любив і глибоко поважав М. Т. Рильського. 25 липня 1964 року писав мені:

«Сьогодні почув скорботну звістку. Нема нашого Максима Тадейовича... Мені завжди було приємно одержувати від нього звістки, поздоровлення, коротенькі листи. І ще приємніше надсилати йому листівки з-за кордону... Це був справжній поет, який багато знав, думав, пережив. Нещодавно я написав йому листа про те, що в Парижі можна придбати автографи Драгоманова. Я був певен, що він відгукнеться. Та відповіді не було, і це означало, що він безнадійно хворий. Почувши про його смерть, я якось інстинктивно взявся за перо і написав Вам...»

ОСТАННІЙ КОРИФЕЙ РІДНОГО ТЕАТРУ

Велика частина мого життя щільно пов'язана з українським театром. Непоказний будинок Троїцького Народного дому видався мені найкращою спорудою Києва — адже тут був театр Миколи Садовського, справжнє вогнище культури, єдине місце, де дзвеніла мова волелюбного народу, пригніченого в умовах царської Росії. В атмосфері інших київських театрів відчувалось щось офіційне, показне — і в публіці, і в ставленні адміністрації до відвідувачів. Вистави українського театру збирали в основному демократичних глядачів. Не раз, бувало, закінчується дія, і зовсім незнайомі тобі люди заводять розмову про щойно бачене, сперечаються, висловлюють захоплення чи осуд з приводу дій героїв п'єси, оцінюють гру артистів. А в опері чи російській драмі цього в партері ніхто б не почув: пихаті, байдужі обличчя, пригашені почуття.

Десятирічним хлопчиком побачив я вперше «Наймичку» Карпенка-Карого. Мені дуже сподобався Панас, простий хлопець, батрак, який споконвіку

працював на глуття й нічого доброго на світі не бачив. Єдина радість — кохана дівчина, і та зрадила.

Панаса грав Мар'яненко, вродливий, стрункий, з чудовим густим баритоном, справжній молодий запорожець на вроду.

Вдруге я побачив його в п'єсі Старицького «Зимовий вечір». Таємничим видався образ невідомого подорожнього. Зайшов увечері до чужих людей, попросив на ніч притулку. Розповів про себе: як колись став на захист сільської бідноти, і за це дукачі запровадили на каторгу. Незабутнє враження справляла ця сумна сповідь! Усі ніби забували, що сидять у театрі, а на сцені актор-виконавець. Перед очима пропливало справжнє життя, де годі шукати справедливості й людського ставлення до тих, хто злидарує, тяжко працюючи на панів.

Я дуже здивувався, побачивши Мар'яненка в ролі Миколи у «Наталці Полтавці». Чомусь здавалося, що не до речі такому драматичному акторові грати веселого хлопця. Та ось почув на початку третьої дії пісню Миколи «Та немає в світі гірш нікому, як бурлаці молодому»... Прекрасний голос. Перші слова, легкий сміх у залі... І льодок сумніву розтанув... Зразу ж з'явилася впевненість, що саме таким і мусить бути невгамовний бурлака.

Довелося мені ще не раз дивуватися. Сьогодні Мар'яненко — суворий Гнат Голий у «Саві Чалому», завтра — поміркований Михайло в «Суєті». І в усіх цих вельми несхожих ролях Мар'яненко вмів перетворюватися до невпізнання.

Влітку 1912 року мені пощастило стати ближче до театру Садовського і познайомитись з улюбленим артистом.

Непривітний зовні будинок Літнього театру став для мене як рідний. Тут я пізнав красу українського слова, навчився поважати й любити простий, щирий, талановитий народ. Незабутні ночі над Дніпром, кристалі дерева навколо театру — все це вабило, сповнювало поезією затишний куточок саду. Та найчарівнішою була сцена, де гнівно засуджувалось зло, йшла вперта боротьба за правду, за людську гідність...

Я завчасно приходив до театру, сідав на лаві під парканом, дивився на дніпровські хвилі, читав якусь книжку чи п'єсу. І от якось чую збоку:

— Що читаєте?

Підвів голову. Розгубився... Це ж сам Мар'яненко... Підхопився, мовчки показую книгу.

Він здивувався:

— «Московский художественный театр»... Де ви дістали?

— Узяв почитати...

— Коли прочитаєте, може, дасте мені на кілька днів?

— Візьміть, Іване Олександровичу! Я потім дочитаю.

— Щиро вдячний. Ви, здається, буваєте щодня? Бачив за кулісами.

— Еге ж... Граю народ.

Він осміхнувся:

— Колега, виходить. З одної миски борщ їмо...

Од радощів я ходив наче п'яний. Уперше в житті до мене звернулися на «ви». І хто? Улюблений артист, окраса рідної сцени.

На другий день він мені приніс стару книжку «Корифеї українського театру». Я помітив, що мій поважний знайомий схильний захоплюватись доброю

книжкою, хорошими людьми, новою роллю, красою природи. Одного разу кажу йому:

— Іване Олександровичу, у вас стільки запалу. А мені здавалось, що ви людина стримана, поміркована...

— Усі ми повинні стримувати себе, стежити за кожним рухом, словом. Це так. Але я не уявляю собі, що то за митець без запалу. Мій славетний дядько Марко Лукич, який завжди був поважний, не міг залишатися байдужим, коли говорив про сцену. Усі наші корифеї такі. Небіжчик Старицький був сама енергія, сила, жага... Завжди, бувало, підбадьорить, а якщо в самого на душі нелегко, приховає так, що й не побачиш. Марія Костянтинівна Заньковецька теж дивовижна була жінка! Хвора, а йде на сцену, грає, як завжди. Потім посміхається: «Отут мої найкращі ліки». Відмовлялася грати лише тоді, коли підвестись не вистачало сили.

Цікаво, що в наших розмовах він ніколи не згадував про Садовського. Я чував про їхні незгоди і якимось запитав.

— Іншим разом, — тільки й одказав Мар'яненко.

Не скоро прийшло це «іншим разом». У 1915 році Іван Олександрович залишив театр Садовського. Ми випадково зустрілися на виставі російської драми.

— Іду на російську сцену, — сповістив він.

— Не може бути!

— Правду кажу.

— Що ж вас примушує це робити?

— Шукаю, друже мій! Шукаю все своє життя...

Що ж? Грав він не гірше за досвідчених російських акторів. Та мені здавалось, що він якимось наче

вицвів, загубив щось істотне. Я одверто сказав йому про це згодом.

— Ваша правда, — почув у відповідь. — Не для мене російська сцена. Наче зв'язаний ходив. — Він посміхнувся і, примружившись, додав: — Довелось «крупно» поговорити з Садовським. Запитав його, чому не кличе грати Марію Костянтинівну. А він мені: «Чого лізеш не в свою справу?» — «Це діло загальне». Тоді він як закричить: «Не подобається — можеш іти геть!..» Довідався я, що в Троїцькому гратиме трупа Мевеса, вирішив і собі грати тут. Миколі Карповичу добре закрутило в носі. Але тепер досить з мене. Повернувся до рідної домівки.

Він склав разом із Саксаганським та Заньковецькою товариство. Кудись поїхали.

Зустрілися ми з ним тільки в січні 1920 року. На Пушкінській вулиці, в приміщенні, що потім стало відомим як Будинок учених, містилась Спілка працівників українського театру. Сюди щодня сходились актори. Утворився своєрідний клуб. Я працював уже тоді помічником режисера в товаристві О. І. Корольчука. Наш колектив виступав у колишньому театрі «Шато де флер» (на території теперішнього стадіону «Динамо»). Глядачів майже не було. Тільки по неділях збиралось трохи сміливців, яких не лякав мороз: театр літній, взимку не опалювався. Існували тоді також колективи Саксаганського і «Молодий театр» Л. Курбаса.

Мар'яненко ніде не грав. Він пояснював це поганим станом здоров'я. Та й прожити ніяк було на акторський заробіток. Працював він у великій кооперації «Дніпросоюз», у видавничому відділі. Завдяки його турботам побачили світ багато книжок і нот,

зокрема твори Лисенка, Степового, Стеценка. І хоч Мар'яненко часто, може, навіть занадто часто повторював, що робота його задовольняє, не вірилося: з вигляду він був якийсь пригаслий, наче після тяжкої хвороби. У клуб ходив щодня.

Мені довелося виїхати з Києва на Черкащину. Час від часу наїздив до Києва. В одні з таких відвідин з радістю дізнався, що Мар'яненко повернувся на сцену. Він пішов у «Березиль», вистави якого відбувалися на Миколаївській, де тепер театр імені Франка. На тій же вулиці містилася Спілка робітників мистецтв. Тут отаборилась своєрідна акторська «біржа», справжній клуб із великим залом, куди заходили актори, музиканти, письменники і всі, хто хотів.

Тут я й побачив старого знайомого. Радо зустрілися. Мені одразу впало в око, що з ним щось не гаразд. Він і тепер світився притаманною йому красою, та щось, видно, гризло його, робило нервовим. Наприкінці вечора я зрозумів, у чому справа. Лесь Курбас та ще кілька молодих режисерів домагалися повної ліквідації старого театру, вважали його етнографічним, нікому не потрібним, казали, що то пройдений етап українського театрального мистецтва. Мар'яненко не хотів відставати від молоді. Все ж цілком позбутися старих поглядів, симпатій не міг.

У 1926 році до Києва повернувся з восьмирічної еміграції Микола Садовський. Зупинився поруч в готелі «Континенталь». Мар'яненко запропонував мені разом відвідати його.

— Даруйте, Іване Олександровичу, ви ж навіки розійшлися, як запевняли?

— Людська душа — складна штука! Частенько траплялось — погиркаємось з ним, і все ж тягне

одне до одного. А вчора він переказав, щоб я зайшов, і якнайскоріше.

Пішли. Номер Садовського, як нам сказали, на другому поверсі. Заходимо. Микола Карпович сидить у товаристві якихось юнаків. Кинув оком у наш бік. Задивився на Мар'яненка, зразу не пізнав. Далі ніби посвітлішав, підвівся й гукнув:

— Ваню! Дорогий!

Вони на якусь мить завмерли в мовчазних обіймах.

Я дивився на Садовського. Подався здорово старий — постать кремезна, як і колись, та роки своє беруть.

А який був темперамент — вогонь!.. Невже пригас? Але я, мабуть, поквапився з висновками. Не звертаючи на мене жодної уваги, старий заgrimів:

— Ваню! Щоб тебе чорти забрали! — (і це без жартів, навіть із серцем). — Чи тобі не сором із себе посміховисько робити?

— Яке посміховисько? — дивується Мар'яненко.

Садовський дивиться на мене й запитує:

— А це кого привів, Ваню?

Я відповідаю:

— Може, пригадуєте, колись у вас статистом був?

— Мабуть, Грицько?

— Добра пам'ять.

— Ну, здоров, — він потис мені руку. — Добра, кажеш? Видно, така, що всяку капость пам'ятає, — голосно засміявся. — Ти не сердься, я не про тебе. Взагалі. Так от, Ваню, здурів ти, чи що? Де твоя акторська совість? Кого граєш?

— Нічого не второпаю..

— Дивився вчора вашого «Джиммі Хіггінса». Бажав з тобою зустрітись, піти за куліси. Та як поба-

чив, що робиться на сцені, — занудило. Плюнув і пішов геть. Кого ти грав?

— Капіталіста.

— Чуєш, Грицьку? Піди подивись, як не бачив. Наш славетний Іван Олександрович виїздить на сцену на дитячому «ахтанабілі»! Поруч ще кілька дурнів. Докотився!

— Миколо Карповичу! Нічого не вдієш, треба призвичаюватись до нових вимог...

— Яких вимог? Що це за глюм?

Один із молодих людей підскочив і проказав російською мовою:

— Да ведь это новое искусство.

— «Искусство»? — обурено затрубив Садовський. — Це паскудство, от що! Для кого ви граєте? Ви розумієте, які глядачі на вас дивляться? І ти... ти, Ваню... Чого ти вліз у цю калюжу?

— Шукаю. Може, знайду.

— А я вже кинув шукати. Досить!

Мені не хотілося заважати, і я попрощався. За мною пішла й молодь — студенти театрального інституту.

Один кинув у дверях:

— Подивились на ідола, збили оскомину. Нехай в архів лізе!

Довго я не бачив Івана Олександровича. Вже після Вітчизняної війни заїхав до Харкова на два дні. Викроїв часину і пішов подивитись його в ролі Богдана Хмельницького в п'єсі О. Корнійчука. Пригадалися Садовський і той же Мар'яненко — виконавці цієї ролі в п'єсі Старицького. Тепер я побачив зовсім іншого Богдана. Це був славнозвісний ватажок і мудрий державний діяч, який твердо вірив у міцність

довічної дружби українського й російського народів. Мар'яненко подав справжнього Богдана з неповторною силою й виразністю. Вірилось, що саме таким був цей великий діяч. Тільки такий Богдан міг бачити далі своїх сучасників, вивести рідну країну на єдино правильний шлях.

Так, Мар'яненко був у zenіті!

Я ще раз пересвідчився в цьому, коли театр імені Шевченка привіз до Києва «Ярослава Мудрого» І. Кочерги. Така монументальна вистава могла йти лише в цьому театрі, бо тут грав єдиний гідний цієї ролі виконавець. Після Мар'яненка, здається, ніхто й не наважився братися за цю складну роль.

На другий день ми зустрілися. Пішли на Байкове кладовище. Обійшли всі могили старих друзів. Він дивився і пригадував:

— Ліницька Любов Павлівна... Яка це була чудесна, ніжна жінка, благородна артистка. Не зазнала, бідолашна, щастя. Так і померла без теплого слова... Заньковецька!.. Велика страдниця, геніальна на сцені, проста в побуті. Найкраща дочка народу. Хоч після смерті примирилася з своїм примхливим другом Садовським. Він їй багато вкоротив віку. Я любив його як великого майстра, а ненавидів часом як людину. Ось він добрий, уважний до тебе, чарує поглядом, теплим словом. І раптом, ніби якась муха вкусила, — визвіриться, вилає ні за що. Ніколи не знаєш, яким його побачиш удень або ввечері. Тому ми з ним були приховані вороги, хоча і по-своєму любили один одного.

Непомітно пройшло кілька годин. Побачили багато дорогих могил. Іван Олександрович жалкував, що так і не знайшли, де похований Колесник.

— Яка чудова людина був цей Микола Колесник. Ніколи ні з ким не сварився. А Паша Колесничиха, його жінка, як вона грала перекупок та сварливих бабів! Я щасливий, що мав на своєму віку таких сценічних друзів.

Тихим смутком огорнув нас лагідний вечір. Довго мовчки сиділи поблизу невеличкого пам'ятника Степанові Васильченку. Цього письменника дуже любив Іван Олександрович.

— Світла душа,— згадував тепер,— якби таких побільше було...

Пізніше я дізнався, що Мар'яненко, перед від'їздом до Харкова, знову побував на кладовищі. На його кошти впорядкували багато могил, зокрема. О. Полянської, його першої дружини.

У 1960 році він лікувався під Києвом у Конча-Заспі. Я відвідав його тут і не знав, що це востаннє. Іван Олександрович був важко хворий. І все ж, за його розповіддю, залишився, як і колись, неспокійним: багато часу і сил віддавав педагогічній роботі, виховував молодь для рідного театру.

Осіній день швидко танув у принишклім небі під шелест пожовклого листя. Іван Олександрович дивився на сад, напрочуд гарний і пишний.

— Прийшла й моя осінь...— мовив стиха.— Одне моє бажання — так хочеться, щоб поховали мене в Києві, на Байковому, поблизу старих друзів. Тридцять років прожив у Харкові. А Київ рідніший — тут минула молодість, тут заповнили життя творчість і вічні пошуки.

Через рік я послав йому в Харків свою книжку «У старому Києві». У відповідь він писав: «Спасибі за добрі слова про мене. Ви нагадали мені молодість.

Багато було творчих радостей у ті роки. Ваші спогади до сліз мене зворушили».

Нарешті в 1962 році дізнаюся, що він знову приїхав до Конча-Заспи, та звідти потрапив до лікарні на Пушкінську. Я подзвонив йому. Почув знайомий, дорогий голос, з тим же чудовим тембром:

— Дожидаю операції. Кріплюсь, хочеться пожити, ще ж не все зроблено. Здав книжку до видавництва «Мистецтво». Хочу побачити її надруковану. Заходьте в неділю о п'ятій, поговоримо.

Та в неділю його одвезли додому — до Харкова. А за два тижні, 4 листопада, Іван Олександрович помер.

Пішов від нас останній корифей з когорти Кропивницького і братів Тобілевичів.

Понад шістьдесят років на сцені... Двадцять на до-революційній і більш як сорок на радянській.. Добре попрацював для рідного мистецтва небіж великого Кропивницького.

ВЛАДАРИ ЛІТЕРАТУРНИХ СКАРБІВ

Якось я сидів у парку політехнічного інституту і читав «Боярщину» Писемського. Один студент подивився, запитує:

— А ти хіба в ній щось розумієш? Чи не краще б тобі звернутися до Жюля Верна чи Майн Ріда?

— Я їх вже прочитав.

— Тобто тримав у руках. Читати мало, пам'ятати треба. Інакше не варто й час губити.

Він мені влаштував суворий іспит. З авторами пригодницьких романів обійшлося добре — я знав уже славетних капітанів Немо і Гранта, читав навіть маловідомі романи Жюля Верна, такі як «Упертий Керабан», «Михайло Строгов». Тоді студент перейшов до творів Писемського. Я відповідав, здається, жваво й доречно. Він помовчав. Потім каже:

— Трохи наївно, але розумієш. Тобі треба вивчати літературу серйозно. Може, це твій коник. Прочитай якусь критичну розвідку про Писемського, в голові посвітлішає. До речі, нещодавно вийшла в світ

робота Венгерова. Чув про такого? Ні? Великий майстер. Хочеш знати літературу, не обмежуйся самими творами письменників, звертайся й до літературознавців, тоді краса слова засяє перед тобою небаченим світлом.

Невідомий студент порушив мій спокій на все життя. Книжка Венгерова прийшлася до смаку. Захотілося прочитати й інші праці дослідника. З того часу я глибоко поринув у привабливі надра літературознавчої науки. Через Венгерова дізнався про Белінського, Добролюбова, вони полум'яним словом будили думки, кликали до нового життя.

В січні 1916 року, перебуваючи в Петрограді, я наважився його відвідати. Подзвонив по телефону. Семен Панасович погодився мене прийняти. Я ніби потрапив у зачарований світ. Величезні стелажі на всю стіну, а на них тисячі книжок людей великого хисту, цілеспрямовання, титанічної праці. І всі ці скарби зібрав чоловік з доброю молодого посмішкою й присипаною снігом сивини бородою.

Здивований, я наївно запитую:

— Невже ви все це прочитали?

— Аякже, не для краси ж вони в мене. Деякі, правда, тільки переглянув, доведеться до них повертатись. А ось ці, приміром, прочитав досконало.

Він показав на десятки томів енциклопедії Брокгауза-Ефрона, редактованої ним, на великі томи класиків літератури, теж видані з його участю.

— А ось багатостраждальний Белінський. Років з п'ятнадцять пішло на нього. Одинадцять томів вийшло, та ще не кінець...

Багато років пройшло з того часу. Я не помилюся, коли скажу: чимало письменників з його багатю-

щої картотеки zostалися відомими тільки Семенові Панасовичу, а для інших знайомі лише на прізвище.

До господаря прийшов відвідувач. Подивився на мене трохи з подивом, — мабуть, здався я йому «зеленим», хоча й носив костюм дорослої людини.

Семен Панасович познайомив нас:

— Це літературознавець Спиридонов.

Потім відрекомендував мене:

— А це юнак, дещо незвичайний, безмежно закоханий в літературу.

— Ну й добре, — кивнув Спиридонов, — це таке кохання, що не підведе, а щодня даватиме все більше й більше радощів.

Вони взялися обговорювати матеріали до чергового тому творів Белінського. Поважні діячі на моїх очах перетворилися на молодих ентузіастів. Про мене забули. А я переглядав чудові шість томів Пушкіна, що стояли поруч з Шекспіром, Шіллером, Байроном і Мольєром. Довго затримуватись не міг, увечері мав побувати на виставі в Маріїнському театрі.

Венгеров подарував мені на спомин книгу нарисів з історії російської літератури.

— Як щось буде цікавити, пишіть. Нехай горить іскра, що спалахнула у вашій душі.

З великим жалем почув я про смерть Венгєрова у серпні 1920 року. Хоч і з труднощами, але зібрав виданих ним 11 томів Белінського. А восени 1926 року, дізнавшись, що Спиридонов працює над 12-м томом, написав йому листа.

Відповідь одержав за тиждень. Василь Спиридонович писав:

«З охотою відповідаю. 12-й том творів Белінського виходить у найближчі дні накладом московського Держвидаву. Але цим томом не закінчується видання С. Венгерова. Доведеться дати ще деякі тексти Белінського, віднайдені мною, примітки до останніх п'яти томів і покажчик до всіх 12-ти томів. Увесь цей матеріал складе ще один том, і до того ж чималий».

Після 1930 року Спиридонову пощастило видати в «Академії» 13-й том творів Белінського. Але й після того він розшукував багато нових матеріалів великого критика.

Капітальним твором дослідника була бібліографія Льва Толстого в двох томах (видання «Академії»).

Кілька разів я зустрічався з Володимиром Спиридоновичем у нього вдома. Обстановка дуже нагадувала ту, що я бачив у Венгерова, — забиті книгами полиці і справжнє море карток.

Всі останні роки життя Спиридонов віддав своєму улюбленцю Белінському. Він був одним з відповідальних редакторів повного зібрання творів геніального критика, що його видала Академія наук СРСР.

Зовні поміркований, витриманий, наче трохи холоднуватий, він зберігав у собі великий внутрішній темперамент, гарячу пристрасть до улюбленої роботи, якій віддав до останку всі свої сили.

У квітні 1930 року на похороні Маяковського я познайомився з одним приємним ввічливим дідком. Коли я сказав, що слухав до революції виступ Маяковського в Києві, а також був на його розмові з робкорами в 1925 році, мій співбесідник зауважив:

— Коли так, я вас не відпущу, поки докладно про все не розповісте.

Після похорону поїхали трамваєм до нього. В свій час мене вразили книжкові багатства Венгерова й Спиридонова, але такої сили книжок я ще не бачив. Запитую його:

— Мабуть, працюєте тут, у бібліотеці?

— Звичайно, працюю.

— А кого вона обслуговує?

— Мене.

— Так це ваша власна бібліотека?

— Еге.

— А хто ж ви будете?

— Сакулін Павло Микитович.

Так я познайомився з відомим істориком російської літератури, професором Московського університету.

— Скільки ж у вас томів?

— Тридцять тисяч. Для масової бібліотеки це небагато, а для мене досить. Це моя єдина втіха і гордість. Все, що видано у нас і в старій Росії з питань історії літератури, ви знайдете тут. От тільки по історії Росії багато чого нема. Тут мені не рівнятися до колишньої збірки Щоголева.

Розмова зайшла про цього відомого пушкініста. Я добре знав головні його праці, дуже любив знамениту розвідку «Дуель і смерть Пушкіна».

Ми довго говорили про Маяковського. Я переглянув деякі відділи, пройшовся очима по полицях. Багатства незліченні.

Умовилися при нагоді ще колись зустрітися. Та невблаганна смерть того ж року вирвала з життя цю чудову людину.

В 1925 році я познайомився з нарисом історії новітньої російської літератури, написаним В. Є. Євгенєвим-Максимовим. Це була одна з перших книжок з новою оцінкою літературних явищ нещодавнього минулого.

Книжка викликала в мене багато запитань. Саме тоді я цікавився віршами молодого Блока. Послав авторові листа на адресу Ленінградського університету. Незабаром прийшла відповідь, несподівано цікава.

Приємно було відзначити, що автор учився в університеті разом із О. Блоком. Основною темою, якій присвятив багато років, вважав він творчість Некрасова.

Євгенєву-Максимову я вдячний за те, що він прищепив мені любов до творчості поета-велетня й революціонера-демократа. Відтоді я не пропускав жодної його праці. Жалкую тільки, що особисто довелося побачитись тільки в 1934 році. Спочатку розмовляли в одній з вільних аудиторій університету. Потім ходили по місту. Побували в будинку, де колись містилась редакція «Современника» і квартира поета.

А ввечері Владислав Євгенович читав лекцію про творчий шлях Некрасова. Велика зала робітничого клубу ледве вмістила слухачів. Перед лекцією в клубному фойє продавалися нові книжки. Серед них я побачив багато примірників поеми «Кому на Русі жить хорошо». Після лекції всі було розпродано.

В тяжкі роки блокади Ленінграда вчений прочитав сотні лекцій в госпіталях і частинах Червоної Армії. За це йому присвоїли звання почесного червоноармійця, яким він дуже пишався.

Разом із К. І. Чуковським він видав повну збірку творів Некрасова і цим гідно вшанував пам'ять улюбленого народного поета.

Свої багаторічні пошуки Євген'єв-Максимов завершив тритомною працею про життя й творчість Некрасова.

Ще за молодих років я добре запам'ятав ім'я професора М. К. Піксанова, прочитавши редаговане ним академічне видання творів Грибоєдова.

Мені також дуже подобались масові видання класичних творів, випущені у Москві за редакцією А. В. Луначарського і М. К. Піксанова. Коментарі здебільшого робив останній. Луначарський шанував його як талановитого вченого і невтомного працівника.

В одній з розмов з Анатолієм Васильовичем у Полтаві я почув про нього таке: «Усім нам є чому по-вчитись у Миколи Кириаківича Піксанова. За скромним підрахунком, він простудіював, не прочитав, а саме простудіював добрих шість тисяч книжок. Не оцініма його робота «Два віки російської літератури»! А праці по Грибоєдову, Тургенєву, Короленку, Горькому, Гончарову...»

Кожна нова книга Піксанова викликала у мене великий інтерес. Багато років я з ним листувався.

Вражений був, коли побачив на власні очі, як він у свої 83 роки працює над новим великим дослідженням. Навкруги нього справжні книжкові барикади, а він серед них, як досвідчений командир. Зразковий порядок у всьому, суворий режим праці — ось що допомагало йому щоденно просуватись уперед,

читати силу книжок, дисертацій, газет, слідкувати за багатьма журналами.

Він прожив насичене великим змістом життя і в своїй праці керувався єдиним завданням — зробити все, щоб художнє слово радувало мільйонні маси, вчило любити Вітчизну.

Для мене Микола Кириаківич був і залишається одним з визначних учителів.

У перші місяці 1937 року, коли вся країна відмічала сторіччя з дня смерті О. С. Пушкіна, помітною подією стала книга В. Я. Кірпотіна «Спадщина Пушкіна і комунізм».

Заслуговує подиву також його праця про Салтикова-Щедріна. З цікавістю прочитав я і роботи Кірпотіна по Достоевському. Багато незрозумілого стало одразу ясным після знайомства з книгою дослідника.

Чарівне враження залишив Валерій Якович при особистому знайомстві. Я побачив людину м'якої вдачі, безмежного оптимізму, філософа, добре озброєного марксистсько-ленінською теорією. Літературу він любить ніжно, як юнак свою першу кохану. Цим він мене відразу підкорив.

Певним парадоксом звучить те, що розвідка про Достоевського здобула високу оцінку в Англії. Кірпотіна запросили прочитати доповіді в трьох знаменитих університетах.

В особі Кірпотіна я теж маю доброго вчителя і друга.

Викладаючи мову й літературу в школах, я не раз чув скарги своїх колег, як важко іноді підготуватися

до складного й відповідального уроку. Літературна наука невпинно просувається вперед. Якщо не хочеш плестися в хвості, треба читати нові дослідження, передплачувати журнали, стежити за кожним новим явищем чи фактом у літературі.

Розмовляючи зі мною, один учитель-ентузіаст згадав відомого українського вченого академіка О. І. Білецького:

— Мені пощастило вчитися в Олександра Івановича. Він мене, як то кажуть, «збив з пуття», розкрив очі на багатства літератури й мистецтва, привчив цікавитись усім на світі, заглядати в різноманітні книжки, не цуратися й популярних видань. От я й поставив собі завдання — вивчити все, що знає мій учитель.

Почуте міцно запало мені в голову. Перша робота О. І. Білецького, яка потрапила до моїх рук, це «В майстерні художника слова». Скільки книжок треба було простудіювати, щоб зробити таке дослідження!

Чим більше я знайомився з роботами вченого, тим дужче вражала мене безмежність тематики й глибина досліджень.

Давня російська література і нова історія європейського театру; грецькі, римські класики і найновіша українська поезія; дослідження про Симеона Полоцького, Салтикова-Щедріна і Лєскова; праці з життя й творчості Шевченка, Нечуя-Левицького, Лесі Українки і багатьох-багатьох інших письменників різних країн та епох.

Наприкінці жовтня 1954 року я одержав від Олександра Івановича запрошення на засідання, присвячене 70-річчю з дня його народження.

Запам'яталася доповідь М. К. Гудзія на цьому за-сіданні, численні поздоровлення. А найбільше вра-ження залишив кінцевий виступ ювіляра та його слова:

— Все життя я мріяв, щоб літературознавство стало справжньою наукою, віддав цьому все своє життя й радий, що моя мрія здійснилася.

Того вечора я особисто познайомився з Олександром Івановичем, а за кілька днів відвідав його (жив він тоді на Рейтерській, 11). Він прийняв мене дуже гостинно. Перш за все познайомив із своєю бібліотекою.

— Знаю, книжки — ваше слабе місце, з них і починаю.

Я побачив усі визначні праці з історії літератури й критики, російських, українських і багато західно-європейських дослідників (мовою оригіналу).

Я звернув увагу на портрет М. К. Гудзія.

— Це мій найкращий друг, однодумець і порадник. Людина неспокійна, вчений з енциклопедичною вдачею і тим самим ще рідніший мені.

Кілька годин любо розмовляли. Своєю ерудицією Олександр Іванович, можна сказати, «здолав мене».

Запитую про маловідомих поетес Ольгу Чюміну, Мірру Лохвицьку. Розповідає про них, наводить ще з десяток імен, читає вірші напам'ять.

Так само вільно цитував прозові уривки колись відомих, а тепер забутих авторів.

Запам'яталися такі його думки:

— Тепер ми досягли такого розвитку літературознавчої науки, коли дослідник не може бути «всезнайкою», має обрати якість певне коло питань та авторів. Візьміть Пушкіна, Льва Толстого, Шевченка.

Література про них безмежна. Тільки щоб вивчити її, треба віддати все життя. Це один бік медалі. Є й другий. Доволі ще білих плям на нашій літературній карті. Дрібні брошури не можуть замінити капітальних досліджень. Час уже повернути літературі Бориса Грінченка, Олесья, Миколу Вороного...

Друга така зустріч відбулася нескоро. Іноді я приходив до нього в Інститут літератури на коротку розмову. Коли закінчив роботу над книгою спогадів «У старому Києві», за порадою М. Т. Рильського попросив Олександра Івановича познайомитись з рукописом. Він охоче погодився, відповів листом, в якому зауважив:

«Не знаю, яких часів стосуються ваші спогади, але жду їх з особливою цікавістю».

Я віддав йому рукопис, а через три дні випадково зустрів його на вулиці. Він і питає:

— Чого ж ви не цікавитесь долею рукопису, не дзвоните?

— Не наважився турбувати...

— Прочитав за день. Зайдіть завтра до інституту, віддам.

На другий день я читав докладну рецензію на книгу і дякував за увагу до моєї праці.

Ще через кілька днів я слухав його виступ, гострий, темпераментний, дотепний.

Востаннє я був у нього літом 1960 року. Порадив йому відмовитись від читання дисертацій, слідкувати за здоров'ям, кілька годин присвятити фізичній праці.

— Ваша правда. Спробую, тільки не знаю, чи щось вийде. Час уже робити підсумки. Є думка переглянути весь свій доробок, вибрати путне, пере-

видати. А про здоров'я не кажіть. З ним тільки горе. Лікарі змушують кинути курити, відпочивати в придатних для мене місцях. Я дуже люблю Старосілля з його чудовими пахощами соснового лісу. Він мене збуджує, хочеться творити. А мені доводять: проти-показана сосна, й категорично заборонено тютюн. А я, як Тарас Бульба, не можу розлучитися з тютюном і перед смертю. В Старосілля закоханий, як молодик у першу свою обранку...

Його побажання здійснились: не розлучався з улюбленим Старосіллям, палив тютюн до останнього, працював до глибокої ночі, приліг відпочити... Вранці побачили його, спокійного, поважного, з глибоким роздумом на обличчі. А на столі лежав незакінчений рукопис.

Я розповів про дорогих для мене людей, які відкрили мені прекрасні обрії життя, показали світ літературних скарбів.

Не можу не згадати ще про деяких сучасників. Вони в різний час допомогли мені, вразили багатством думок, силою аналізу, принциповістю, невпинними плідними пошуками.

В 1930 році я зустрівся з Євгеном Степановичем Шабліовським. Уже тоді він був відомий як знавець і талановитий дослідник творчості Шевченка. Молодий, запальний, енергійний, він підкорив мене своєю простотою, щирим бажанням поділитись досвідом, книжками, розкрити секрети своєї творчої лабораторії. Завдяки Євгенові Степановичу у мене виробилась звичка щорічно перечитувати «Кобзаря», милуватись його бунтарським духом, мовною красою.

Чотири дослідження Шабліовського про життя і творчість великого сина українського народу для мене й сьогодні не застаріли. Вони стали помітними явищами в нашому літературознавстві, поставили багато питань перед майбутніми дослідниками. Важлива їх ознака — бойова заостреність і сила правдивого слова про революційний зміст поезії й боротьби Шевченка.

Тяжкі роки випробувань аж ніяк не похитнули віру Євгена Степановича в свою партію, в героїчний радянський народ, в перемогу правди. За короткий час після звільнення він збагатив науку новими видатними дослідженнями. Мені приємно було повернути йому примірники книжок, які я тільки чудом зберіг.

Радісно було дізнатись, що багаторічна праця видатного дослідника дістала найвищу нагороду — Ленінську премію.

Він і зараз повний сили й невичерпної енергії. Коло його інтересів все ширшає. Певен, що Євген Степанович збагатить літературну науку ще багатьма видатними працями.

Років з п'ятнадцять тому мою увагу привернули статті Л. М. Новиченка. Від одного поважного письменника я почув:

— Що мені оті дрібненькі критичні вихваляння. Я б усі їх віддав за одну прихильну до мене статтю Новиченка.

Так, критик приділяє творчу увагу тільки явищам значним, уміє побачити в малому зерно великого, ставиться дуже відповідально до своїх виступів.

Його «Поезія й революція», «Про багатство літератури» — це глибокі синтетичні дослідження, які стали вже відомими далеко за межами нашої республіки.

Хочеться сказати кілька слів про нього як людину. Леонід Миколайович, як і переважна більшість наших відомих діячів літератури, — дуже проста людина, уважна до всіх без винятку, ладна завжди допомогти, чим тільки може.

І хоч, може, звучатиме трохи дивно, я серед своїх найкращих учителів з радістю згадую Новиченка. Повчитися в талановитій молоді ніколи не завадить.

ЖИВИЙ СВИДОК СЛАВЕТНОЇ ІСТОРІЇ

Ця невеличка на зріст старенька жінка і тепер вражає чудовою пам'яттю, активним сприйманням життя, здатністю ненавидіти все те, що стає на мирному шляху трудящих. Обставини її життя сприяли тому, що вона на своєму довгому віку зустрічала багато видатних людей, а з деякими мала дружні стосунки. Її розповідь про них вражає пристрасстю, щирістю, піднесенням.

З Софією Миколаївною Мотовиловою я познайомився в 1931 році, коли вчився в Київському кіноінституті. Мені кілька разів довелось звертатися до неї як до бібліографа ВУАН (Всеукраїнської Академії наук). Я тоді ще помітив, як уважно й серйозно ставилась до своїх обов'язків ця трохи сувора на вигляд енергійна жінка. Її консультації вражали змістовністю і докладністю. Пам'ятаю, як я, студент, мало обізнаний з естетикою, спробував висловити думку, що Добролюбов мало чим збагатив цю науку. Я почув майже гнівну відповідь:

— Не робіть висновків про те, чого не знаєте. Зухвалість ніяк не личить радянському студентові.

І швидко довела, що я знаю Добролюбова поперехово. Прочитала цілу лекцію про світогляд та естетичні погляди великого критика.

Чи міг я думати, що ця маленька жінка, з чіткою, виразною дикцією, швидкими рухами і проникливим гострим поглядом, знала таких людей, про яких я тільки читав або чув, людей, що давно увійшли в історію. Адже вона була знайома з Г. В. Плехановим, В. І. Засулич, чула виступи Рози Люксембург, добре знала В. І. Леніна, Н. К. Крупську... Зустрічалась і розмовляла з Львом Толстим, знала добре його найближчого послідовника В. Г. Черткова, працювала у Наркомосвіті разом з Н. К. Крупською і В. Я. Брюсовим...

Варто згадати й такий факт. Її дядько, відомий учений-енергетик Роберт Едуардович Классон, був освіченим марксистом. На його квартирі відбувалися нелегальні збори членів більшовицької партії. Саме тут у лютому 1894 року В. І. Ленін уперше зустрівся з Н. К. Крупською. Маленька Соня добре запам'ятала цих почесних гостей. Як дорогоцінну реліквію Софія Миколаївна і зараз зберігає в себе скатерку зі столу, за яким сиділи Ленін і Крупська.

А згодом молоду Мотовилову зв'язала міцна дружба з відомими діячами партії В. П. Ногіним і С. В. Андроповим. «Бувала людина», — кажуть про таких активних свідків минулого. Але цього буде замало, щоб визначити трудову й громадську діяльність Софії Миколаївни. Наприкінці 1918 року вона приїхала до Києва і працювала багато років на бібліотечній роботі. Живе в нашому місті і зараз.

Тільки через 33 роки я знову побачив Софію Миколаївну. Скільки відбулося великих подій і випро-

бувань, як далеко пішла вперед наша країна!.. Та Софія Миколаївна у свої 83 роки залишилась такою ж енергійною, жвавою, як це було й багато десятиріч тому.

Велике враження на читачів журналу «Новый мир» зробили спогади Мотовилової, надруковані в № 12 за 1963 рік. При зустрічі я пригадав Софії Миколаївні, що Н. К. Крупська називала її «кип'ятилкою», яка ніколи не буває байдужою і не звикла мовчати про те, що вимагає уваги й осуду.

За скупими рядками друкованих спогадів добре відчувається, що автор знає багато цікавого й повчального і може розповісти про це не як звичайний свідок, а з запалом і художньою силою.

Мені цікаво було почути, що в 1934 році Зінаїда Тулуб звернулась до Мотовилової за бібліографічним списком праць про життя Леніна та його діяльність. Письменниця мала намір написати кіносценарій про великого вождя. Софія Миколаївна порадила зустрітись з Крупською, одержати консультацію з першоджерела. Така зустріч відбулася. Письменниця цікавилася насамперед Леніним як людиною, проте наважилась запитати:

— Вибачте, Надіє Костянтинівно, чи не пригадаєте, як ви полюбили одне одного?

Після тривалої паузи почулася відповідь:

— Знаєте що... Ви краще подождіть. Ось умру, тоді вже пишійть сценарій про Леніна...

Коли більшовик С. В. Андропов сидів у тюрмі, його часто відвідувала Софія Миколаївна, «як його наречена». Це була вигадка, але згодом Андропов по-справжньому закохався в свою удавану наречену. Софія Миколаївна, сміючись, згадувала:

— У нас було так, як у деяких сучасних п'єсах. Розмовляють двоє молодят про колгосп, трактори, про свої буденні трудові справи, і, десь між іншим, він їй каже: «А знаєш, ти хороша... Тільки наше з тобою завдання — державні плани виконувати й перевиконувати». Отак, бувало, й Сергій Васильович: усе товче про ознаки діалектики, а в коротких паузах зітхне й додасть: «Як з тобою хороше, Соню...»

«Нареченою» Андропова вона стала за порадою В. П. Ногіна, який для неї був дорогою людиною. Але коли сам Ногін потрапив до в'язниці, вона не змогла його відвідувати. Жандармський офіцер не пустив, бо знав її як подругу Андропова.

Проїшли роки. Софія Миколаївна довгий час зберігала листи В. І. Леніна до В. П. Ногіна, потім передала їх до Інституту В. І. Леніна в Москві.

Коли Ногін став відомим державним і партійним діячем, Софія Миколаївна не раз зверталася до нього по допомогу. Вона ніколи не могла пройти байду, коли бачила чиїсь несправедливі вчинки.

Одного разу її запитали, чому вона така настирлива. Чи не краще було б дбати про свої справи і не лізти куди не треба. На це Софія Миколаївна дала гідну відповідь:

— Я почуваю відповідальність за свою країну!

Це почуття обов'язку залишилось у неї назавжди. Його не приглушили роки випробувань і похилий вік. «Все для людей, для наших чудових людей праці і науки, все для щастя рідної країни, що стала прикладом для всього світу!» — ось лозунг, що був керівним протягом усього життя для скромної бібліотекарки.

ПОДВИГ СКРОМНОЇ ЛЮДИНИ

Велика В'тчизняна в'йна довела, яких героїв може родити наша країна. Народ знає і шанує своїх видатних захисників. Але поряд з ними боюлися мільйони непомітних героїв, які твердо вірили в перемогу.

Я знав одного з них, що навіть у тяжкі часи окупації зробив велику справу на користь своїй Батьківщині.

Багато років працював у Троїцькому Народному домі Тадей Давидович Могила. Колишній селянин з Поділля, потім чорнороб, він завітав якось до театру Садовського. І так захопився його виставами, що вирішив за всяку ціну стати на роботу в цьому театрі. Пішов до самого Садовського. Тому сподобався жвавий прихильник мистецтва, і Тадей Давидович став білетером. У двадцяті роки він пішов до теперішнього театру імені Франка.

Нічого особливого за багато років в його особистому житті не було. Працював на своїй скромній посаді, жодного разу не пропустив хоча б одної

вистави, навіть не хворів — здоров'я, нівроку, вистачало. Чудово знав репертуар театру, оцінював гру акторів і зміст п'єс не гірше добре обізнаного рецензента.

Та ось у червні 1941 року мирне життя було порушено. Франківці евакуювалися. Старий білетер залишився біля тяжко хворої дочки.

Доводилось здебільшого голодувати, спродувати останні речі. Та як важко не було, інше гризло старого — не стало рідного театру. Не знаходив собі місця. Щодня ходив до театру, засмученого, осиротілого.

Найважче прийшлося в 1943 році. Фашистський звір відчув близьку загибель, казався від люті. Гітлерівське командування наказало киянам залишити всі центральні вулиці, а пізніше й околиці. Молодих гнали в Німеччину, старим і хворим довелося шукати притулку по селах за Києвом.

Дід Могила уболівав за свій театр і вирішив залишитися в ньому. Йому загрожував розстріл, коли б фашисти знайшли його. Та це не лякало. Прийшов у театр. Побачив відчинені двері головного входу. Зразу ж підшукав ключа, запер. Перевірив усі інші двері.

Не злякався, що вся вулиця Карла Маркса палала. А раптом злочинні руки наважаться знищити й дорогоцінне приміщення! Треба бути на варті. Спав мало. Ходив по сцені, згадуючи часи, коли майстри рідного мистецтва радували чудовою грою серця глядачів. Вдивлявся в мовчазний пустельний зал, прекрасний навіть у своїй самотності. Не давала спокою думка: будь-що треба вберегти театр, хоча б і ціною життя.

Причаївся в залі. Увійшло троє ворожих солдатів з ручними ліхтариками і клунками. Один поклали в залі, другий — на сцені. Протягли провід від одного до другого, потім вивели на вулицю. «Міни», — стукнуло в голову старому. Солдати швидко впорались із своєю мерзенною справою, пішли з театру. Роздумувати було ніколи. Дістав кишенькового ножа і перерізав дріт на сцені, а потім і в залі. Для певності зробив це й на вулиці.

Уранці почув страшний вибух. Трохи отямившись, вийшов на вулицю. Побачив свіжозруйновані будинки на сусідній Ольгинській вулиці. З жахом подумав, що, мабуть, і театр мав у цю хвилину злетіти в повітря. Ніч спав добре, а шостого листопада побачив перших радянських воїнів, мимоволі заплакав од радості.

Як і годиться, попереду йшли сапери. Швидко оглянули театр. Дід Могила показав на апарати, залишені ворогом. Почув від старшого:

— Молодець дід! Якби не перерізав, не було б театру.

Лише згодом, коли театр почав працювати, мати й дочка дізнались про те, як Тадей Давидович урятував його.

Розмовляючи зі мною, він зауважив:

— Хіба це подвиг? Справжні герої творили чудеса на фронті. Я ж нічого особливого не зробив.

Та це був справжній подвиг. Честь і шана незабутньому старому!

КУТОЧОК СТАРОГО КИЄВА

В серпні 1963 року до Києва завітала Оксана Олександрівна Купріна, дочка відомого письменника. Вона, артистка Московського театру імені О. С. Пушкіна, приїхала з театром на гастролі.

Я пригадав, що колись бачив О. І. Купріна в Києві, розмовляв з ним. Приїзд його дочки збудив у пам'яті згадку про цю зустріч. Оксана Олександрівна цікавилась усім тим, що торкалося її батька, і довго розмовляла зі мною про минуле. Я їй розповів про одного з київських друзів Купріна, людину талановиту й цікаву.

В 1913—1918 роках чималу популярність серед глядачів набув оповідач гумористичних жартів Іван Семенович Руденков. Він був провідним артистом «Театру мініатюр», вистави якого відбувалися в приміщенні теперішньої Російської драми. Деякий час виступав і в «Інтимному театрі» на Хрещатику.

Руденков помітно виділявся серед численних «куплетистів» майстерним виконанням і різноманітним

репертуаром. Його з охотою слухали і відомі київські актори, письменники, журналісти.

Вистави в театрах мініатюр йшли, як у кіно, по сеансах — півтори години кожна. Як правило, щовечора програма давалася тричі. На останньому сеансі можна було побачити відомого театрального критика В. А. Чаговця, що з притаманною йому одвертістю казав знайомим:

— Зайшов відпочити й пореготати. Адже Іван Семенович і мертвого розбудить.

За існуючим порядком, артисти-оповідачі виступали у фразній парі, як і співаки й диригенти. Руденков порушив цю традицію, виходив у звичайному костюмі. Зникла атмосфера офіційності, здавалося, глядач прийшов у гості до хорошого знайомого, гострослова й веселуна.

Удень Руденкова можна було побачити на Хрещатику, на Подолі або на базарах. Він любив такі прогулянки, заглядав у магазини, шукав героїв своїх майбутніх оповідань. Його іноді вітали й незнайомі йому люди, які бачили його на сцені.

Він дуже любив книжки. Однією з кращих у Києві вважалася книгарня Ідзиковського та велика бібліотека при ній на Хрещатику, проти Прорізної вулиці. Тут одного разу я й побачив близько Івана Семеновича. Він запитував продавця, чи нема старих збірок гумористичних оповідань. Якраз збірками цікавився і я, зібрав їх щось з півсотні. Сказав про це йому. Він дуже зрадів, коли почув, що я можу дати йому оповідання Лейкіна та старовинну збірку анекдотів. Книжки допомогли мені деколи зустрічатись з відомим артистом у нього вдома. Жив він у 1914 році, коли я з ним познайомився, на Олександрів-

ській вулиці, недалеко від Царського саду. Займав кімнату в якоїсь господині, що й доглядала за веселим холостяком.

Мене над усе цікавила велика купа списаного паперу — це були рукописи його численних оповідань. Він збирався їх привести в «людський вигляд» і надрукувати окремими збірками.

Якось почув від нього, що під час своїх виступів у Петербурзі восени 1913 року він познайомився з О. І. Купріним, і той так вподобав оповідання Руденкова, що швидко здружився з ним. Тепер артист збирався просити свого поважного приятеля написати передмову до майбутньої книжки. Мені цікаво було почути, що деякі з них створено на теми, запропоновані Купріним.

Здається, весною 1914 року я зайшов уранці до Івана Семеновича з якоюсь цікавою для нього книгою. Розмову нашу перебив зненацька дужий гуркіт у двері. Не встиг господар подивитись, хто там прийшов, як попав у обійми прибулого.

— Ваня! Здорові були! Не ждали? Не люблю церемоній, телеграм, попереджень і всілякої тяганини.

Худорлявий, не дуже показний, Руденков наче став ще менш у могутніх обіймах гостя.

— Яким вітром занесло, Олександрє Івановичу?

— О, брате, зі мною не рівняйся! Лекцію приїхав читати про сучасну літературу. Прямо-таки в професори пошився!

Він голосно засміявся. Потім запитав:

— А це що за юнак? Може, родич?

— Ні. Збирає п'єси, гумористичні оповідання. Має чудові примірники старих анекдотів.

— Це я люблю. Дотепний анекдот — велика річ!

Я зразу впізнав Купріна. Його фото можна було часто побачити в ті часи.

Він, очевидно за звичкою, потягнувся до рукописів, став переглядати. Раптом зареготав.

Руденко питає:

— Невже смішні? Мені здавалося, що тільки коли вголос читаєш на сцені, маєш якийсь ефект, а на папері — не те.

— Ні! Непогано.

— Коли так, ловлю на слові. Зробіть ласку, дорогий Олександрє Івановичу, напишіть хоч коротеньку передмову до моєї збірки.

— З охотою. Підготуйте книжку. Прочитаю й напишу. А тепер, поки маю вільний день, хочу поблукати по Києву, подивитись на старі місця. Маєте охоту — підемо зі мною.

— З радістю! — відповів Іван Семенович. — Я до вечора вільний.

— Тільки умова. Ходити пішки. Так смачніше.

Щасливий випадок допоміг мені побути багато годин вкупі з відомим письменником, до того ж — чарівною людиною. Я, звичайно, йшов мовчки і тільки слухав своїх неабияких знайомих.

Проїшли униз, в бік Подолау. Біля старого двоповерхового будинку Купрін зупинився.

— Отут лишився добрий шматок молодості. Бачите, старію, а стіни — які були, такі й залишились. Моя оселя була на другому поверсі. Тільки вона знала, скільки в мене промайнуло таких днів, коли доводилось міцніше підперізуватись, бо в кишені царювала зловісна порожнеча. Потім знайшов дешеву кімнату на Кловському спуску. Але в ці краї вчашав і далі — манив любий Дніпро.

Він повів нас на теперішню Поштову площу, до купалень. У ті часу існували купальні для чоловіків, а трохи далі, за перегородкою, — для жінок. Теперішніх трусів тоді не вживали, купалися голі. Хто не вмів плавати, користався неглибоким огороженим басейном з дерев'яною підлогою, тут-таки, на березі. До річч, пляж у ті часи ще не існував, Труханів острів був геть застроений дрібними приватними будинками; купальні містилися на правому боці Дніпра.

Олександр Іванович зацікавився невідомим ще йому фунікулером. Він тоді починався на вулиці Боричів узвіз. Ми й пішли туди. Піднялися на Володимирську, а звідти попрямували на Михайлівську. Тут Купрін показав на один будинок, дещо відмінний від інших своїми архітектурними прикрасами:

— Ось тут я жив у добрих знайомих Кисельових. Мене вже тоді охоче друкували.

Вийшли на Хрещатик. Купрін запропонував:

— А тепер доведеться нам сісти на трамвай, бо пішки далеченько. Поїдемо на Тверську та Ямську. Чули про них?

Це були вулиці, що стали відомі у всьому світі після того, як вийшла в світ знаменита «Яма» Купріна.

Від Володимирського базару звернули на Тверську. Він тільки посміювався:

— Наче в мої часи, — жодної зміни. А звідси починається Ямська. Господи боже мій! Точнісінько та сама! От і два помітні будинки: ліворуч — для звичайних відвідувачів, а навпроти — «люкс», для багатіїв.

Він замислився, мабуть, поринув глибоко думками

в старі часи. І ми якусь хвилину стояли мовчки. Тишу порушив Іван Семенович. Посміхнувся:

— Вибачте, шановний друже... А вам які більше подобалися?

— Не любив, правду кажучи, ці двоповерхові споруди. Заходив тільки як споглядач, журналіст, цікавий до всього. А от посидіти за пивом і вечерею краще було у першому, ліворуч, з якого починається вулиця. Сюди манила чудесна «закусочна», що була краща за будь-які ресторани. Для охочих водилися й дівчатка.

Ми нешвидко пішли вгору, до трамвая. Олександр Іванович вів далі:

— Чорт його знає... Якись двоїсті почуття. Важко й гидко робиться, коли згадаю страшні людські драми, що ховали за собою ці вулиці. А з другого боку, є трошки й приємного в спогадах — адже я був тоді молодий, завзятий, бився за своє місце в житті, хотів нести правду всім бідолахам, мріяв перевернути світ... Нічого не вийшло, все тягнеться, як і колись. Тільки слава Ямської була, та й загула, її місце заступив дужий, привабливий Хрещатик. Ото й увесь прогрес за два десятки років.

Біля Думської площі я розпрощався з своїми чудовими знайомими.

Це був єдиний неповторний для мене день, коли я бачив близько і чув славнозвісного письменника.

Руденкова зустрічав ще багато разів. Якось він показав мені передмову до своєї книжки, написану Купріним. Її було надруковано разом з оповіданнями Руденкова в 1916 році. Оскільки ця книга вже тоді швидко стала бібліографічною рідкістю, хочу навести цю передмову:

«І. С. Руденкову. Дорогий Іване Семеновичу! Я так часто сміявся радісним, молодим, свіжим і безтурботним сміхом, коли бачив вас на сцені і читав ваші кумедні сценки, що, сподіваюсь, ви дозволите мені визначити вашу милу творчість короткими словами:

Гумор — чудова річ.
Беззлобний жарт не раниць.

І це буде найвірнішою передмовою до вашої книжки.

Гатчина, 1915 рік, 27 вересня. О. І. Купрін».

Більше Іванові Семеновичу не довелося побачити старшого друга. Давній туберкульоз у 1919 році звів Руденкова в могилу.

Оксана Олександрівна запропонувала відвідати з нею всі «купрінські» місця.

Спочатку рушили в бік Поштової площі. Давно зникли старі купальні, фунікулер вийшов тепер на вулицю Жданова. А недалеко від нього зберігся без змін будинок, де жив Купрін, один з небагатьох, що залишились свідками далекої минувшини.

Не можу висловити, який я був вражений, коли побачив Ямську вулицю... Адже вся вона залишилась у своїй більшій частині в старому вигляді. Так само, як і за часів Купріна, на вулиці пусто, лиш деколи побачиш якогось перехожого... Наче навмисне залишено цей шматок старого міста на згадку про колишній Київ. І тільки один, добре відремонтований, будинок виділяється серед інших своїм прикрашеним виглядом. Це той самий, приємний серцю Купріна, притулок — «закусочна». Тільки тепер його огорожено міцним парканом, нещодавно пофарбованим,

Ми захотіли подивитись ближче, та нас не пустили. Суворий вартовий (може, двірник), що підійшов до воріт, заперечив:

— Зараз не можна. Приходьте в суботу ввечері, як і всі бажаючі.

Секрет простий — будинок тепер належить євангелістам...

Мабуть, Купрін посміхнувся б, якби почув, що будинок для веселих дівчаток перетворився на місце, де знайшли притулок релігійні сектанти.

ПРИНАДНА СТАРІСТЬ

Ше за студентських часів я зустрічався з бібліотекарем кіноінституту Тетяною Борисівною Букреевою. Вражала її надзвичайна енергія, цікавість до громадсько-політичного життя, до мистецтва й літератури, до всього, чим жила рідна країна.

В бібліотеці кіноінституту працювала за сумісництвом, основну роботу виконувала в дитячій бібліотеці імені Т. Г. Шевченка, що нею вона завідувала. Робити доводилось з ранку до пізнього вечора, та я ніколи не бачив її втомленою, не чув і слова скарги на труднощі. А ввечері Тетяна Борисівна поринала в нові книжки та численні журнали, — адже бібліотекар має бути першим порадником читачів.

На моє запитання, як вона встигає стежити за всіма книжковими новинами, бігати півдня по книгарнях, чергувати в двох бібліотеках, вона спокійно відповіла:

— А це, мабуть, у мене від батька. Він у нас непосидючий. Такий і мій брат, і взагалі вся наша родина.

Незабаром я познайомився і з Борисом Яковичем Букреєвим. Йому тоді вже було сімдесят чотири роки. Я чув про нього як про видатного математика, прихильника геніальних досліджень Лобачевського. Від деяких студентів наслухався багато цікавого про старого професора. Він не терпів студентів, байдужих до науки. Якщо комусь поставить двійку, то не заспокоюється на тому, а «не дає жити», поки той не виправить її. Завжди цікавився кожним студентом, доводив, що тільки ентузіасти математики можуть учитися на його курсі. Всі знали й те, що, коли хочеш почути добре слово від суворого професора, треба мати уяву хоч про основні праці Лобачевського.

Ось і настав жаданий вечір нашої зустрічі. Мені не довелося думати про те, як підтримувати розмову. Борис Якович сам закидав мене багатьма запитаннями. Він хотів знати, що являє собою кіноінститут, кого готує, чому я обрав саме режисерський факультет, як іде моє навчання, які плани на майбутнє. Спочатку відповідати було нелегко, все боявся «засипатись», та Борис Якович підохочував мене.

— Мене дратують деякі студенти, — жалівся він, — яким байдуже, на якому факультеті вчитися. Про майбутню кваліфікацію й професію вони не думають, їм аби вихопити диплом. От і виходить, що потрапляє такий до мене в науку, а до математики ставиться, як до якоїсь нагрузки. Коли не любиш фаху, який обрав, іди геть під три чорти, шукай собі іншого!

Співчутливо запитую:

— Мабуть, важко іноді доводиться, Борисе Яковичу? Мені здається, в дореволюційні часи ваша праця мала інший зміст...

— Так-так. І рівняти не можна минуле з сучасним...

Я приготувався слухати панегірики «доброму старому часові», та почув зовсім інше:

— Ваша правда. Працювати було набагато легше. Бачу, приміром,— якийсь студент ледарює або до математики ставиться з прохолодою,— довго з ним не цяцькався...

Професор підвівся. Мовчки став ходити по кімнаті.

— Та тепер, бачте, зовсім не ті студенти. Раніш здебільшого йшли до університету діти заможних. А тут перед тобою юнак, що пройшов хоч і невеликий, але важкий життєвий шлях... Не можу я бути байдужим до своїх невстигаючих. Інакше як же мені тоді зватися радянським професором?

Непомітно пройшов вечір. Рівно об одинадцятій Борис Якович підвівся:

— Ви ще посидьте з Танею, а мій час підійшов, пора відпочивати...

Іншого разу я почув від свого знайомого зовсім нове, несподіване. Борис Якович тримав у руках том творів Льва Толстого. Мені приємно було дізнатись, що він знає творчість Толстого досконало, та й не тільки Толстого, а й багатьох інших письменників — і з особливою пошаною та любов'ю ставиться до Шевченка.

— Не дивуйтеся,— зауважив він,— що висловлюю вам таку думку. Для вас, як і для всіх сучасних молодих людей, багато наших класиків відомі лише по творах та біографіях, здебільшого існують як абстрактні поняття, а для мене це згадки про живих людей, багато з яких були моїми сучасниками. Зуст-

річався з приятелями Шевченка — хоча б з його біографами Чалим і Кониським. Мені було двадцять два роки, коли вмер Достоевський, тридцять, як ховали Салтикова-Щедріна, і тридцять чотири, коли пішов від нас незабутній Чайковський. Серед своїх математичних захоплень я ніколи не забував про великих творців слова і музики.

Тут уже я не витримав і розпитував довго про видатних сучасників Бориса Яковича. Згадав, що дуже багато чув про видатного австрійського диригента Артура Нікіша, який виконав після смерті Чайковського його Шосту симфонію так, що вона почала переможну ходу по концертних залах усього світу.

Борис Якович посміхнувся:

— Я бачив Нікіша на концертах у Відні. Може, відтоді набув звичку ходити на концерти і в театри, тільки коли виступають видатні майстри. Мої наукові праці не дають змоги розкидатися часом. А музика Чайковського в тлумаченні Нікіша була як свіже повітря, що дає радість життя і приплив творчої енергії.

Несподіваним для мене було й те, що Букреєв, перший у Київському університеті, дав наказ всім членам своєї кафедри вести викладання математичних дисциплін українською мовою. Сказати б, професор — українець, так ні, — він народився на Курщині, і рідною мовою його була російська. Проте він категорично заявив своїм товаришам по праці:

— Університет український та ще й носить ім'я Шевченка. Отже, сперечатись не будемо. Я вивчив на старості українську мову, раджу це зробити й вам.

В житті 77-річного професора видатною подією була поїздка до Москви в грудні 1936 року. Він був

членом української делегації, коли народні обранці затверджували Конституцію СРСР. З великим піднесенням розповідав потім про зустрічі й розмови з видатними діячами праці й науки, що з'їхались туди з усього Союзу.

І якою зловісною несподіванкою була війна 1941 року, що нагло порушила мирну працю радянських людей. Борис Якович опинився в безпорадному становищі. Дружина — вірна подруга всього життя — тяжко захворіла. Раніш їй допомагав свій лікар, син Бориса Яковича — Євгеній Борисович, талановитий терапевт (нині заслужений лікар УРСР). Та його в перші ж дні війни було покликане на фронт.

Тільки після війни я зустрівся з давніми знайомими. Мені приємно було дізнатись, що вони залишилися вірними патріотами своєї Батьківщини в найважчих умовах окупації. Тетяна Борисівна знала, що фашисти нищать усі радянські книжки. Тому вона вирішила будь-що врятувати книжкові скарби бібліотеки імені Шевченка: всі книжки з полиць було скинуто на підлогу, а зверху прикрито дореволюційними виданнями. Розрахунок був точний. Коли хтось із фашистів забажав перевірити, чи не залишилась якась «шкідлива» література, швидко заспокоївся, побачивши, як виглядає бібліотека. Отже, Тетяна Борисівна зберегла всі до єдиної книжки Державної дитячої бібліотеки.

А що ж Борис Якович? Про звичайне університетське життя й роботу довелося забути. Та він і в несприятливих умовах працював над новими науковими відкриттями, бо твердо вірив, що ворожа навала довго не протримається. Довелося займатися й господарчими справами. Мені розповідав учитель

147-ї школи Василь Семенович Дремлюга (батько відомого радянського композитора), що бачив, як його старенький сусід, 83-річний Борис Якович, не раз тягав на спині з далекого базару мішки з картоплею.

І коли на Київ налетіли радянські літаки, а бомби падали на фашистські казарми, Борис Якович дуже радів:

— Так їх, негідних розбишак! Бий, хлопці, з усієї сили!

Примусив замислитись грізний наказ окупантів: усім киянам вихати з центральних вулиць. Всі, хто не підкориться, будуть розстріляні.

Борис Якович відразу вирішив: «Нікуди не поїдемо. Якщо гинути, то вдома». Забарикадував двері. Зробив усе, щоб не помітно було ознак життя в квартирі, і... знову засів за свої наукові праці.

Деякий час вулиця нагадувала пустку. Стало трохи спокійніше на душі. Гадали, можливо, фашистам не до того, щоб перевіряти, чи всі виїхали за місто. Та якось уночі тишу порушив страшенний гуркіт у двері. Знайшлись-таки охочі перевірити, як виконано наказ. На щастя, дозорці вирішили, що нікого нема, і пішли далі. Потім стало відомо, що всіх, кого відшукували, було розстріляно на місці. Ось в яких умовах професор створив свій підручник, що згодом став настільною книгою для багатьох тисяч студентів-математиків.

Нарешті прийшла Радянська Армія. Зраділи кияни, зажив бурхливим життям університет, а разом з ним і наш професор.

На моє запитання, чи відмічалися коли його ювілеї, він, сміючись, відповів:

— Аякже! Шанували, скаржитись не можу. 70, 75, потім 80... Тобто, як п'ять років, так і ювілей, рідко кому так везе.

Цікавився я, чи не збирається Борис Якович кидати роботу.

— Як відсвяткую сторіччя, тоді можна й на відпочинок.

Усе ж вік нагадував про себе: то зір слабшав, то слух підводив. А втім, тримався. Одного разу Борис Якович заявив:

— Після вісімдесяти років потягло на спомини. Повернувся до свого щоденника. Перед очима настирливо постали дитячі й студентські роки, перші радощі від зустрічі з наукою, перше кохання...

Тепер після лекцій, коли дозволяла погода, старечою і все ж твердою ногою Борис Якович прямував до сусіднього Ботанічного саду й переглядав, за його словами, «комедію свого життя».

За юнацьких років він вивчив напам'ять усього Пушкіна. Йому передрікали майбутнє літератора, особливо коли дізналися, що він непогано для свого віку пише вірші. Та вийшло по-іншому. Важко було вчитися в Курській гімназії, де били лінійкою по руках, і найбільше осоружний законовчитель піп Олексій, який хотів осучаснити свою «дисципліну» й доводив, що бог тепер послав людям і телефон, і грамофон.

Хоча батьки малого Бориса були прості люди і він не мав у гімназії переваг, які дають синам знатні родичі, все ж він твердою вдачею досяг свого: склав іспити на відмінно й одержав золоту медаль. Пішов з нею до університету. І тут пройшов навчання з блискучим успіхом.

— Не помітив, як став доктором наук. З 1892 року засів у Київському університеті. Та цього мені було мало. У 1896 році заснували Вищі жіночі курси, став викладати й там. А в 1898 році народився наш славно-звісний політехнічний інститут, з яким я поєднав свій шлях на багато років. Але тільки після революції зазнав щастя бути корисним своєму народові.

Я прислухався до цікавої розповіді й думав: не так воно все просто й гладенько, як могло б здатися, дивлячись на цього поважного діяча. В своєму давньому щоденнику, з яким я ознайомився, він докладно й образно говорить про деякі події студентських років. Навчаючись у Києві, змінив дуже багато кімнат, — треба було вишукувати, де зручніше й дешевше.

А не було хіба так, що жив на горищі в сараї, куди лазив по приставній драбині. Зате мав кілька вільних карбованців на тютюн і театри. Пізніше примусив себе відмовитись від тютюну, бо дізнався про його шкідливий вплив на здоров'я.

І все ж минуле згадувалося не так, як це буває у багатьох старих людей, — мовляв, усе сьогодні гірше, от тоді було... Як би далеко не поринав Борис Якович у своїх згадках, він завжди повертався до сучасного, насамперед до своєї наукової праці. З теплим почуттям говорив про одну з останніх книг «Неевклідова планіметрія». Схвильовано наводив один жахливий епізод. Якось на початку війни він старанно опрацьовував черговий розділ книги. Раптом несподіваний вибух ворожої бомби. Хвиля увірвалась крізь вибиті шибки. Сторінки рукопису, наче метелики, розлетілися по всій вулиці. Старий кинувся у двері, не помітив навіть, що їх не було. Похапцем збирав дорого-

цінні аркуші, обдивився всі дерева й кущі на своїй Нікольсько-Ботанічній вулиці, не звертаючи уваги на нові вибухи десь поблизу. Почув про них від родичів, коли повернувся до робочого столу. Весело засміявся:

— Недаремно оббігав усю вулицю, рукопис врятовано, не вистачає лише однієї сторінки, та її поновити неважко.

Непомітно підкралася й сота річниця життя. Незадовго до цієї дати університетська газета «За радянські кадри» писала:

«Вікове дерево цінують не за літа. Йому вдячні за тінисті крони, весняний шум і наповнені сонцем плоди. А ще коли дуже коріння пустить молоді пагони чи вітри рознесуть його зерна-ростки, такому дереву, бодай воно старе, важко й ціну скласти. Отак і в людей. Сота осінь професора Букреєва — така ж рясна і плодовита, як і його перша наукова весна».

І знову, оглядаючись на пройдений шлях, Борис Якович згадав про VIII з'їзд Рад, який прийняв нову Конституцію нашої країни.

— Народився я при кріпосному праві. Добре пам'ятаю жахливі умови життя трудящих капіталістичної Росії. Тому для мене особливо радісні ті великі соціальні перетворення, які відбулися в нашій країні, країні будівників світлої мрії людства — комунізму.

Можна тільки позаздрити такій змістовній, чудовій старості!

Минуло сторіччя, і тільки тоді Борис Якович, як сам казав, «збільшив загін пенсіонерів». Сумно казав:

— Відриваю останні аркушки свого календаря. Все дужче навідали хвороби. Та все ж він активно цікавився життям. Надовго замислився, коли почув про першого героя-космонавта Гагаріна та його могутній подвиг. Зрештою сказав:

— Ну що ж, ще раз маємо чудовий приклад того, яку силу являє наша наука, а особливо моя улюблена математика. Без неї не було б епопеї космосу, не почули б ми і про Гагаріна.

ВЕЛИКЕ СЕРЦЕ ПОЕТА

Давнє минуле, коли в ньому було щось хороше, ніколи не забувається. І досі огортає, за словами поета, «солодкий сум», як згадаю квітень 1920 року, напрочуд теплий, ласкавий і привітний у Києві.

В театрі Троїцького Народного дому йшла комедія І. Карпенка-Карого «Паливода XVIII століття». Недаремно зал був переповнений — сьогодні виступав незрівнянний П. К. Саксаганський у ролі Харка, однієї з кращих у репертуарі геніального артиста. Я тоді працював помічником режисера у тому ж театрі. Відпросився на вечір, попрохав, щоб мене замінив мій колега Пашенко, хотілося на цей раз побути в ролі глядача.

Поруч зі мною сидів молодий чоловік, мабуть студент, який старанно аплодував Саксаганському. Після третьої дії мій сусід зауважив:

— Невже вас не хвилює така гра? Чи ви зроду байдужий до всього?

В голосі забриніло щось знайоме, та я не міг пригадати, де чув його. Відповідаю:

— А я аплодую про себе.

— Он як! І я з тих, що рідко виявляють свої почуття, та сьогодні не втерпів.

Ми завели розмову про Саксаганського. Почувши, що я знаю про нього більше, ніж звичайний глядач, він запитав, чи не близький я в якійсь мірі до Панаса Карповича. Я розповів про свою працю в театрі.

— Тому розумію, чому ви такий стриманий. Професіонали рідко кому аплодують.

Після закінчення п'єси він пішов зі словами:

— Всього кращого! Може, ще колись побачимось.

Я дивився на його струнку постать і знов замислився: так, десь таки бачив цього студента.

В театрі завідував тоді літературною частиною відомий поет Микола Вороний. Він порадив ввести до репертуару п'єсу Хейерманса «Загибель «Надії». Вона в минулі роки йшла під назвою «Надія» в театрі Садовського (переклад артиста Северина Паньківського). П'єса, насичена протестом проти капіталістичної експлуатації, була добре обсмикана царською цензурою. Я порівняв переклад Паньківського з російським виданням, відшукав усі викреслені місця. Сказав про це Вороному. Він жив тоді на Прорізній вулиці, отож нам було по дорозі, і ми часто після вистав верталися разом додому. І цього разу я зайшов за ним за куліси. Він розмовляв з моїм нещодавнім сусідом по театральному кріслу. Той усміхнувся:

— Швидко побачились знову.

М. Вороний познайомив нас. Я почув:

— Максим Рильський.

Тепер згадав: ми бачились у клубі працівників мистецтв на Миколаївській. Це був популярний у

Києві куток. Тут сходилися актори,— одні в пошуках роботи, інші, щоб побачитись з друзями чи знайомими. Часто сюди заглядав і молодий поет Рильський. Ми колись двічі чи тричі розмовляли на літературні й театральні теми.

Тепер проводжали М. Вороного. Вони розмовляли про якусь новітню французьку поезію. Я тільки слухав, тема незнайома, про поетів-модерністів чув дуже мало. Тепер з цікавістю дізнався про окремих творців видатних творів.

Мені треба було йти на Столипінську, Максиму на Велику Підвальну,— отже, нам по дорозі. Я нагадав про наші розмови років зо два тому.

— Так, так, щось пригадую. Бачте, яка недосконала в мене пам'ять. Дитинство перед очима, а що було недавно, вислизнуло з голови, наче в старого діда. От, виходить, познайомились удруге.

Ми йшли пустельними неосвітленими вулицями, ліхтарі горіли лише на Хрещатику. Затишний вечір чарував, не хотілося йти додому. Посиділи в Золото-ворітському садку.

Він запитав про репертуар, про те, які п'єси готує театр. Я назвав деякі, між іншим, «Повстання Марії» Винниченка і його ж стару комедію «Молода кров». Рильський поморщився:

— Не люблю цього горе-політика і непослідовного літератора. Замолоду він почав вдало. Його повісті про старе село — правдиві й художні, а от романи, більшість п'єс — це виставка героїв-невдах, хворих індивідуалістів, розпусників усякої масті, якими б революційними масками він їх не прикривав. Хоч сам, здається, далеко скромніший за своїх героїв.

— Ви його знали?

— Мав честь. Тільки давно. Він деякий час був репетитором моїх братів, навіть жив з місяць у Романівці, переховувався від жандармів. А в п'єсах своїх принизив українських революціонерів, перекутив дійсність, залив чорною смолою й простих селян, не побачив людей, яких чудово показали нам старі драматурги Карпенко-Карий, Кропивницький, Старицький. Вивчати Україну по Винниченку — зайва річ. На ложку меду кидає дві бочки дьогтю. Оту ложку ще можна згадати, а все інше краще приховувати від людських очей. Та хай йому грець! Давайте краще про щось інше. Адже ми сьогодні бачили нашого любого Саксаганського. Не знаю, як ви, а я з усієї плеяди наших корифеїв, їх родичів і наслідувачів виділяю окремо Панаса Карповича. Це не просто видатний актор, а справжній геній сцени. Таких тонких нюансів, вдалих характеристик, що з них складається образ героя, я ще не бачив ні в кого. В драмі, трагедії, комедії, жарті — скрізь він у своїй стихії, актор-енциклопедист, майстер на всі ампула, ідеальний служник сцени. Нарівні з велетнями всесвітнього театру, про яких лишилися тільки згадки... Шкода, нема ще докладної праці про Саксаганського-митця. Мабуть, ще не народився добрий дослідник. Нашим критикам це не під силу. До речі, ви звернули увагу, до чого іноді вбогі критичні виступи про ту чи іншу п'єсу? Обов'язково згадують: «О, знову відомий трикутник — кохання, ревності, смерть. Це ж трафарет, шаблон». Забувають ці горе-критики, що з таких шаблонів складається все наше життя. Трикутники — скрізь, куди не глянь. Кохання, народження, смерть — усі ці шаблони бачимо щодня, були вони і будуть, поки існуватиме світ. Так що на трикутники нічого

кивати. Інша справа, що на сцені вони часом схожі один на одного, наче близнюки. Так про це й говори, та доведи ґрунтовно свою думку. Культурних критиків в українській пресі одиниці.

Довго ми говорили цього лагідного вечора: я більше про драматургію, він про поезію. Прощаючись, сказав:

— От і добре. Моя стихія — поезія, ваша — драматургія. Будемо при нагоді «просвіщати» один одного.

Не скоро випала така нагода.

Здається, в 1931 чи 1932 році ми зустрілися знов-таки на колишній Миколаївській, тепер уже вулиці Карла Маркса, в клубі письменників. Максим Тадейович уже був тоді відомий поет, а я тільки студент кіноінституту. Нічого дивного: він не пізнав мене і на цей раз. Клубом завідував Анатолій Іванович Шиян. Я вважався членом клубу по секції журналістів. Членський квиток видавали на певний термін. Час від часу робилися відмітки про чинність квитка. Якраз таку помітку робив мені Анатолій Іванович, коли до нього підійшов Рильський. Почувши від Шияна моє прізвище, спитав:

— Чи не той Григор'єв, що пише рецензії в «Радянському мистецтві»?

Відповідаю:

— Той самий.

— Читав, читав. У вас є свої особисті думки, і це дуже добре.

Мали відбутися збори поетичної секції. В нього було трохи вільного часу. Я нагадав про наші давні розмови в Золотоворітському сквері, в клубі працівників мистецтв.

Він посміхнувся:

— Що ж, познайомились сьогодні втретє. Хоч і важенькі, а хороші були тоді часи.

— Тепер, мабуть, кращі, принаймні для вас. Видатний майстер поезії, таким вас знають скрізь.

Він сумно похитав головою:

— Ця популярність іноді дарує багато неприємного. Мабуть, краще було б для мене, коли б знали тільки в невеличких колах. Чули, певно, голоси: «Рильський, Загул — неокласики». І тільки тому, що я оспівую красу, де б вона не була — в природі чи в людях.

Поетична нарада добре проілюструвала ці його слова.

Кілька «твердолобих» критиків бубоніли про «чужу нашим часам поезію Рильського».

Ми й тепер бачились рідко. Не хочеться говорити про численні збори письменників, де, за словами Максима Тадейовича, його «клювали гірш, ніж Прометей, тільки не орли, а гієни».

Війна відкинула все це. Страшна небезпека об'єднала сили кращих радянських людей. Своє відчутне слово сказав і Максим Тадейович.

Пригадуються деякі епізоди, пов'язані з його поезією. В сибірських госпіталях лікувалося багато поранених бійців-українців. У містах Маріїнську та Кемерові мені довелося читати бійцям твори українських письменників. З величезною увагою аудиторія сприймала вірші Рильського. Окремі рядки доводилось, за проханням слухачів, перечитувати втретє:

Майже десять років минуло після моєї останньої розмови з ним. У січні 1947 року, на його запрошення, я відвідав поета в Ірпені. Він випадково дізнався, що я повернувся з місць «не столь отдаленных». Не можу висловити, з яким почуттям я йшов до будинку біля станції, де жив Максим Тадейович. Ледве не плакав, коли прочитав його записку. Багато колишніх друзів і знайомих зустріли мене упереджено, один з письменників, мабуть, висловив думку багатьох:

— З охотою допоможу, чим можу, тільки треба, щоб ніхто не знав, що ви бачились зі мною.

І ось відомий письменник, видатний громадський діяч не боїться можливих неприємностей, кличе одверто до себе.

Гостинно зустрів. Обнялися.

— Мабуть, і тепер не пізнав би, якби зустрів на вулиці. Сідайте, кажіть усе про себе, як живеться, як настрої.

Хвалитись мені було нічим. Кілька місяців жив без прописки, з ласки чужих людей. Роботу, правда, знайшов в Ірпінському гірничо-паливному технікумі.

— Це дуже добре, що є праця. Тримайтеся тут, далі буде видно.

Поки я розповідав, він, нахилившись над столом, держав голову руками, сидів нерухомо...

Оповідання закінчено. Довга мовчанка. Максим Тадейович стомленим, тихим голосом проказує:

— В погану годину ми зустрілись. Мабуть, знаєте, як мене скубуть за «Мандрівку в молодість». Каганович радий загнати туди, де й ви були. Чого доброго, а цього можна сподіватися щодня. Якби інші

умови, міг би взяти вас до себе в Інститут мистецтвознавства. Та мої помічники не пропустять. Заїдатись з ними не варто ні мені, ні вам. Так що по-справжньому допомогти вам навряд чи зараз зможу. Все ж спробую... Про всяк випадок запишіть київську адресу. Тут, мабуть, жити довго не буду. Надто гнітюча обстановка.

— Чому саме?

— А в моєму будинку під час окупації містилося гестапо, ці стіни бачили досить крові. Вийду з дому, наче бачу велику дротяну огорожу й вартових зі свастикою.

На моє щастя, записка Рильського допомогла, дістав дозвіл жити півроку в Ірпені.

Виступи в пресі проти Максима Тадейовича посилились. Мені незручно було йти до нього. Яюсь випадково зустрічаю на станції.

— Чого ж не приходите? Завтра ввечері обов'язково зайдіть, поговоримо трохи.

На другий день Максим Тадейович тільки засміявся, коли я запитав, чи є щось важливе.

— Надзвичайно важливе. Хочу з вами повечеряти, ось що. Адже з вас могорич, маєте паспорт. Та на цей раз обійдемося моїми харчами. Ви ж холостяк. А в мене книжечка вийшла, теж радість. В моєму становищі — це подія.

Після вечері він сів за рояль, і я слухав у його виконанні прелюд Я. Степового. Ніколи не думав, що Максим Тадейович так пристойно грає.

— Граю тільки для себе. А от сьогодні заграю і для вас. Лисенко, Стеценко, Степовий... Люблю цю трійцю. А крім них, ще Леонтовича. Чарівні майстри!

Коли я збирався додому, Максим Тадейович порадив:

— Кажете, добрих перспектив у вашому технікумі нема? Ідьте кудись на село, попрацюйте в школі. Пройде два-три роки, повернетесь до Києва. Може, влаштуєтесь уже на законній підставі.

Я погодився. Два роки вчителювання на селі та десять у Києві — ось реальні наслідки цієї доброї поради.

Деколи зустрічався я з Максимом Тадейовичем і в подальші роки. Якось у Москві він говорив про мене з Львом Нікуліним, моїм давнім знайомим по Києву. Почув, що я, за порадою Нікуліна, написав спогади про старий Київ. Зацікавився ними. Прочитав перший варіант, зробив свої зауваження, пізніше ще раз читав рукопис і дав свою передмову. На спомин про роботу над книгою залишилося кілька приємних для мене листів Максима Тадейовича.

Після одного авторського концерту Б. М. Лятошинського я написав лист Максимові Тадейовичу. Просив поклопотатись від імені Інституту мистецтвознавства, щоб композиторові було надано почесне звання народного артиста СРСР. У відповідь прочитав:

«Ви знаєте, що такі речі робляться у нас звичайно до певних дат — ювілейних тощо. Охоче при нагоді підтримаю Б. М. Лятошинського — високо ставлю його творчість і шаную його. Він вартий цього звання».

Мене дуже зворушив лист Максима Тадейовича від 30 жовтня 1963 року:

«Дорогий Григорію Прокоповичу! Чув я, що ви нездужаєте. Напишіть, будь ласка, чим би я міг вам

допомогти? З задоволенням прочитав ваші спомини про Степового, де ви добрим словом згадуєте і мого давнього друга Миколу Дейнара».

Ми незабаром зустрілися і довго розмовляли. Максим Тадейович, показуючи на свої численні шафи з книжками, скаржився, як важко іноді знайти потрібну книжку. Я запропонував йому свої послуги. Він не згодився:

— У вас є своя важлива робота. До речі, я мав розмову про свою бібліотеку з одним письменником, моїм і вашим добрим знайомим. Знаєте, що він порадив? На чорта, каже, вам сушити собі голову отою книжковою пилюкою. Віддайте кудись книжки, а що треба, завжди дістанете. Хто його зна, може, він і має рацію. Примусив мене замислитись. Але я глянув на полиці і побачив — нічого, мабуть, не вийде. Дивлюся на них — тепло стає на душі. Це ж моя атмосфера, без неї геть засумую. Нехай вже дихатиму пилюкою, себе не перероблю. Зустрів якимось цього письменника. Між іншим, запитав, що він читає, чи слідкує за журналами. А він мені: «Нічого не читаю. Пишуть і друкують багато. А я один. На чорта вони мені? Їх не перечитаєш. Краще сам писатиму. Нехай вже мене читають». Він мене зацікавив. Беру його новий твір, читаю. Звичайна ремісничка річ. Отак, як поганий швець: чоботи зліпив, носити можна, а хвалитись не доводиться, бо люди засміють.

Помовчавши, запитав:

— А як у вас справи з новою книжкою?

— Майже закінчив, перевіряю.

— Добре. Післязавтра приїздить з рукописом, послухаю. Тільки бажано, щоб приїхали не пізніше, як об одинадцятій.

Для мене завжди незабутньою залишається ця зустріч. Максим Тадейович проглянув розділи книги, які були надруковані на машинці. Декілька інших я прочитав з чернетки. Зауважень чув небагато, зате дуже істотних.

Десь біля шостої вечора Максим Тадейович сердечно розпрощався зі мною. Це була остання зустріч з дорогою для мене людиною.

Ще кілька листів одержав від нього, останній від 16 січня 1964 року, де він писав:

«З лютого Спілка письменників має відзначити 80-річчя з дня народження Самійленка. Пропонували мені головувати, але через недуги відмовився. Іду до санаторію. Спасибі за пропозицію допомогти в упорядкуванні бібліотеки. Коли треба буде, я уклінно звернусь до вас. Ваш М. Рильський».

Пригадується мені, яке тяжке враження справила на Максима Тадейовича смерть його секретаря В. О. Маміконяна. Щось через місяць після цієї події Максим Тадейович відвідав могилу свого друга й помічника, постояв над нею. Далі пішов на головну алею, зупинився біля могили П. К. Саксаганського. Я в цей день був на могилі матері. Побачивши Рильського, підійшов до нього. Він поволі сказав:

— Коли вмирає людина, яку звик бачити в розквіті сил, мимоволі починаєш думати про себе. Адже кожний з нас може несподівано опинитися тут. Мабуть, і моя черга наближається. Я бачився з небіжчиком Саксаганським незадовго до його смерті. Він мені радив: «Ловіть кожний день, велике щастя дихати, бачити цей світ, рідних людей». Слова прості, а яка сила в них! Врешті, не так страшно опинитись у доброму гурті.

Він підійшов до могили О. І. Білецького. Колись мені пощастило побачити, як вони зустрілися на загальних зборах Академії наук УРСР. Дивились один на одного прямо-таки закоханими очима. Коли розмовляли, в словах відчувалась ніжність. Тепер Максим Тадейович проказав:

— Вірите, як почув по телефону про смерть Олександра Івановича, аж заплакав наодинці. Наче одрізано шматок мого серця. Хотів би й собі десь лежати поблизу дорогої людини.

Його бажання здійснилось. Поховали біля Саксаганського, а недалеко, через дорогу, відпочиває його любий друг Білецький.

Е П І Л О Г

Мені не раз дорікали родичі й знайомі: «Доки тобі вчитись, забивати голову книжками, газетами, конспектами, лазити по архівах, висиджувати годинами в бібліотеках. Так і життя пройде, нічого світлого не побачиш».

Та я не жалкую, що здавна набув звичку вчитись — і з книжок, і з життя. В цій книзі я згадав тих, у кого запозичив багато доброго. Адже життя тим краще, чим змістовніше. А коли кожний день приносить тобі частину знання, збагачує духовно — це дає глибоке задоволення, а з ним і добрий настрій. Якщо ж і налетить якийсь горе, воно не зломить до краю, не приведе до безнадійного відчаю.

Безмежну радість, справді всенародну, приніс ХХ з'їзд партії. Загальне піднесення дорівнювало, мабуть, тільки тому, коли гучномовці урочисто оголосили кінець війни. Вибух радісного хвилювання, за ним жаданий спокій, впевненість, що стеля в твоїй хаті стоятиме міцно, ніякі ворожі бомби тепер тобі не загрожують.

Переглядаючи газети й журнали часів 1921 і подальших років, я мав змогу порівняти, який вільний обмін думок був за часів Леніна, і як далі поступово мінявся зміст — преса перетворювалася на коментатора думок однієї людини. І раптом — крутий перелом — повернулися ленінські норми життя, почулося живе слово.

Правда і тільки правда, яка б сувора вона не була. Як тут не пригадати слова Горького, якими він характеризував Володимира Ілліча: «Простий, як правда». Ця правда міцно згуртувала партію, допомогла за короткий час виправити багато такого, що вважалося непоправимим.

Звідси можна зробити єдино вірний висновок: партія міцна своєю колективною волею. Можуть помилятися окремі керівники, навіть найвідповідальніші, колектив же — величезна сила, яка дає справедливу оцінку і подіям, і людям.

Сьогодні, як і під час свого народження, партія стоїть на варті людського щастя. Вся її титанічна робота пов'язана з майбутнім, — все для трудящих, вони творці матеріальних благ, всього кращого, чим пишається людство. Через працю до вершин комунізму, до загальнолюдського щастя — ось благородна мета, до якої веде нас могутня партія Леніна.

З партією ми спокійні за майбутнє країни, рідного народу, за своє особисте щастя.

Колись у 1919 році я бачив у Києві, на Володимирській вулиці, незабутню картину. Від будинку «Присутственных мест» нешвидко їхав грузовик, оточений денікінською вартою. На грузовику стояв молодий хлопець у робітничому одязі. Руки й ноги були закуті в кайдани. По боках машини висіли написи:

«Це більшовик». Хлопець дивився спокійно просто себе. Жодної краплі суму чи переляку... Так могла почувати себе людина, що твердо вірила в майбутнє, не жалкувала за свої вчинки, які привели її до такого життєвого кінця перед очима величезного натовпу, що скупчився уздовж вулиці. Багато народу йшло слідом за машиною. Організатори видовища, мабуть, мали на меті викликати загальне обурення до «ворога». Ось машина наблизилась до університету. В'язень повернув голову в бік величезного будинку. І тут сталося таке, чого панове офіцери аж ніяк не чекали. Гурт студентів раптом гучно зааплодував на адресу заарештованого більшовика. Той вдячно посміхнувся. Хтось з офіцерів дав команду, вартові скочили на машину. Шофер збільшив швидкість. Агітаційний захід денікінців ганебно провалився.

А в середині грудня 1919 року я бачив тут-таки, біля університету, як «грабармія» тікала від переможного наступу червоних. Неможливо передати, якою злістю дихали обличчя нещодавніх пихатих завойовників. І цього разу на вулицях зібралося чимало киян, що з цікавістю дивились, як тікали вороги більшовиків. Серед похмурої тиші раптом почувся веселий регіт. Якийсь офіцер гукнув:

— Чого радієте, гади? — І вистрілив у натовп.

Дехто заховався за університетські колони. Звідти почувся вигук:

— Гав-гав, та не вкусиш!

Офіцер, що стріляв, не озивався. Не до того було. Довелося бігти, бо ззаду напірали.

Так, поламали доценту зуби всі ті, кому була охота «вкусити» нашу могутню Вітчизну, повернути її на інший шлях.

Дорогий мій читачу! Останнє слово до тебе. Люби рідну країну, бережи її спокій. Учися в нашої партії, як будувати щастя рідного краю, — це ж бо й є твоє власне щастя.

А я безмежно радий, коли згадаю, в який час мені пощастило жити. Я бачив злиденну для бідняків, для людей праці стару Росію. Відчув на собі велич років, в які нашу молоду революційну країну вів геній Леніна. Мої особисті невдачі й поневіряння не вбили в мені віру в справедливість, у перемогу ленінської правди.

Я не помилився. Збулася мрія незабутнього Кобзаря про сім'ю вільну, нову. Ленін і його учні створили нам цю благословенну сім'ю. І я щасливий, що живу в її колі і бачу, як ленінське вчення йде по світу переможною ходою, бо силу комуністичних ідей ніхто ніколи не переможе.

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Григорій Прокопович Григор'єв народився в 1898 році в Києві, у сім'ї робітника-залізничника.

З 15-ти років, після закінчення вищої початкової школи, працював канцеляристом у різних установах.

Вчився три роки в музично-драматичній школі імені М. В. Лисенка.

В 1920—1930 роках працював на культосвітній та профспілковій роботі в спілці цукровиків.

У 1934 році закінчив сценарний і режисерський відділи Київського кіноінституту. Працював на кіностудії асистентом режисера. Одночасно викладав російську літературу в кінотехнікумі та середніх школах. Далі перейшов на педагогічну роботу. Багато років працював у 147-й середній школі м. Києва.

Друкував сценарії учбових фільмів, статті і рецензії в журналах «Радянське мистецтво», «Радянське кіно», «Театр», «Вітчизна», «Україна», «Література в школі» та інших.

У 1961 році вийшла книга його спогадів «У старому Києві», в 1963 — нарис «Україна танцює», в 1964 — нарис «Її не забудуть» у збірці «Оксана Петрусенко».

Член Спілки письменників України.

ЦІКАВІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Книжка Г. П. Григор'єва «Що було, те бачив», яку пропонуємо читачеві, цілком самостійна для читання, але водночас хронологічно продовжує його давнішню (видачу в 1961 році) книжку спогадів «У старому Києві».

В передмові до книжки «У старому Києві» Максим Тадейович Рильський писав:

«Читача не може не зацікавити тема книжки — старий Київ, давні кияни. Перед нами спомини людини, що не тільки багато бачила, але й уміє бачити і вміє про бачене розповісти».

Спогади Григор'єва, вміщені до тієї, першої, книги, охоплювали період від революції 1905 року аж до років громадянської війни на Україні. В цій, другій, книзі Григор'єв згадує роки закінчення громадянської війни й мирної відбудови, час приступу нашого народу до будівництва нового, соціалістичного життя та події пізніші — аж до наших днів.

Та спогади Григор'єва не тільки захоплюють більший період — в новій книзі вони поширюються і в периферії: Київ, Київщина, Полтавщина, — стара українська столиця і колишня українська «провінція». В першій книзі автор виступає молодиком — він тільки починав свій трудовий шлях, здобував загальну освіту; очима трудівника-початківця та учня загальноосвітньої школи він бачив і саме життя довкола, сприймав і його прояви — переважно в галузі мистецькій, що змалку полонила його душу. І авторова позиція, коли можна так сказати, була, отже, більш споглядальна, спостережницька: він дивився, бачив і фіксував у пам'яті побачене. Він зустрічав видатних людей — переважно діячів у галузі мистецтва, але поглядав на них несміливо, знизу вгору, і майже не наважувався на власні роздуми, не насмілювався на розмови й дебати з визнач-

ними знайомцями, а на власні висновки й поготів. У книзі «Що було, те бачив» ми зустрічаємо автора вже й віком дозрілішого, зміцнілого світоглядом. Здобув він і певну професію, і саме нова професія виводить його з вузького родинного кола, посилає сюди і туди — у різні сфери діяльності, отже, і на зустрічі з новими й новими людьми, раніше небаченими і незнайомими. І він не просто спостерігає тепер, а здебільшого стикається з новими знайомцями в роботі, має з ними ділові стосунки, спільні громадські інтереси. Тепер автор уміє не тільки запам'ятати й переказати, але спромагається на поцінування своїх зустрічей, на бесіди й дебати з новими знайомцями, на судження з приводу побаченого і почутого. Перед читачем проходять виразні образи людей найрізноманітніших професій — не в статичній позиції, а в активній діяльності: тут і побут та настрої робітництва, і клопоти ремісників, і праця службовців, і діяльність низових професійних і партійних працівників, побут студентства і народна художня самодіяльність.

Та в центрі авторської уваги залишаються, як і раніше, митці-професіонали: мистецьке поле — улюблена авторова стихія. До мистецтва кличе автора і його особисте поклонання: вже в дозрілому віці він і сам стає студентом і здобуває фах кінорежисера. З цих нових позицій спостереження його багатшають, міркування стають глибшими. Він здобув фах режисера і сценариста, але життєвий шлях пройшов... викладачем літератури: література і літератори найбільше притягають авторову увагу.

Короленко, Горький, Луначарський, Хлебніков, Щепкіна-Куперник — з цими представниками і корифеями літератури, що зачинали свій творчий шлях ще до революції, авторові теж пощастило зустрічатися і вести розмови. В коло його співрозмовників входять і видатні літератори першого пореволюційного покоління: зустрічі з Маяковським особливо пам'ятні і значущі для автора. Такі ж два покоління ми бачимо і в колі митців: Садовський, Саксаганський, Заньковецька, Степовий, Мар'яненко — і видатні діячі-митці з першої пореволюційної фаланги: Довженко, Ейзенштейн, Шумський, Гнат Юра, Петрусенко та ще багато-багато інших.

Але тепер ці зустрічі в книзі «Що було, те бачив» стають не тільки «об'єктом фіксації» — раз у раз вони

стають приводом для власних роздумів. І роздуми ці доволі обширні: мистецтво професійне і художня самодіяльність у самій гущі трудівників; діяльність профспілок у перші роки мирного будівництва і так звана культмасова робота серед населення; і взагалі, ширші соціальні процеси в колах робітників і службовців при початку будівництва й організації радянського побуту.

Авторські спостереження й міркування являють безперечний інтерес не тільки для людей старших віком, — як милий спогад про минувшину, про їхню юність та молоді роки, — а zarazом і наче самокритичний їх перегляд. Ці спостереження й міркування, можливо, викличуть ще більший інтерес нашої сучасної молоді, яка не знає минулого життя, або знає про нього тільки з переказів старших та з літературних творів, бо давніша і зовсім недавня минувшина висвітлюється в цій книзі через записи прості, інколи навіть інтимні, а це — знаємо — найкращий шлях до серця читача. І прихилити увагу до минулого, до перейденої путі завжди варто. Не дурно автор ставить мото до книги з вислову О. І. Герцена:

«Добре усвідомлюючи минуле, ми розуміємо сучасне, глибше розкриваємо зміст майбутнього; дивлячись назад — прямуємо вперед».

Нехай інколи авторське спостереження і виявиться дещо однобічним чи поверховим, а міркування надто особистим, — воно, звичайно, ні для кого не обов'язкове. Але автор бачить життя своїми власними очима і розповідає про побачене щиро, без надужиття. Автори мемуарів — не судді, вони тільки свідки побаченого, почутого, пережитого. Погляд мемуариста, виявлений в його спогадах, стає в ряд інших можливих поглядів на описувані події, міркувань про людей та їхню діяльність. До голосу автора цієї книги варто прислухатись, глянути на світ і його очима: його спостереження цікаві самі по собі, але вони водночас стають і поштовхом до того, щоб взагалі прихилити увагу читача до описуваних подій, зацікавитися ширше і згадуваними людьми.

Юрій Смолич

З М І С Т

У звільненому Києві	5
Майстер рідної пісні . . .	12
В Яготині. Шевченкова хата . . .	32
До Києва — в гості	43
У городищенських цукровиків	48
Чудовий Смілянський край	53
У Райгороді. Приїзд театру імені Франка . . .	63
У Полтаві. Смерть В. Г. Короленка	70
Прощання з Райгородом. Спогад про Кам'янку . .	73
На Шевченковій землі	76
Цукровий гігант	83
У Києві та Москві. Похорон В. І. Леніна	85
Рідкісні зустрічі	90
Добрі вчителі і друзі	106
Полтавські роки. Зустрічі з А. В. Луначарським . .	112
Карлівська школа ФЗУ	131
Київський кіноінститут	135
Молода українська кіностудія	166
У світі мистецтва й літератури	171
Її не забудуть	181
Бунтівник і правдолюбець	194
Його зорі світять	201
Правнучка великого артиста	211
Сонячна людина	222
Старі майстри російської літератури	240

Останній корифей рідного театру	. 254
Владарі літературних скарбів .	. 265
Живий свідок славетної історії	. 279
Подвиг скромної людини	. 283
Куточок старого Києва .	. 286
Принадна старість . .	. 294
Велике серце поета . .	. 304
Епілог 318
Біографічна довідка 322
Цікаві спостереження. Післямова Юрія Смолича	. 323

ГРИГОРЬЕВ ГРИГОРИЙ ПРОКОФЬЕВИЧ

Видел, что было

Воспоминания

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор П. С. Шарандак. Художник К. К. Калугін. Художній редактор К. І. Золотарьова. Технічний редактор К. П. Лапченко. Коректор Л. К. Джулай □ Здано на виробництво 13/XI 1965 р. Підписано до друку 14/IV 1966 р. Формат 70×108¹/₃₂. 10¹/₄ фіз.-друк. арк.+1 вкл., 14,44 ум.-друк. арк., 12,21 обл.-вид. арк. БФ 03692. Тираж 30 000. Зам. 7729. Ціна в оправі 55 коп. □ Радянський письменник, Київ, бульвар Лесі Українки, 20. □ Одеська друкоофсетна фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Дзержинського, 24.